

Mérleg

Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok

Magyarországon 2007-ben

2007 az Esélyegyenlőség Európai Éve

Mérleg

Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok
Magyarországon 2007-ben

Szerkesztette: Kósáné Kovács Magda és Pető Andrea

Napvilág Kiadó • Táncsics Mihály Alapítvány

ISBN 978 963 9697 04 1

Kiadja a Napvilág Kiadó és a Táncsics Mihály Alapítvány
www.napvilagkiado.hu, www.tancsicsalapitvany.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2007

A borítón

Ámos Imre *Sötét idők II.*, (1940)
(Magyar Nemzeti Galéria)

© Kósáné Kovács Magda, Pető Andrea, 2007

Képek © Bazsa Tibor Zsolt, Berek Anita, Ferenczy Zsolt,
Izsák Rita, Koncz Dezső, Malin Kundi, Szandelszky Béla, 2007

*Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni,
adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel –
elektronikus, fényképeseti úton vagy más módon –
sokszorosítva, a kiadó engedélye nélkül közölni.*

Minden jog fenntartva

Tartalom

- Kósáné Kovács Magda: Az esélyegyenlőség éve 7
- Kardos Dávid: Egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség az európai és a magyar jogban 15
- Kósa Eszter: Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon 45

Szegénységben élők

- Mózer Péter: Egy másik világ felé... 67
- Interjú Váradiné Horváth Melindával 92

Esélyek a rajtnál

- Németh László: Három gyermek esélye... 105
- Interjú Parancs Andrással 123

Romasors?

- Daróczi Gábor: Roma gyermekek a magyar iskolarendszerben 133
- Interjú Danyi Károllyal 157

Különböző nők

- Pető Andrea: Eszter táskája 165
- Interjú Kun Magdával 181

Égészen – másképpen

- Könczei György: Megharcolt jogok a fogyatékosügyben 189
- Interjú Csató Zsuzsával 209

A haza végén

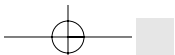
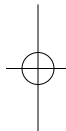
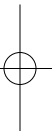

- Herpainé Márkus Ágnes: A Zala KARján Leszakadás és megkapaszkodás az átalakulás másfél évtizede alatt 223
- Interjú Hársfalvi Károllyal 248

Máshol – otthon

- Sik Endre: A magyar menekültügy születése és felnövekedése – az ártatlanság elvesztése 259
- Interjú Mészáros Attilával 271
- Képek jegyzéke 283
- A kötet szerzői 285

Kósáné Kovács Magda

Az esélyegyenlőség éve

Mestereim, a magyar szociális politika nagyjai sokat dolgoztak azon, hogy a szociálpolitika különböző ágait szétválasszák és meghatározzák a stratégiai célokat. Először Ferge Zsuzsa hívta fel rá a figyelmet, s ez később meggyőződéssé is vált, hogy a szociális politikát nem lehet szegénypolitikává szűkíteni. A komplex gondolkodásban európai szinten és nálunk is egyre jobban előtérbe került az esélyegyenlőség fogalma, amelyben mind az egyének, mind a csoportok előtt megnyílnak a lehetőségek, és a személyes teljesítmény a társadalmi segítségre épül.

Munkám során a rendszerváltás környékén került előtérbe az esélyegyenlőség stratégiája; konkrét feladattá akkor vált, amikor harminchárom baloldali képviselőnek kellett felmutatni a szociális alternatívát a jövő társadalma alakításának koncepciójához. Csehák Judittal párban és szövetségben alakítottuk ki azt a programot, amelynek megvalósítására 1994 után kevés esélyt kaptunk. Vitáink nem százmilliókról vagy milliárdokról szóltak, sokkal inkább arról, hogy egy kibillent gazdasági rendszer egyensúlyba állításához a rászorultság elve lehet nélkülözhetetlen eszköz, de az alanyi jogú juttatásokról hosszú távon lemondani nem szabad. A szegénypolitika az idő előrehaladtával új megvilágításba került, hiszen a gazdasági rendszerváltás hatására a gazda-

• Kósáné Kovács Magda

godók és a társadalomból kirekesztéssel fenyegetett társadalmi csoportok egyre távolabb kerültek egymástól. Tudtuk, hogy az egyenlő bánásmód a kikerülés megakadályozásának alapfeltétele, s hogy a társadalmi beilleszkedéshez az esélyek egymáshoz közelítésére is szükség van. Európai parlamenti képviselőként mindez, egy másik dimenzióban, új kihívást jelentett. Ezért éreztem úgy, hogy az esélyegyenlőség éve alkalmat adhat arra, hogy széles látószögből, de az egyéni sorsokig hatoló figyelemmel is megmutassuk magunkat.

2007 az esélyegyenlőség éve. Hajdanán egy akkor jelentős politikus-gondolkodótól azt tanultam, hogy a címkézett, „hommage à” napok, hetek, évek csak a társadalom rossz lelkiismeretének elaltatására valók. Mi tagadás, ebben sok igazság van. Még egy sokat megélt politikusnak is keserű lesz a szája íze, ha felkészíti a lelkét, csapatát és mozgósítható szakmai ismereteit a szabad munkavállalás évére, és az ünnepi év azzal kezdődik, hogy a régi uniós tagországok fele (Dánia, Belgium, Görögország, Luxemburg, Franciaország, Hollandia, Németország, Ausztria) több-kevesebb indokkal meghosszabbítja az újakat sújtó munkavállalási szankciókat.

8 Szó és tett. Az elmúlt három évben (egy év a boldog ártatlanságé: a megfigyelői időszak, később két év tagság) a legtöbbször a politikai kinyilatkoztatásokat és a valódi politikai cselekvést, a különböző politikai frakciók döntéshozatali elkötelezettségét és cselekvési hajlandóságát kellett összehasonlítanom. A kép változó, és nem mindig kedvező. Állítom, és máskor, más témák kapcsán szinte kényszeresen bizonyítom is, hogy a nem egyenlő bánásmód (Orwell szerint egyenlők és egyenlőbbek) legfeltűnőbb törésvonala a régi és az új tagországok között húzódik. Azt pedig, hogy a megkülönböztetés, a hátrányok, a társadalomból való kirekesztődés kockázatai egymásra rakódnak, mi a kelet-közép-európai régióban régóta tudjuk. Mondhatnám némi szomorúsággal, ez regionális-történelmi sajátosság.

Nem gondolom és nem is remélem, hogy az esélyegyenlőség éve megoldja a törések és szintkülönbségek által szab-

dalt Európa valamennyi problémáját. Még azt sem tudom, sikerül-e az egyenlőtlenségek mögött meghúzódó diszkrimináció felszámolásában megalapozott közös nevezőre jutni. A megcímkezett év arra mégis lehetőséget ad, sőt kötelez rá, hogy szembenézzünk önmagunkkal. Készítsünk kor és kórképet, valljuk be a múltunkat és a jelent, teremtsünk esélyt az esélynek egy nem túl távoli jövőben.

Ezért született ez a kötet. Politikai szándék hívta életre, kiváló szakemberek írták. Hitem és reményem szerint a szakemberek mellett a felelős és a szociális Európáért – nem csak szavakban – küzdő politikusok számára is.

Az esélyegyenlőség évére készülve azt is észre kell vennünk, hogy a diszkrimináció lehetőségei (az alkotmányos szerződés tervezete tizenhetet ismer!) és az egyenlőtlenségek determinált bugyrai nem egyformán fontosak(?), súlyosak(?), figyelemfelhívók a közösség számára. A háttérbe szoruló területek között időzített bombák is vannak.

Számomra a legnagyobb meglepetés az volt, hogy régióknak cigányságáról milyen keveset tud az unió. Hiába mentek a zámolyi romák Strasbourgig, hiába kaptak a franciáktól menedékjogot, hiába emelkedett fal Csehországban, és indult útnak Szlovákiából több százezer roma a boldogabbnak remélt régi tagországokba, a romákról – különösen a francia és a spanyol nyelvterületen – a korai Gorkijra emlékeztető romantikus kép él tovább: szabad, vándorló nép, letelepedni és paraszti munkát végezni nem akaró családok színesítik az európai etnikai palettát, tehát le kell őket telepíteni, és megindítani nyelvi, polgári, munkaerő-piaci integrációjukat. Nagyon sokszor kellett leírunk és elmondanunk, hogy a mi régiókban az egyenlőtlenségek minden rémsége összegyűlik legalul, a legszegényebb térségek legnyomorultabb lakóinál, akiknek a többsége cigány. És amikor az érdeklődés fénye megcsillant a szemekben, az első megjegyzés leggyakrabban ez volt: szóval mint a bevándorlók!

A párhuzam persze elnagyolt és pontatlan, de azt tudjuk, hogy a világúrból még Európa is csak kicsiny foltnak látszik, egy átlagos amerikai középiskolás pedig semmit nem tud az

• Kósáné Kovács Magda

őreg földrészről. A történelmi-integrációs különbségek elemzése nem a legsürgősebb teendő. Azt tudatosítani viszont, hogy az esélyegyenlőség, a kohézió, a társadalmi befogadás más és más céltételezést jelent a különböző tagországokban, és a célokhoz vezető utak hosszúsága és buktatói is rendkívül különbözők – ez lehet a felcímkezett év legnagyobb hasznát hozó feladata.

A nemzetiségi-etnikai kisebbségek óvatos kezelésének persze megvannak a közösségi politikai okai: például a franciák, ha megkérdeznék őket, nehezen tudnák megmagyarázni, miért nem ratifikálták a kisebbségi nyelvi chartát évtizedek óta. A spanyolok a baszkprobléma mellett hordozzák magukkal a nyelvi kisebbségek egyenjogúsítási ambícióit is, a katalánok uniós parlamenti nyelvhasználatot követelnek, nem kis erkölcsi problémát okozva a katalán nemzetiségű parlamenti elnöknek. A balti országokban a kisebbséggé vált oroszok helyzete európai ügy lett, miközben a nemzeti politika határozottan visszautasítja a közösségi beavatkozást. Ismerjük természetesen a mögöttes okokat, tudjuk, hogy a franciák egyetlen kivételt tettek a kisebbségi nyelvek egyenjogúsításának útján, de azt is tudjuk, hogy Elzász különleges státusa a francia–német megbékélés különleges feltétele volt. A hosszú évtizedek óta hurcolt spanyol kisebbségi probléma talán felcsillantja a megoldás lehetőségeit egy toleráns kormány politikájában. Az északi oroszok sorsát pedig csak a történelmi megbékélés oldhatja meg. Az európai cigányság problémája csak külsőleg hasonlít az előbb felsoroltakhoz, lévén nem egyszerűen kisebbségi, hanem komplex társadalmi-szociális ügy.

10 Mindebből következően eredménynek kell tekintenünk, hogy a romák mint markáns, differenciált segítséget igénylő és érdemlő kisebbség megjelentek az európai intézmények politikai retorikájában, sőt döntéseiben is. A kibővítés után parlamenti dokumentumok születtek. A huszonnégy fős magyar delegációnak két roma tagja van, ráadásul nők. Járóka Lívia roma nőkről szóló előterjesztése jelentős parlamenti figyelmet kapott, de a tárgyalagosság kedvéért azt is meg kell

Az esélyegyenlőség éve •

jegyeznünk, hogy a felszólalók többsége a mi régiókban nézett először szembe a romaprobléma drámai dimenzióival.

Változatlanul az esélyegyenlőség kulcskérdése a nemek közötti esélykülönbségek csökkentése. Azzal persze Brüsszelben sem lehet népszerűségi versenyt nyerni (tisztességes politikusnak ez nem is lehet célja), ha az ember a ritka, kirívó, de létező esetekben arra hívja fel a figyelmet, hogy a férfiak esélyegyenlősége ugyanúgy emberi jog, mint a miénk. Ha viszont ebben nem vagyunk igazságosak, akkor ne csodálkozzunk a nőpolitikán fanyalgók visszatérő eszmefuttatásán, amely szerint az előnyben részesítés a diszkrimináció „szoft” változata. Így kialakulóban van egy európai politikai konszenzus arról, hogy az esélyegyenlőség jogalkotási és jogalkalmazási, költségvetési, emberi jogi szempontjainak mérlegelése során legalább zárójelben illik odafiggyeszteni a nemek közötti esélyegyenlőséget és nagy valószínűséggel a fogyatékossgal élőkét. Azokra a határozott ellenkezésekre, hogy a csonka felsorolás a két, támogatásra feltétlenül rászoruló csoport számára sem jó, általában zavaros válaszokat kapunk. Kudarcc? Nem tudom. Annyit biztosan elértünk, hogy a teljességre törekvő felsorolás helyett (néha megmaradt, gyakrabban nem) azt biztosan beleírhattuk a dokumentumokba, hogy „és egyéb, különösen szociális és regionális szempontból hátrányos helyzetű csoportok”.

Itt kell szólnom arról az egyre növekvő mértékű és minőségű törésről, amely a társadalmi-szociális hátrányokkal küszködő többi csoport süllyedésénél jobban aggasztja Európát. Közhellyé vált, hogy Európa öregszik. A tény vitathatatlan, a tendencia a belátható jövőben nem fordítható vissza. Az viszont bonyolultabb kérdés, hogy mindez miért nyugtalanítja az európai döntéshozókat. Ne legyünk naivak, az izgalom mögött nem csupán a veszélyeztetett időséért érzett aggodalom áll. A munkaerő-piaci utánpótlás csökkenése a gazdasági növekedés korlátjává válik, a tovább élő idősök pedig új ellátó-gondozó rendszereket, növekvő társadalmi ráfordításokat és megváltozó közgondolkodást kívánnak. A növekedés szándéka és a humanitárius kényszerhelyzet hatá-

• Kósáné Kovács Magda

sára jelent meg a demográfiai stratégiában a generációs szolidaritás, amelynek a jelentősége annál nagyobb, minél kevésbé lehet a tovább élő idősök életkeresetére, nyugdíjára alapozni, és minél kevésbé valószínű, hogy jelentős társadalmi segítség nélkül emberhez méltó öregség lehet az osztályrészük. Szeretném, ha róluk és nekik egy külön európai-regionális kötet születhetne az esélyegyenlőség évében.

És ezzel visszaértünk oda, ahonnan elindultunk. Az új tagországok nagyobb szegénységet vittek az unióba, és a felzárkózás korábbinál nehezebb útja nyílt meg előttük. A társadalom pólusainak távolodása egy összetömörült, közepes életminőségű, de biztonságos világot rántott szét. A ma már nem fiatalok leginkább arra emlékeznek, ifjúkorukban nem láttak hajléktalant az utcán, a munkanélküliség a „kapun belül” maradt, és ott jutott munka a romáknak is. Azt csak később értették meg, hogy ennek a relatív biztonságának megfizettük az árát, az egyenlőtlenségek pedig a mélyrétegekben túléltek az állam szocializmust.

Eszemben sincs Brüsszelben megjátszani a hátunk mögött hagyott világ apologetáját. Ahhoz viszont, hogy megértsenek minket, Európa boldogabb polgárainak is tudniuk kell, kik vagyunk, és milyen múltat léptünk át. Tudniuk kell, hogy az európai politika lassan, vagy a sebészszike irgalmatlanságával társadalmi szövetet sző vagy metsz át. Tudniuk kell, hogy az emberek jövőbeli vágyait és jelenlegi tűrőképességét nem csupán a tényleges helyzet, a valódi fenyegetettség alakítja, hanem az emlékekből, kollektív tapasztalatból összerakott vagy tovább élő elvárás, az igény, hogy bajában, betegségében, szegénységében senki nem maradhat egyedül.

- 12 Nálunk a megszólított majdnem mindig az állam, a kormányzat és a helyi hatalom. Még mindig kevés az ereje és halk a hangja a civil világnak. Brüsszelben a legerősebb lobbiszervezetei az idősöknek – legismertebbek a FERPA (Európai Szakszervezeti Szövetség Idősügyi Szervezete) és az AGE Platform (idősüggyel foglalkozó európai NGO, azaz nem kormányzati szervezet) – és a nőknek vannak, de a diszkri-

Az esélyegyenlőség éve •

minált csoportok közül jelen vannak az eltérő szexuális orientációval rendelkezők is. Nyomásgyakorló képességük tükröződik az elfogadott dokumentumokban. Az elkötelezett képviselők egyéni kezdeményezése az esélyegyenlőséget sürgető ívvé állhat össze: a szexuális szabadság elismeréséért vívott küzdelem például Michael Cashman, angol szocialista képviselőtársam következetes aktivitása nélkül nem jutott volna el oda, ahol ma tart. Az idősek ügyét az európai politika leg súlyosabb kérdései közé emelte a demográfiai helyzet és a munkaerő-piaci utánpótlás szűkülése, az emberi jogi vetületet viszont elkötelezett civil szervezetek segítenek beemelni a politikai döntéshozatalba. Az időseket sújtó erőszak ellen született politikai nyilatkozat nem kapta volna meg az elfogadáshoz szükséges aláírásokat (majdnem négyszázat!), ha nincs az AGE mozgósító ereje.

A döntéshozó politikusok, a mögöttük álló szakemberek és a jövő ereje, a civilek, tekintsék ezt a könyvet kiáltásnak, felhívásnak a közös fellépésre, ha úgy tetszik, együttes lobbizásra, a kölcsönös megértésre. Nem tudományos művet akartunk kiadni. A társadalmilag meghatározott hátrányos helyzetű csoportokról kiváló szakirodalom áll rendelkezésre magyarul és angolul. Mi arról szerettünk volna beszélni, hogy a politikának egyetlen mentsége lehet a tévedéseire, és a sikerének egyetlen mércéje lehet, ha döntéseit az alázattal megismert valóságos, megélt világra építi, és ebben a valóságban látja az egyszeri és megismételhetetlen emberi életet. Külön örülök annak, hogy a szerzők közül néhányan a hátrányos helyzetben élők kettős identitásáról számoltak be. Arról, hogy szegénynek lenni és cigánynak, nőnek lenni és zsidónak kettős gyötrelme, és a kirekesztő erő a megkülönböztetés és az egyenlőtlenségek kettős spiráljában egyre lejjebb tolhatja az érintett társadalmi csoportokat. A bemutatott sorsok pedig azt igazolják, hogy az egyenlő bánásmód, az egyenlő esélyek morális köreiben nincsenek „fontos” és „marginális” témák. Nincs más, csak oszthatatlan közös felelősség.

• Kósáné Kovács Magda

Valamennyi szerző az életét tette abba a munkába – ki hosszabb, ki ifjúsága okán rövidebb időt –, hogy a társadalmi általánostól, a politikától eljussanak a sorsuk megváltoztatására segítség nélkül nem képes csoportokig, a tektonikus változások áldozataihoz vagy fenyegetettjeihez, és megtalálják az embert. A könyv nem szólhat minden veszélyről és minden emberről, aki körül embertelenség ólálkodik. E mű csak válogat, de a tanulság, remélem, messzebbre mutat.

A Táncsics Alapítvány megértette a szándékot, és mellénk állt. Legyen ez a könyv annak a reménynek a kifejezése, hogy a címkézett év, az esélyegyenlőség éve az ünnepi szónoklatok és minden bizonnyal esedékes kitüntetések mellett a felelős munka éve lesz, megkapva a köz figyelmét és segítőkézségét.

Szép ünneplést és hasznos munkát kívánok mindannyiunknak.

Budapest, 2006. szeptember 4.

Kardos Dávid

Egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség az európai és a magyar jogban

BEVEZETŐ

Ez a fejezet az esélyegyenlőség európai és magyar jogi és politikai hátterét kívánja bemutatni, a jelenlegi európai szabályozást, a jövő főbb irányait és a magyar alkalmazást.

Az Európai Közösség már a Római Szerződés elfogadása-kor elkötelezte magát amellelt, eredetileg elsősorban gazdasági okokból, hogy erőfeszítéseket tesz a diszkrimináció csökkentésére.¹ A társadalmi kirekesztés felszámolására azonban először a Maastrichti Szerződéshez csatolt *Szociálpolitikai Jegyzőkönyv és Szociálpolitikai Megállapodás* elfogadásával vállalt kötelezettséget.

A esélyegyenlőség megteremtése az Európai Közösségben a minden érintett politikáját átfogó „mainstreaming” szemléletet igényli, hiszen a jogi eszközök önmagukban addig nem érhetik el a kellő hatást, amíg a befogadó és elfogadó szemlélet a társadalom többségétől valamilyen módon különböző rétegekkel szemben társadalmi tudatossággá nem válik.

Ugyanakkor a jogi eszközök és a többségi társadalmi szemlélet megváltoztatása sem elegendő bizonyos társadalmi rétegek, például a szegények, a romák, a fogyatékossggal élők integrálására. Ehhez társadalmi összefogás, a társadalom

15

¹ Az EK-szerződés [141. (119.)] kimondja, hogy minden tagállam biztosítja annak az elvnek az alkalmazását, hogy a férfiak és a nők egyenlő vagy egyenlő értékű munkáért egyenlő díjazást kapjanak.

• Kardos Dávid

szolidaritása, vagyis a társadalmi kirekesztés elleni európai és nemzeti szintű, hatékony pozitív programok szükségeltetnek.

Ennek megfelelően el kell különíteni egymástól az egyenlő bánásmód (*equal treatment*) és az esélyegyenlőség (*equal opportunities*) fogalmait és a hozzájuk kapcsolódó intézkedéseket.

Amíg az egyenlő bánásmód elve a tilalmakat megfogalmazó jogszabályok negatív megközelítésére épül, addig az esélyegyenlőség politikája azon jogi és nem jogi eszközöket foglalja magában, amelyek a hátrányok kiegyenlítésére irányulnak, beleértve a pozitív támogató eszközöket is.

Az esélyegyenlőség politikája az Európai Unióban a foglalkoztatáspolitiká mellett a szociálpolitika része. Ugyanakkor az unióban a szociálpolitikának is más jelentése van, mint egy tagállamban.² Itt nem egy ellátórendszer működtetését, járulékok folyósítását jelenti, hanem alapvetően a gazdaságpolitika támogatóját. Noha a szociálpolitika alapvetően továbbra is tagállami hatáskör, a terület az Amszterdami Szerződés hatálybalépése óta rohamléptekkel önállósodik európai szinten, bár még most is az Európai Közösség fő céljához igazodva elsősorban a munkaerőpiac és azon keresztül a gazdaság és fejlődés szolgálatára. Korábban, a hetvenes évektől ez alapvetően a neoliberais irányvonal meghatározta jogi szabályozás korlátai³ miatt alakult így, jelenleg elsődleges oka a gazdasági szükségszerűség.⁴

² OCSKAY Gabriella: A szociálpolitika európai szintű megközelítésben. *Európai Tükör*, 2006/7–8. 63–72. A szociálpolitika definíciója európai szinten is megfelel a Ferge Zsuzsa által meghatározottaknak, vagyis egy olyan intézményrendszerrel van szó, amely bizonyos piaci kapcsolatok révén nem teljesíthető szükségleteket elégít ki az állami elosztás eszközeivel. Az unió szintjén azonban ez nem az állam és a polgár, hanem az unió és egy tagállam szintjén, más eszközökkel valósul meg. FERGE Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1991. 5–14.

³ GYULAVÁRI Tamás (szerk.): *Az Európai Unió Szociális dimenziója*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2000.

⁴ A lisszaboni stratégia félidős felülvizsgálata, a nem megfelelő gazdasági mutatók, fejlődés színvonalának csökkenése és a globalizációs problémák megjelenése óta az Európai Bizottság képviselői és az Európai Tanács is nyilatkozza

Ma a szociálpolitika részeként kezelt esélyegyenlőségi politika az Európai Unióban elsősorban azt szolgálja, hogy a leszakadó európai polgárokat a szolidaritás jegyében, Európa visszahúzó erejeként visszasegítse a foglalkoztatottság útjára, valamint garantálja számukra a megkülönböztetés-mentességet.

A pozitív programok európai szinten nem csupán az egyes veszélyeztetett rétegek támogatását jelentik, hanem magukban foglalják a leszakadó régiók regionális fejlesztésére szánt programokat is. Ezért lehet az európai szociális politikának része a regionális fejlesztés is.

EGYENLŐ BÁNÁSMÓD AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR JOGBAN

Az Európai Közösség szerződése és a direktívák

Az egyenlő bánásmód fogalma tiltja a társadalom tagjainak a gazdasági, társadalmi, kulturális és a közélet egyéb területein bármely személy megkülönböztetését valamilyen valós vagy vélt tulajdonsága alapján, azzal a céllal, hogy az illető emberi jogainak, alapvető szabadságjogainak elismerését, élvezését és gyakorlását korlátozzák vagy lehetetlenné tegyék.

Ez az Európai Közösség történetében eleinte a nők és a férfiak közötti egyenlő bánásmódot jelentette. A nemek közötti egyenlőség alapvetően arra a gazdasági megfontolásra épült, hogy a férfiaknak és a nőknek egyenlő munkáért egyenlő bért kell kapniuk. A szerződés 141. cikkelye alapján egy sor szociális, oktatási, munkaerő-piaci tartalmú direktíva született, amely lépésről lépésre próbálta a nőket gazdaságilag a férfiakhoz hasonló helyzetbe hozni.

Az egyenlő bánásmód tágabb értelmű megvalósítása érdekében mérföldkövet jelentett, hogy az Európai Közösségről szóló szerződésbe Amszterdamban beillesztették a 13. cik-

tai során elsősorban a gazdasági növekedés fokozására, a munkahelyteremtésre, a kutatásra, fejlesztésre helyezi a hangsúlyt.

• Kardos Dávid

kelyt. Az Amszterdami Szerződés 1999-es hatálybalépése óta ez jogi alapot jelent az Európai Tanács (a továbbiakban Tanács) számára, hogy az Európai Bizottság (a továbbiakban Bizottság) javaslata alapján és az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően, egyhangúlag megfelelően intézkedhessen a nemen, a faji vagy etnikai származáson, a valláson vagy meggyőződésen, fogyatékossgon, koron vagy szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés leküzdésére.

Első ilyen intézkedésként született meg a 2000/43/EC. számú tanácsi irányelv⁵ a faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének megvalósításáról. Az irányelv faji megnevezésével kapcsolatban a preambulum 6. pontja kimondja, hogy az Európai Unió elutasít minden olyan elméletet, amely különböző emberi fajok létezésének meghatározására irányul. A „faji származás” kifejezés használata ebben az irányelvben nem jelenti az ilyen elméletek elfogadását. A faji kifejezésnek elméletileg tehát nincsen pejoratív jelentése. Az irányelvek tagállami áttünetésekor Ausztria mégis az etnikai hovatartozás (*ethnic affiliation*), Finnország az etnikai vagy nemzeti származás (*ethnic or national origin*), Svédország pedig az etnikai hovatartozás (*ethnic belonging*) kifejezést használta a faj helyett.

Ezt az úgynevezett „faji direktívát” nem sokkal később követte a 2000/78/EC. számú, a munkaerő-piaci esélyegyenlőségről szóló keretirányelv,⁶ amely megtiltja a valláson vagy meggyőződésen, fogyatékossgon, koron és szexuális irányultságon alapuló diszkriminációt a munkaviszonyok létesítésekor.

- 18 A faji direktíva és a foglalkoztatási keretirányelv nem közvetlenül hatályos, így állampolgári alkalmazásukhoz be kell illeszteni a tagállamok jogrendszerébe. A joganyag átvételének határideje 2003-ban járt le, azóta alkalmazása kötelező.

⁵ OJ (Official Journal) vagy HL (Hivatalos Lap) L 180., 2000. 7. 19., 22.

⁶ OJ (Official Journal) vagy HL (Hivatalos Lap) L 303., 2000. 12. 2., 16.

A csatlakozni kívánó országoknak garantálniuk kell, hogy jogszabályaik koherensek az antidiszkriminációs közösségi előírásokkal.

A direktívák az elérendő célokban kötik a tagállamokat, az azonban, hogy e célokat miként ültetik be nemzeti jogukba, a tagállami jogalkotó szervek diszkrecionális jogköre. Általános közösségi alapelv, hogy olyan jogi környezetet kell teremteni, amelyben a direktívából származó jogok és kötelezettségek az állampolgárok számára tisztán felismerhetők, és szükség esetén lehetőségük nyíljon a megfelelő nemzeti bíróságok előtt a megtámadásukra. A hatálybalépést követően a jogrendszer megfelelő alakítását az Európai Bizottság ellenőrzi, és nem teljesítés vagy nem megfelelő teljesítés esetén jogsértési eljárást⁷ indíthat az adott tagállam ellen az Európai Bíróság (a továbbiakban Bíróság) előtt. Ezt egyébként a Bizottság mellett másik tagállam is kezdeményezheti.⁸ Az irányelvek átültetésekor azonban a tagállamok arra nem kaptak felhatalmazást, hogy a korábbinál alacsonyabbra csökkentsék a védelem szintjét.⁹

Röviden összefoglalva, mind a faji direktíva, mind a foglalkoztatási keretirányelv tilt minden közvetlen és közvetett hátrányos megkülönböztetést, zaklatást, valamint utasítást a hátrányos megkülönböztetésre. Az irányelvek hatálya kiterjed nemcsak az európai polgárokra, hanem minden, az Európai Unió területén tartózkodó személyre: a faji irányelv átfo-
góan, a foglalkoztatási keretirányelv pedig a 3. cikkelyben

⁷ EK-szerződés 226. cikkely: „Ha a Bizottság megítélése szerint egy tagállam az e szerződésből eredő valamely kötelezettségét nem teljesítette, az ügyről indokolással ellátott véleményt ad, miután az érintett államnak lehetőséget biztosított észrevételei megtételére.

Ha az érintett állam a Bizottság által meghatározott határidőn belül nem tesz eleget a véleményben foglaltaknak, a Bizottság a Bírósághoz fordulhat.”

⁸ EK-szerződés 227. cikkely.

⁹ 2000/43/EC. tanácsi irányelv preambuluma (25) bekezdése. Ez az irányelv minimális követelményeket állapít meg, meghagyva ezzel a lehetőséget a tagállamoknak, hogy kedvezőbb rendelkezéseket vezessenek be vagy tartsanak fenn. Ennek az irányelvnek a végrehajtása nem szolgálhat a tagállamokban már meglévő védelmi szint csökkentésének igazolásául.

• Kardos Dávid

felsorolt területeken.¹⁰ A foglalkoztatási irányelv hatálya nem terjed ki az állampolgársági alapon történő megkülönböztetésre, a hontalan személyek beutazására és letelepedésére a tagállamok területén, és bármiféle olyan bánásmódra, amely az érintett, harmadik országokból származó, illetve hontalan személyek jogállásából ered.

Az irányelvek megengednek néhány kivételt a főszabály alól, éppen azért, hogy a hátrányos helyzetű csoportok a pozitív intézkedések révén kedvezőbb helyzetbe kerülhessenek.¹¹ Megengedik továbbá, hogy az ésszerűség és arányosság mentén bizonyos foglalkozásbeli tevékenységhez meghatározott nemzetiséget, etnikai eredetet, vallást vagy kort mint alapfeltételt írjanak elő.¹² Ennek ellenőrzését azonban a Bizottság és a Bíróság szigorúan veszi.

Az irányelvek tagállami átvételét tehát a Bizottság ellenőrzi, az egyéni jogsérelmeket illetően az irányelvek tagállami alkalmazása során erre a célra létrehozott szervek, illetve a tagállami és közösségi bíróságok rendelkeznek hatáskörrel, ugyanakkor az uniós és a tagállami tendenciákat általában nem vizsgálja senki. Létezik ugyan a Rasszizmus és Idegengyűlölet Európai Megfigyelőközpontja (*European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia*, a továbbiakban EUMC), amely vizsgálja a tagállami jogalkotás- és jogalkalmazás-rasszizmust, idegengyűlöletet, iszlamofóbiát és antiszemitizmust érintő vetületét. Elemzéseihez, vizsgálataihoz kér-

¹⁰ Ezek a területek: a) a munkavállaláshoz, önálló vállalkozáshoz, a foglalkozáshoz való hozzájutás feltételei, beleértve a kiválasztási és toborzási feltételeket, bármely tevékenységi ágban és a szakmai hierarchia minden szintjén, beleértve az előmenetelt is;

b) a pályaválasztási tanácsadás, a szakképzés, a szakmai továbbképzés és az átképzés – beleértve a szakmai gyakorlatot – minden formájához való hozzájutás; c) alkalmazási és munkakörülmények, beleértve az elbocsátást és a díjazást; d) tagság vagy részvétel a munkavállalók vagy a munkaadók szervezeteiben vagy bármely szervezetben, amelynek tagjai egy bizonyos szakmát gyakorolnak, beleértve az ilyen szervezetek által nyújtott ellátásokat is.

¹¹ 2000/43/EC. tanácsi irányelv 5. cikkely, 2000/78/EC. számú tanácsi irányelv 7. cikkely (1) pont.

¹² A tagállamok közigazgatási szervei például megkövetelhetik a foglalkoztatás alapfeltételeként az állampolgárságot, vagy egy bármilyen kisebbséggel foglalkozó munkahely betöltéséhez feltételként, vagy előnyként szerepelhet az adott kisebbséghez tartozás.

het általában egy adott időszakra, illetve egy-egy meghatározott eseményre vonatkozóan adatokat. Az adatok gyűjtése saját információs hálózatán (*European Racism and Xenophobia Information Network* – RAXEN) keresztül történik, amelynek minden tagállamban van szervezete. Ezek általában a témában érintett tagállami szervek és civil szervezetek.¹³ Sajnos, helyszíni vizsgálatra vagy szankcionálásra nincs hatásköre.

Az EUMC működésével kapcsolatosan problematikus, hogy bármennyire törekszik is a hitelt érdemlő adatok begyűjtésére, minőségük és mennyiségük a hálózat tagállami szerveitől függ. Ezért könnyedén előfordulhat, hogy az EUMC a legjobb szándéktól vezérelve megállapítja, hogy azok az országok problematikusak, amelyek rendszeresen és mindenre kiterjedően küldik az adatokat, azokat az országokat pedig rendben lévőnek találja, amelyek az adatszolgáltatást nem veszik komolyan.

Az EUMC-nek jelenleg az alapjogokat érintően általános hatásköre nincs, és működése ritkán kerül európai vagy tagállami szinten a figyelem középpontjába. Pedig európai vagy tagállami szinten is óriási haszonnal járna, ha az adatok gyűjtéséből és elemzéséből származó értékeléseket a jogalkotás irányának kialakítása során figyelembe vennék. Sajnos, egyelőre még a Bizottság vagy az Európai Parlament sem határozhat meg eléget az EUMC megállapításaira.

Ugyanakkor nagy szükség lenne egy, az EUMC-nél nagyobb, az alapjogok területén átfogó hatáskörrel rendelkező európai szervezetre, amely az adatok elemzése mellett a már meglévő közösségi és nemzeti jogszabályok hatékonyságának vizsgálatában, valamint a jövőbeli jogalkotás irányának meghatározásában is komoly szerepet játszhatna.

Éppen ezért a Tanács kérésére¹⁴ a Bizottság javaslatot nyújtott be egy Alapjogi Ügynökség (*Fundamental Rights*

¹³ Magyarországon például ennek az információs hálózatnak tagja a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének kutatócsoportja, az Egyenlő Bánásmód Hatóság és a Helsinki Bizottság.

¹⁴ Az Emberi Jogi Ügynökség gondolatát a szabadság, a biztonság és a jog érvé-

• Kardos Dávid

Agency)¹⁵ felállítására az EUMC alapjain. Az ügynökség általában vizsgálhatná az *Alapjogi Chartában* foglalt jogok, köztük a diszkrimináció tilalmának európai szintű érvényesülését, elsősorban a tagállamokban, de reményeink szerint a csatlakozó és csatlakozni kívánó tagállamokban is.

Az alapjogok európai szintű vizsgálata és elemzése kiemelt jelentőséget biztosít az ügynökségnek. A Tanács ezért az ügynökségről való döntéshozatalba bevonta az Európai Parlamentet is, és kvázi-együtdöntési eljárásban formálják ki az Alapjogi Ügynökség arculatát, bár az alapító szerződések szerint egyedül csak a Tanácsnak van hatásköre. Létrehozatalában a függetlenség és az ebből fakadó hitelesség döntő szempont. A függetlenség akkor érhető el, ha a tagállamok által az irányító testületbe jelölt tagok nagy szakmai tekintéllyel rendelkeznek a saját hazájukban. A hitelesség fő garanciája pedig az, ha a tagállamokból érkező adatok teljes körűek.

Ideális esetben ez az ügynökség alkalmas lehet az Európa Tanáccsal karöltve¹⁶ a tagállami jogsértések jelenleginél sokkal hatékonyabb vizsgálatára, valamint az európai NGO-kal közreműködve a hatékonyabb figyelemfelkeltésre.

Ugyanakkor problematikus, hogy az Alapjogi Ügynökség működésében meghatározó *Alapjogi Chartának* nincs jogi kötőereje, csak elvi jelentősége van. Igazi legitimációt az *Alkotmányos Szerződés* hatálybalépésével kaphatna. Az alkotmány jelenthetne ugyanakkor jogi alapot például az etnikai kisebbségek jogainak védelmére is.

nyesülésének az Európai Unióban való erősítéséről szóló, 2004. november 4–5-én elfogadott hágai program fogalmazta meg. 2004. december 16–17-én az Európai Tanács az EU Emberi Jogi Ügynökségének létrehozására irányuló megállapodás végrehajtására szólította fel a Bizottságot.

¹⁵ Proposal for a Council Regulation establishing a European Union Agency for Fundamental Rights and Proposal for a Council Decision empowering the European Union Agency for Fundamental Rights to pursue its activities in areas referred to in Title VI of the Treaty on European Union COM (2005) 280 final.

¹⁶ BURCA, Gráinne de – DE WITTE, Bruno: *Social Rights in Europe*. University Press, Oxford, 2005.

Az Európai Alkotmányos Szerződés

Az Európai Alkotmányos Szerződés tervezete is magában foglal jó néhány utalást a diszkrimináció tilalmára. Az I. részben az unió meghatározása és célkitűzései cím alatt a 2. cikkely az unió értékeihez sorolja az egyenlőséget és diszkriminációmentességet, a 3. cikkely pedig az unió célkitűzései között említi a társadalmi kirekesztés és a megkülönböztetés elleni küzdelmet.

A II. rész magában foglalja a nizzai szerződéssel már korábban az alapító szerződésekhez csatolt, ám jogi kötőerővel nem rendelkező *Alapjogi Chartát*, amelynek az egyenlőségről szóló III. címe tartalmazza a diszkrimináció tilalmának az unió történelme eddig legszéleskörűbb megfogalmazását.¹⁷

A III., az unió politikáit és működését szabályozó fejezetben az általánosan alkalmazandó rendelkezések között a jelenlegi 13. cikkely szerinti felsorolás biztosítja azt a mainstreaming-szemléletet az uniós politikák mindegyikében, amely eddig csak a nemek közötti egyenlőség sajátja volt, erősítve ezzel az Európai Unió kompetenciáját az egyenlőség és diszkriminációmentesség területén.

A szociálpolitikával, a jelenlegi szabályozási helyzettől eltérően, önálló fejezet foglalkozik,¹⁸ utalást téve mind az *Európai Szociális Chartára*,¹⁹ mind pedig a *Munkavállalók Alapvető Szociális Jogairól szóló Közösségi Chartára*,²⁰ és hangsúlyozva nemcsak a szociális rendszerek összehangolását, hanem a tagállamok jogszabályi rendelkezéseinek összehangolását

¹⁷ Ez a cikkely általában tilt mindenfajta megkülönböztetést, különösen a nem, a faj, a szín, az etnikai vagy társadalmi származás, a genetikai tulajdonság, a nyelv, a vallás vagy meggyőződés, a politikai vagy más vélemény, a nemzeti kisebbséghez tartozás, a vagyoni helyzet, a születés, a fogyatékoság, a kor vagy a szexuális irányultság alapján.

¹⁸ Szerződés az Európai Alkotmányról, III. fejezet, 2. szakasz.

¹⁹ Az 1961-ben Torinóban aláírt, illetve 1988-ban és 1995-ben kiegészített *Európai Szociális Charta* (*European Social Charter*) az *Emberi Jogok Európai Egyezményének* megfelelője a szociális és a gazdasági jogok terén az Európa Tanács (*Council of Europe*) égisze alatt.

²⁰ A munkavállalók alapvető szociális jogairól szóló Közösségi Chartát 1989-ben Strasbourgban fogadta el az Egyesült Királyság kivételével az Európai Közösség akkori tizenegy tagja.

• Kardos Dávid

is. Természetesen ez nem jelenti egységes európai szociális modell kialakítását, de jelenti a szociális értékek közelítése mellett a különböző tagállami szociális rendszerek közötti koordinációt és együttműködést.

A széles körű szabályozás, az unió hatáskörbővülése mellett az *Alkotmányos Szerződés* hatálybalépése azt eredményezné, hogy az Európai Unió jogi személy rangjára emelkedne. Az Európai Bizottság és Barroso elnök személyesen is többször hangsúlyozta, hogy az Európai Unió mint jogi személy csatlakozna az Európa Tanács tagállamaihoz, közelítve ezzel az alapjogok értelmezését, és növelve az emberi jogok érvényesítésének hatékonyságát. A csatlakozás az Európa Tanácshoz azzal a következménnyel is járna, hogy az Európai Unió automatikusan részese lenne az *Európai Szociális Chartának*, és alanyává válna az ESC teljes ellenőrzési rendszerének.²¹

Az *Alkotmányos Szerződés* hatálybalépése jelen formájában ugyanakkor a két, nemmel végződő francia és holland népszavazás miatt egyelőre nem várható. Az elutasítások hátterében Franciaországban az Európai Unió legutóbbi bővítése miatti félelem mellett elsősorban belpolitikai okok rejtőznek. Kialakult egy, a jobboldalt, a szélsőjobbot és a szélsőbalt összefogó ad hoc koalíció, amely egyértelműen elutasította az alkotmány tervezetét, és ezt nem ellensúlyozta egységes szocialista támogatás.

A polgárok tartottak a bővítéstől, és megjelent a félelem az új tagországokból érkező potenciális konkurenciától és a szociális vívmányok csökkenésétől. Már a népszavazás előtt megszólaltak hangok, amelyek az elutasítást követően még erősebben egy úgynevezett *szociális szerződést* szerettek volna az *Alkotmányos Szerződés* mellett elfogadni, megfelelkezve arról a tényről, amelyet az *Alkotmányos Szerződés* maga is, de a magyar Alkotmánybíróság is kimondott: az állam kötelezettsége a szociális jogok teljesítését illetően az állam, illetve az Európai Unió anyagi, gazdasági teljesítőképességé-

²¹ BÜRCA-DE WITTE: i. m. III–152.

hez igazodik. A gazdaság teljesítőképessége nélkül tehát a legrészletesebb szociális egyezmény is írott malaszt marad csupán.

Egyenlő bánásmód a magyar jogszabályokban

A diszkrimináció tilalmát legmagasabb szinten az Alkotmány²² 70/A. paragrafusa mondja ki: a Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás, illetve az uniós jog átvétele előtt a diszkrimináció tilalma különböző ágazatspecifikus jogszabályokban: a polgári törvénykönyvben (a továbbiakban Ptk.),²³ a munka törvénykönyvében (a továbbiakban Mt.),²⁴ a közoktatási törvényben,²⁵ az egészségügyi törvényben,²⁶ valamint néhány csoportspecifikus jogszabályban: a kisebbségi törvényben²⁷ és a fogyatékosokról szóló törvényben²⁸ materializálódott.

A legfőbb probléma az volt, hogy bár a törvények az alapelvek között szóltak a diszkrimináció tilalmáról, definíció és szankció híján²⁹ nem alakulhatott ki az egyenlő bánásmód kultúrája sem a jogi gyakorlatban,³⁰ sem a mindennapi életben.

Az egyenlő bánásmód előmozdítása érdekében ezért több törvénytervezetet nyújtottak be az Országgyűlésnek, míg vé-

²² A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény.

²³ 1954. évi IV. törvény 8. §, 76. §.

²⁴ 1992. évi XXII. törvény 5. §.

²⁵ 1993. évi LXXIX. törvény 4/A. §.

²⁶ 1997. évi CLIV. törvény 7. §.

²⁷ 1993. LXXVII. törvény 3. § (5) bekezdés.

²⁸ 1998. évi XXVI. törvény.

²⁹ A Ptk. és az Mt. kivételével a jogszabályok egyáltalán nem tartalmaztak szankciókat.

³⁰ Ügyek híján a bíróságok sem rendelkeztek a diszkrimináció tilalmát illető gyakorlattal.

• Kardos Dávid

gúl 2003-ban megszületett az átfogó antidiszkriminációs törvény.³¹ A törvény általános diszkriminációtílalma a törvény készítőinek abból a felismeréséből fakad, hogy az egyes diszkrimináció által veszélyeztetett csoportok védelmére készített speciális törvények néhány esetben társadalmi előítéletek miatt komolyabb ellenérzésbe, ellenállásba ütközhetnek. A törvény ezért tiltja a diszkriminációt az élet minden területén, ugyanakkor hat szektort jelentőségüknel fogva kiemel: a foglalkoztatást, a szociális biztonságot, az egészségügyet, a lakhatást, a közhivatali eljárásokat, valamint az áruk és szolgáltatások igénybevételét. Ezekre nézve az általánosnál részletesebb, specifikus szabályokat tartalmaz.

Az európai szabályoknak megfelelően a magyar törvény is szabályozza a közvetlen és közvetett diszkriminációt, a zaklatást, az ezekre adott utasítást, és emellett meghatározza a jogellenes elkülönítést és a megtorlást is.

A hatályt tekintve azonban a jogszabály nem teljesen felel meg az európai direktíváknak: a direktívák az általuk lefedett területen minden köz-, illetve magánszférában az összes jogi vagy magánszemélyre alkalmazandók, szemben a magyar jogszabállyal, amelynek a személyi hatálya a privát szféra szereplőire csak meghatározott feltételek mellett terjed ki.³² Ennek oka, hogy a magyar szabályozás tárgyi hatálya sokkal szélesebb, mint az európai direktíváké.

A törvény európai direktíváknak nem megfelelő másik jellegzetessége, hogy a 7. § (2) bekezdése kivételt enged meg

³¹ Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény.

³² 2003. évi CXXV. törvény 5. §: Az egyenlő bánásmód követelményét a 4. §-ban foglaltakon túl az adott jogviszony tekintetében köteles megtartani, a) aki előre meg nem határozott személyek számára szerződés kötésére ajánlatot tesz vagy ajánlattételre felhív, b) aki az ügyfélforgalom számára nyitva álló helyiségekben szolgáltatást nyújt vagy árut forgalmaz, c) az állami támogatás felhasználása során létrejövő jogviszonyai tekintetében az állami támogatásban részesülő egyéni vállalkozó, jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet az állami támogatás igénybevételétől kezdődően mindaddig, amíg az állami támogatás felhasználását az arra jogosult szerv a rá vonatkozó szabályok szerint ellenőrizheti, valamint d) a munkáltató a foglalkoztatási jogviszony, az utasításadásra jogosult személy a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony, illetve az ezekkel közvetlenül összefüggő jogviszonyok tekintetében.

a közvetlen diszkrimináció esetére is, amennyiben a rendelkezésnek ésszerű indoka van. Az európai direktívák a közvetlen diszkrimináció esetén semmilyen kivételt nem engedélyeznek.

A törvény a jogérvényesítést és jogvédelmet elméletileg széles skálában oldotta meg, mert az állampolgárok jogsérelem esetén az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz³³ és az ügyben közvetlenül hatáskörrel rendelkező államigazgatási szervhez fordulhatnak jogorvoslatért. Ez a látszólag sokoldalú jogvédelem két negatív hatással járhat. Egyrészt a szakigazgatási szervek egyenlő bánásmóddal kapcsolatos szakértelem híján helytelen irányba terelhetik az egyes ügyeket, ez a határozat meg nem támadása esetén rossz gyakorlatot, a bírósági út pedig az eljárás elhúzódását eredményezheti, másrészt statisztikailag követhetetlenné teszi az egyenlő bánásmódot érintő ügyeket, megakadályozva egyúttal az adatok elemzését, értékelését és a jogalkotás irányát meghatározó következtetések levonását.

Az Egyenlő Bánásmód Hatóság az egyedi ügyek kivizsgálása mellett sajnos csak kevés esetben folytathat le vizsgálatot saját hatáskörben. Hivatalból eljárás csak akkor indítható, ha a kérelmező bizonyítja, hogy a hátrány már bekövetkezett. A törvény arra sem biztosít lehetőséget, hogy civil szervezetek kezdeményezzenek a hatóság előtt közérdekből eljárást bizonyos csoportok érdekében.

Hogy a jogsértések akkor is felszínre kerülhessenek, amikor a sérelmet szenvedett fél nem indít eljárást, a jogszabály közérdekből lehetőséget teremt az ügyész, a hatóság, valamint a társadalmi és érdek-képviselői szervek számára személyiségi jogi, illetve munkaügyi per indítására.

³³ Az Országgyűlésben az Ebk tv. tárgyalásakor a faji irányelv 13. cikkelye által kötelezettségként előírt nemzeti hatóság létrehozatalában nem volt egyetértés, ezért a törvényben csak a szerv hatáskörét és függetlenségének biztosítékait rögzítették, és egyúttal felhatalmazták a kormányt, hogy a hatóságra vonatkozó szabályokat kormányrendeletben írja elő. A kormány 2004. december 22-én fogadta el a hatóságra és eljárásának részletes szabályaira vonatkozó 362/2004. (XII. 26.) számú kormányrendeletet.

• Kardos Dávid

Az Egyenlő Bánásmód Hatóság létrejötte óta eltelt rövid idő ellenére a beérkezett panaszok száma jelentősen nőtt.³⁴ Ez azért kiemelkedően fontos, mert a diszkrimináció elleni küzdelem csak hatékony jogérvényesítés és kellő társadalmi figyelem mellett lehet hatásos. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az Egyenlő Bánásmód Hatóság a tervezett negyven fő helyett ma csak tizenhét munkatárssal dolgozik,³⁵ ami a növekvő ügyszám mellett, valamint figyelembe véve, hogy hatóságként eljárásai során hatmillió forintig terjedő bírságot szabhat ki, nem tűnik elegendőnek.

A POZITÍV PROGRAMOKRÓL

Harc a diszkrimináció leküzdésére

Az Európai Unió, teret engedve az egyre erőteljesebben megfogalmazódó polgári akaratsnak, 2000-ben közösségi programot hirdetett a 13. cikkelyben foglalt összes tulajdonsággal kapcsolatos megkülönböztetés leküzdésére, kivéve a nemi alapot, mert azt a nemi egyenlőség közösségi programja kezeli.

A közösségi program 2001–2006 közötti időszakra 98,4 millió eurót³⁶ különített el az alábbi célokra:

- a diszkrimináció problémájának jobb megértésért szolgáló elemzésekre és értékelésekre;
- a hatékony megelőzésre a szervezetek tevékenységének erősítése, a helyes gyakorlat terjesztése és az európai hálózatok együttműködése révén;

28

³⁴ 2005-ben a hatósághoz 491 beadvány érkezett, míg 2006 első felében 475 eljárást kezdeményeztek, ami év végére az előző évi dupláját jelzi előre.

³⁵ Összehasonlításképpen: az állampolgári jogok országgyűlési biztosa és általános helyettese 2005-ben 48, az adatvédelmi biztos 42 fővel látja el feladatait.

³⁶ Tekintve, hogy ezt az összeget öt év alatt lehetett felhasználni, 2004-ig tizenöt ország, 2004 és 2006 között pedig huszonöt tagállam által, ami országokra lebontva évente egymillió eurónál kisebb összeget jelent, valamint összehasonlítva azzal, hogy az EUMC évente körülbelül nyolcmillió euróból gazdálkodik, az összeg nem tekinthető jelentősnek.

Egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség... •

- figyelemfelkeltésre (*awareness raising*) az európai értékek és a sokszínűség hangsúlyozásával.

A közösségi program értékelése szerint a diszkrimináció csökkenéséhez nagyban hozzájárultak a tagállamok, illetve a szerveik, az NGO-k, a szociális partnerek, a különböző kutatóintézetek támogatásával.

A Bizottság által felkért külső értékelő jelentésében³⁷ megállapította, hogy számottevő változás állt be a társadalmi szereplők informáltságában, illetve érzékenységében a diszkrimináció különböző formáit illetően. Az értékelés szerint a pénzügyi programok is hatékonyan segítették az európai direktívák átvételét, valamint a diszkrimináció áldozatainak védelmét (Ernst & Young). Az Európai Parlamenttel egyetértve hangsúlyozták, hogy a 2007 és 2013 közötti időszakra vonatkozó közösségi programban (PROGRESS) fokozottabb figyelmet kellene fordítani az elemzések és tanulmányok készítésére, a direktívák átvételének monitorozására, az esélyegyenlőségi szervek hálózatának létrehozására, a figyelem felkeltésére, valamint oktatási tevékenységre.

Az elemzések és értékelések készítése nemzeti és tagállami szinten is elengedhetetlen a diszkriminációs problémák megértése és leküzdése érdekében. Ez azt igényli, hogy egyáltalán létezzenek tagállami szintű összehasonlítható adatok. Az adatok nagy része a különböző nemzeti hatóságoktól és civil szervezetektől származik, és elsősorban a jogszérmekre vonatkozik. A legfontosabb területeken, mint például a foglalkoztatásban, az oktatásban vagy az egészségügyben, ugyanakkor nincsenek pontos adatok a különböző diszkriminációval sújtott csoportok arányait, trendjeit illetően, sem általában, sem ágazatokra lebontva. Ezek az adatok természetesen szenzitívek, tehát a jelenlegi szabályozás szerint nagyon szűk körben kezelhetők, komoly dilemma elé állítva a jogalkotókat, hogy vajon a személyes adatok

29

³⁷ *Evaluation of the Community Action Programme to Combat Discrimination* (2005, Ernst and Young).

• Kardos Dávid

védelméhez való jog, illetve az ilyen típusú adatgyűjtésekkel kapcsolatos történelmi ellenérzések, vagy a diszkrimináció jobb megértésének, illetve hatékonyabb leküzdésének társadalmi érdeke-e az erősebb. A kérdés, hogy ki lehet-e egyáltalán a két érdeket egymással békíteni.

Közösségi cselekvési program (PROGRESS),
2007–2013

A PROGRESS közösségi program magába integrálja a korábban külön kezelt diszkrimináció elleni, valamint a szociális kirekesztettséggel és a foglalkoztatottsággal foglalkozó közösségi programokat. A változtatás azért jelentős, mert a korábban külön kezelt programok sok helyütt összeérnek, és egymást át is fedik. Ennek megfelelően helyesebb, ha a programokat egyesítve átfogóan koncentrálnak egyes célterületekre.

Bár ezeken a területeken a tagállamoknak van hatáskörük, az Európai Unió szerint továbbra is szükség lesz európai szintű támogatásra a meglévő vívmányok következetes alkalmazásának, a tagállamokban fennálló helyzet megismerésének és megértésének, valamint a jogok érvényesülésének biztosításához. Ezzel erősíthető a Bizottság kezdeményező szerepe a stratégiákkal kapcsolatos javaslatok megtételében és végrehajtásuk nyomon követésében, valamint a tagállamok nemzeti politikáiba való átültetésben.

Továbbra is a célok között szerepel a helyzetelemzés, -értékelés, a monitoring tevékenység, az uniós jog implementációjának támogatása, az európai hálózatok létrehozatala, a jó gyakorlatok cseréje. A program a 2007 és 2013 közötti időszakra előreláthatóan 630 millió euró elköltését teszi lehetővé. Az összeg 30 százaléka költhető el szociális védelemmel és befogadással, 23 százaléka egyenlő bánásmóddal és 12 százaléka nemi egyenlőséggel kapcsolatos programokra.

Harc a kirekesztés ellen és az európai szociális modell

A lisszaboni Európai Tanács az Európában megjelenő töréseket felismerve 2000 márciusában megállapította, hogy Európában a szegénység és a társadalmi kirekesztettség mértéke elfogadhatatlan, és szükség van az egyensúly helyreállítására. Megállapította, hogy egy befogadóbb Európai Unió építése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az unió elérje tízéves stratégiai célkitűzéseit, nevezetesen a fenntartható gazdasági növekedést, több és jobb állást, erősebb társadalmi összetartást és a szegénység felszámolását. Mivel a társadalom peremére szorult polgárok eshetnek leginkább és legnagyobb mértékben a diszkrimináció áldozatául, az ő társadalomba való (vissza)integrálásuk a diszkrimináció egyes okait megszüntető tényezőként a téma szempontjából fontos.

Az Európai Unió a fenti célok megvalósítására is közösségi akcióttervet indított, és minden egyes tagországnak előírta, hogy készítsen el és valósítson meg egy – a nizzai Európai Tanács által elfogadott, közös célkitűzésekre alapozott nemzeti akcióttervet a társadalmi befogadásért és a diszkrimináció csökkentéséért.

A legfontosabb politikai prioritások között szerepelt:

- a munkaerő-piaci részvétel erősítése, ehhez kapcsolódóan az élethosszig tartó tanulás fejlesztése;
- a szociális védelmi rendszerek mindenki számára hozzáférhetővé tétele;
- az oktatási és képzési hátrányok leküzdése;
- a gyermekszegénység felszámolása;
- az elfogadható lakhatás biztosítása;
- a minőségi szolgáltatásokhoz való hozzájutás erősítése;
- a fogyatékkal élők, az etnikai kisebbségek, a bevándorlók integrációja.

• Kardos Dávid

Magyarország, az új tagállamokkal együtt, 2002-ben kapcsolódott be a folyamatba. 2003-ra elkészült *A Társadalmi Befogadásról szóló Közös Memorandum (Joint Inclusion Memorandum – JIM)*, majd a Társadalmi Kirekesztés Elleni Bizottság a magyar helyzet felmérése és elemzése után a fenti prioritások szerint elkészítette a 2004 és 2006 közötti időszakra vonatkozó nemzeti cselekvési tervet.

Az új tagállamok nemzeti cselekvési terveit a Bizottság – a független nemzeti szakérők jelentései alapján – értékelte egy *A Társadalmi Összetartozásról szóló Együttes Jelentésben*. A Bizottság 2005-ös jelentésében³⁸ a helyzetet értékelve megállapította, hogy a közösségi program, valamint a tagállamok erőfeszítései ellenére még mindig nagyon sokan élnek a társadalom peremén, ezért e területen Európa jelentős kihívások elé néz. A globális verseny, az új technológiák hatása és a népesség előregedése formálja a hosszú távú szakpolitikai elképzeléseket, rövid távon pedig a gyenge növekedés, a magas munkanélküliség és a tartós egyenlőtlenségek kérdése vár megoldásra.

Az állam- és kormányfők 2006 októberében Hampton Courtban arról tanácskoztak, hogyan lehetne fenntartani az európai szociális rendszereket ilyen kihívások mellett, és hogyan lehet megoldást találni a kihívásokra. A Bizottság támogatásával elnöki következtetésekben olyan eszközök megerősítésére szólítottak fel, amelyek az unió növekedését, munkahelyek teremtését szolgálják, valamint ezen eszközök sokkal szorosabb uniós szintű összehangolására.

Az Európai Parlament legutóbbi, az *európai szociális modellről* szóló, nagy többséggel elfogadott³⁹ jelentésében⁴⁰ hangsúlyozta, hogy a szociális modell, ha Európában nem egységes is, az unió egyik fő értéke, amelynek megőrzése érdeké-

32

³⁸ Együttes jelentés a szociális védelemről és a társadalmi integrációról COM (2005), 14.

³⁹ Az EP a jelentést 507 igen szavazattal, 113 ellenében, 42 tartózkodás mellett fogadta el.

⁴⁰ Proinsias De Rossa, José Albino Silva Peneda (A6-0238/2006) – Európai szociális modell a jövő számára

ben egyensúlyba kell hozni a gazdasági növekedést és a társadalmi szolidaritást. Az Európai Parlament állásfoglalásával jelezte, ha egyetért is a Bizottsággal abban, hogy a demográfiai változások, a globalizáció, a technológiai változások, a munkanélküliség aránya, valamint az Európai Unió jelenlegi növekedési rátája elengedhetetlenné teszik a szociális rendszerek pénzügyi reformját a fenntarthatóság érdekében, európai polgárok milliói nem válhatnak emiatt a szegénység és a kirekesztés áldozatává. A jelentés továbbá külön kiemelte, hogy szükség van a szegénységcsapdák hatékony kiküszöbölésére, hogy elkerüljék egyes társadalmi rétegek tartós kizorítottságát.

Az Európai Parlament hangsúlyozta továbbá, hogy a megkülönböztetés-mentesség elvét következetesen bele kell foglalni a szociális politikába, hiszen a társadalmi rétegek ilyen módon történő integrációja tulajdonképpen a szociálpolitika egyik kézzelfogható formája.

A Pénzügyi Perspektíva és az Új Magyarország Fejlesztési Terv

A Pénzügyi Perspektíva elfogadása az *Alkotmányos Szerződés* francia és holland elutasítása után Damoklész kardjaként lebegett az Európai Unió felett. Sokan tartottak attól, hogy a tagállamok széthúzása komoly válságba sodorja az unió működését. Egyet nem értés volt a Tanácsban, valamint az intézmények között is. A Tanácsban elsősorban a nettó befizető tagállamok törekedtek arra, hogy minél olcsóbban ússzák meg a költségvetést, az új tagállamok pedig, miközben a főösszeg növelése mellett kardoskodtak, azt szerették volna elérni, hogy a támogatási összegeket a korábban előírtnál szabadabban költhessék el. A Tanácsban a brit elnökség ideje alatt elfogadott kompromisszummal (a luxemburgi kompromisszumban szereplő, a bruttó nemzeti jövedelem 1,12 százalékára rúgó összeg helyett 1,045 százalékban és szabadabb forráskezelésben állapodtak meg) szemben az Európai Parlamentben egy jól működő unióhoz

• Kardos Dávid

szerettek volna elegendő forrást. Végül 4 milliárd eurós emeléssel zárva megszületett az intézményközi megállapodás, amelyben rögzítették a Pénzügyi Perspektíva főszámain.

Ennek alapján Magyarország az Európai Unió kohéziós politikája keretében 22,4 milliárd eurót kap a 2007 és 2013 közötti időszakban. A felhasználást előkészítő *Új Magyarország Fejlesztési Terv* tervezete a foglalkoztatás bővítése mellett a tartós növekedés elősegítését és az államreform végrehajtását nevezte meg átfogó célként. Emellett horizontális célként tűzték ki a területi és társadalmi kohézió biztosítását.

A magyar kormányzat a hazai strukturális problémák miatt azzal a dilemmával küzd, hogy próbálja-e az uniós támogatásokat kevesebb cél érdekében koncentráltan elkölteni, vagy minden lehetséges célra arányosan juttasson támogatási összegeket.

Az Új Fejlesztési Terv jelenlegi formájából az derül ki, hogy a kormányzat a gazdaságra, a foglalkoztatottságra és a szerkezetátalakításra helyezi a hangsúlyt, ami egyrészt érthető, ugyanakkor azzal a veszéllyel jár, hogy az átalakítás miatt javuló gazdasági növekedés a társadalomnak nem minden rétegét érinti, s ezzel a társadalmon belül meglévő szakadékot mélyíti.

Különösen igaz ez a romákra, akik a rendszerváltás óta eltelt időben sem vették ki arányosan részüket a gazdasági fejlődés anyagi gyarapodásból, sőt ők voltak a rendszerváltás igazi vesztesei. Világos, hogy társadalmi helyzetük, a regionális szempontokat is beleértve, már most is nehezen kezelhető, éppen ezért a következő években bevonásuk a kohézióba elengedhetetlen, hiszen a status quo megőrzése pénzügyileg sem megalapozott.

34 A koncepcionális problémán túl meg kell említeni, hogy az Új Magyar Fejlesztési Terv a társadalmi kohézió és az esélyegyenlőség biztosításáról szóló részben pontatlanul, szinonimaként kezeli az egyenlő bánásmód, az esélyegyenlőség és a diszkrimináció tilalmának fogalmát. A fejezetben felsorolt három célt, a nők és férfiak társadalmi egyenlőtlenségének csökkentését, a fogyatékkal élők helyzetének

javítását és a romák gazdasági és társadalmi kirekesztettségének visszaszorítását illetően pedig nem tesz különbséget a fenti hátrányos helyzetű csoportok speciális társadalmi helyzetét, illetve az őket érintő nehézségeket, diszkriminációjukat illetően. A fogalmak homályossága és a különböző csoportok egységes kezelése kérdésessé teszi, mennyire valósulhat majd meg a támogatások célzott felhasználása. Különösen akkor, ha hiányzik a konkrét elérendő cél, illetve időpont a tervben, amelyhez a megvalósulás mérhető lenne.

Az Esélyegyenlőség Európai Éve

Az Európai Bizottság az esélyegyenlőség ügyének előbbre vitele érdekében javasolta, hogy 2007 legyen az Esélyegyenlőség Európai Éve.⁴¹ Ez az európai év a Bizottság szerint segíteni fog a tudatosság erősítésében, a politikai figyelem e területre való összpontosításában, valamint a legfontosabb érdekelt felek mozgósításában.

A cél, hogy az európai polgárokat minél szélesebb körben tájékoztassák jogaikról a mindennapi élet területén, és előmozdítsák azok érvényesülését, valamint hogy felhívják a polgárok figyelmét az európai sokszínűség pozitívumaira, a diszkrimináció mindennapos jellemzőire. Az Európai Parlament jelentésében üdvözölte a Bizottság kezdeményezését, de külön kiemelte, hogy határozottabban kell fellépni a halmozottan hátrányos helyzetűek érdekében.

Az európai esélyegyenlőség évének költségvetése 13,6 millió euró, amelyet rendezvények, kampányok szervezésére, tanulmányok készítésére lehet elkölteni. Közösségi szintű akciók esetén a Bizottság az összköltség 80 százalékáig, nemzeti szintű akciók esetében 50 százalékban ad támogatást. A közösségi szintű támogatások célja elsősorban a koherens szemlélet erősítése, nemzeti szinten pedig a figyelemfelkeltés.

A tervek szerint a programot össze lehet kötni a 2008-as interkulturális párbeszéd európai évével, hiszen egymás

⁴¹ COM (2005) 225 Final.

• Kardos Dávid

kultúrájának elfogadása és a sokszínűség népszerűsítése az egymással szemben tanúsított tolerancia alapeleme. A két európai év kölcsönösen támogathatja egymást az alkalmazási területet és a támogatott intézkedéseket illetően.

AZ EGYES TERÜLETEK SZABÁLYOZÁSÁRÓL

A romák helyzete

Az Európai Unió tíz tagállammal való bővülése után a romák váltak az unió legnagyobb kisebbségévé. Európában szétszórtnak élnek, leginkább az új tagállamokban és közülük is Magyarországon. A felmérések szerint a romák többsége a társadalom peremén él, helyzetük több okból is halmozottan hátrányos: olyan elszegényedett régiókban élnek, ahol egyébként is nagy a munkanélküliség, alacsony a közérdekű szolgáltatások (oktatás, egészségügy) színvonala, és a lakhatási körülményeik elfogadhatatlanok. Épp ezért a roma lakosság körében lényegesen alacsonyabb az iskolázottság szintje, jóval magasabb a munkanélküliség, és az egészségügyi ellátottságuk is rendkívül kicsi.⁴² Speciális problémaként merül fel az is, elsősorban az új tagországokban, hogy a roma gyermekeket gyakran speciális kisegítő osztályokba helyezik, amelyeket a tanulási nehézségekkel küzdő gyermekeknek tartanak fenn.

Felismerve, hogy ebből a halmozottan hátrányos helyzetből a roma lakosság nagy része önerőből nem tud kitörni, az Európai Bizottság próbál a helyzetüket javító válaszokkal szolgálni. A komplexitás érdekében átfogó ajánlásokat⁴³ fogalmazott meg európai, nemzeti, és civil társadalmi szinten.

36

⁴² *The Situation of Roma in an Enlarged European Union* – European Commission, 2004.

⁴³ Az ajánlásoknak jogi kötőereje nincs, ugyanakkor világossá teszik a többi intézmény és a tagállamok számára, hogy a Bizottság milyen irányokat lát a probléma kezelésére, és iránymutatásként szolgálnak a jövőbeli javaslatok megtételére is.

Európai szinten:

- a politikák kidolgozásakor, valamint a diszkriminációs direktívák hatásának elemzése során az intézmények koherensebben, tudatosabban koncentrálnak a romák helyzetére;
- a roma civil szervezeteket (például *European Roma Forum*) jobban vonják be az őket érintő döntések előkészítésébe;
- az Európai Unió intézményei a romák helyzetének hangsúlyozásával fokozottabban koncentrálnak a figyelem társadalmi és politikai növelésére;
- az Európai Unió intézményei törekedjenek arra, hogy minél több és hitelesebb statisztikai adatot gyűjtsenek a romákról;
- az Európai Uniónak egységes európai mércét kellene elfogadnia az etnikai alapú erőszakos bűncselekményekre vonatkozóan;
- európai uniós jogszabály elfogadására lenne szükség a romák szegregációja ellen, legalább az oktatás, a lakhatás és az egészségügy területén;
- fokozottan részesülniük kell az Európai Szociális Alap⁴⁴ és az Európai Regionális Fejlesztési Alap⁴⁵ támogatásából;
- az oktatási programokban is ki kell térni a romák iskolai szegregációja elleni küzdelemre, továbbá az oktatási programokat illetően fokozottan kell hangsúlyozni a kulturális sokszínűséget és a mássággal szembeni toleranciát;
- a bécsi székhelyű Rasszizmus és Idegengyűlölet Európai Megfigyelőközpontja (EUMC) kiemelt figyelmet kell hogy fordítson a romákat ért diszkrimináció európai szintű elemzésére.

37

⁴⁴ Az ESZA főleg olyan programokat támogat, amelyek célja a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatáshoz jutási lehetőségeinek javítása, különösen jobb oktatás és képzés segítségével.

⁴⁵ Az ERFA a hátrányos régiókban elsősorban az alap-infrastruktúra, az alapszolgáltatások és a lakhatás területén nyújt támogatást.

• Kardos Dávid

Nemzeti szinten:

- az integrációs és a foglalkoztatási programokban ismerjék el a romákat különálló etnikai csoportnak;
- ültessék be a jogrendszerükbe az európai szintű diszkriminációt érintő szabályt;
- minden lehetséges adminisztratív szinten foglalkozzanak a romák integrációjának biztosításával;
- a Bizottsággal együttműködésben alakítsák ki az etnikai származással kapcsolatos adatgyűjtés módszereit;
- a nemzeti akciótervekben speciális intézkedésekre van szükség, különösen az oktatás, a lakhatás és az egészségügy területén.

Civil társadalmi szinten:

- az előítéletek leküzdésében fokozottan vállaljanak szerepet;
- fokozottabban működjenek együtt egymással és az állami szervekkel nemzeti és európai szinten.

A legérintettebb tagállamok – a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Bulgária, Macedónia, a volt Jugoszláv Köztársaság, valamint Horvátország – a romák helyzetének javítására 2005 februárjában meghirdették a 2005-től 2015-ig tartó roma integráció évtizedét. Cél a romák és a társadalom egyéb rétegei között húzódó szakadék betemetése, amelyet a Világbank és a Nyílt Társadalom Intézet (OSI) mellett számos nemzetközi szervezet támogat.

38 Az Európai Parlament is többször hangsúlyozta a romákat illető konkrét cselekvési programok fontosságát az oktatásban, a foglalkoztatásban, a lakhatásban és az egészségügyben meglévő szegregáció felszámolására. Az Európai Parlament több képviselője szerint sajnálatos, hogy a tagállami kormányok munkája e téren kifulladásra jutott, jól hangzó akciótervek megfogalmazásában, igazi strukturális változtatásra, a reformokhoz szükséges anyagi források megteremtésére

azonban többnyire nem vállalkoznak. Noha az Európai Unió az elmúlt tizenhét évben 750 millió eurót költött a romákra, az aktív korú roma népesség több mint kétharmada hosszú távon munkanélküli, maradnak az elzárt cigánytelepek, -gettók, a kilátástalanság, a segélyen tengődés, az erősödő cigányellenesség.

Mindenfajta csoport, de fokozottan a romák esetében megoldásra vár a gyűlöletbeszéd szabályozási kérdése is. A gyűlöletbeszéd ugyanis kiválóan alkalmas az ellenséges környezet generálására, a diszkrimináció erősítésére, illetve a legrosszabb esetekben a faji alapú erőszakos bűncselekmények számának növelésére, valamint az adott csoport többséggel szembeni radikalizációjára. Bár a gyűlöletbeszéd szabályozása tagállami hatáskör, európai szinten kellene megvizsgálni annak a lehetőségét, hogy közelíthetők-e a tagállami szabályozások egymáshoz, illetve milyen együttműködés lehetséges a tagállamok között a kérdésben.

A fogyatékossgal élők

Az Európai Unió területén a régi tagállamokban a népesség 14,5 százaléka, az új tagállamokban 25 százaléka él valamilyen fogyatékossgal. A mindennapi életben a fogyatékossg számos alkalmat teremt a diszkrimináció lehetőségére, különösen a munkavállalásban. Az Európai Unió, felismerve ennek tarthatatlanságát, a foglalkoztatási keretirányelvben külön foglalkozott a fogyatékosok helyzetével. Az irányelv öt cikke kötelezővé teszi a munkaadóknak, hogy a fogyatékosok munkához jutásához, munkában való részvételéhez, előmeneteléhez, képzéséhez tegyék meg a szükséges intézkedéseket, kivéve ha ez aránytalanul nagy terhet róna a munkáltatóra. Ugyanakkor ezt a terhet nem lehet aránytalanul nagy-nak tekinteni, ha a tagállami fogyatékgügyi intézkedések ezt megfelelően ellensúlyozzák. Az irányelv továbbá kimondja, hogy a tagállamok nem csökkenthetik a korábban kialakított védelmi szintjüket, és lehetőséget teremt további egészségügyi és munkaügyi pozitív támogató intézkedésekre.

• Kardos Dávid

Az Európai Bizottság a figyelem felkeltésének érdekében 2003-ra meghirdette a fogyatékossgal élők európai évét. Ennek fő célja az európai polgárok és külön a jogalkotók tájékoztatása mellett a társadalmi vita megindítása, a jó gyakorlatok, stratégiák megosztása nemzeti és európai szinten, valamint az NGO-hálózat létrehozatalának támogatása volt.

Az Európai Tanács 2003-ban több állásfoglalásában is felhívta a tagállamokat, hogy hatáskörükben tegyenek intézkedéseket, amelyek elősegítik a fogyatékosok hozzájutását a kulturális és oktatási szolgáltatásokhoz.

A Bizottság ezenkívül a 2004 és 2010 közötti időszakra európai akcióprogramot indított a keretdirektíva teljes átvétele és alkalmazása, a mainstreaming-szemlélet kiterjesztése, valamint a szolgáltatásokhoz, munkahelyekhez, épített környezethez való hozzáférés fokozása érdekében.

A 2004–2005-ös első szakaszban a fogyatékosok foglalkoztatottsága, a munkahelyi feltételek javítása, az életfogytig tartó tanulás, valamint az új információtechnológia felhasználása, a fogyatékosok foglalkoztatottságának növelése állt a program középpontjában. A második, a 2006–2007-es szakaszában a fogyatékosok társadalomba való aktívabb integrálása, valamint a fogyatékosok autonómiájának megteremtése a kulcsfeladat.

A programok, valamint a tagállami intézkedések ellenőrzésére az esélyegyenlőségért felelős biztosok csoportja, valamint a fogyatékosokkal foglalkozó magas szintű csoport hivatott. A Bizottság tervei szerint a program értékelése 2008-ban történik meg.

A nemek egyenlősége

40

A nemi egyenlőség kérdése már az esélyegyenlőség meghatározásának első európai lépései során megjelent. Szabályozásáról irányelvek sokasága szól, amit nem csupán a társadalmi igazságosság, hanem a gazdasági szükségszerűség is megkövetelt, hiszen az egyenlő munkáért egyenlő bér biztosítása, továbbá a pénzkeresés és a családi élet összeegyezt-

tetését célzó programok következtében növekedett a munkába álló nők száma, és ez serkentette a gazdasági növekedést.

A munka világán túl azonban egyre szélesebb körben merült fel a nemi egyenlőség kérdése. Az Európai Bizottság a legutóbb általa előterjesztett, a nők és férfiak közötti egyenlőségre vonatkozó, 2006–2010 közötti időszak ütemtervéről (*Gender Roadmap*) szóló kommunikációjában a nemek egyenlőségével kapcsolatos uniós intézkedések hat fő területét vázolja fel:

- a nők és a férfiak egyenlő mértékű gazdasági függetlensége;
- a munkahely és a magánélet összeegyeztethetősége;
- a nemek egyenlő arányú képviselte a döntéshozatalban;
- a szexuális bűncselekmények valamennyi formájának felszámolása;
- a nemi sztereotípiák leküzdése;
- a nemek közötti egyenlőség előmozdítása a kül- és fejlesztési politikákban.

Az ütemterv mellett a Bizottság tervei szerint tovább erősíti majd a nemi egyenlőség iránti elkötelezettséget a felállítandó Európai Társadalmi Nemek Intézete (*European Gender Institute*), amelynek feladata a nemek közötti esélyegyenlőség figyelemmel kísérése.

Alapításának célja, hogy mind jogi, mind gyakorlati szinten támogassa az Európai Unió és a tagállamok erőfeszítéseit a férfiak és nők közötti egyenlőség előmozdítása érdekében. Az intézet olyan kutatási adatokat, továbbá megbízható és összehasonlítható információkat kíván gyűjteni, elemezni és terjeszteni, amelyeket az uniós intézmények mellett a tagállamok is felhasználhatnak majd döntéshozatalaik előkészítése során. Ösztönözni kívánja a kutatást és a tapasztalatcseréket, valamint olyan eszközöket dolgozna ki, amelyek segítségével a nemek közti egyenlőség jobban integrálható valamennyi közösségi politikába.

• Kardos Dávid

Az Európai Parlament ugyanakkor többször felhívta a figyelmet az intézkedések elégtelenségére. Álláspontjuk szerint a nőket kiemelten sújtja a szegénység, különösen az egyes etnikai kisebbséghez tartozókat. Az Európai Parlament szerint a nőket sújtó nyomor nőkereskedelemhez, prostitúcióhoz, erőszakhoz és kizsákmányoláshoz vezethet.

A képviselők legutóbbi állásfoglalásukban az EUROSTAT-tól és a tagállamok statisztikai hivatalaitól azt kérték, dolgozzanak ki megfelelő módszert a szegénység és a társadalmi kirekesztés nőkre és férfiakra gyakorolt hatásának mérésére. Az Európai Parlament szerint ugyanis az Európai Unió legtöbb tagállamában a szociális jóléti rendszerek nem veszik kellően figyelembe a szegénységben élő nők sajátos körülményeit, pedig a nők esetében, különösen idős korban, nagyobb az elszegényedés kockázata, mint a férfiaknál.

ÖSSZEGZÉS

Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos európai irányvonalat meghatározza az *Európai Alkotmányos Szerződés*ben foglaltakra való felkészülés és teljesítésük. Reális veszélyforrása a jog fejlesztésének és az Európai Unió hatásköre bővítésének, ha az ebből fakadó kihívásoknak csak papíron tud megfelelni. A szlogenek önmagukban nem elegendők az unió demokratikus deficitjének csökkentésére, ezért az uniónak nem csupán a programok, jogszabályok és irányvonalak megalkotásában, hanem a végrehajtásukban, illetve a tagállami végrehajtás ellenőrzésében is fokozott felelőssége van.

42 Sajnos, ma európai szinten az egyenlő bánásmódról ez még nem mondható el. Sok helyütt nincsenek összehasonlítható adatok. Hiányzik egy olyan szervezet, amelynek tényleges hatásköre van általában az alapjogok megvalósulásának uniós és tagállami ellenőrzésére. Azt azonban a tagállamoknak is el kell fogadniuk, hogy az ellenőrzés őket is érinti, s az unió beleszól az alapjogokat illető szabályozás mikéntjébe. A tagállamok és az unió ördögi köréből kiutat kellene találni.

Egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség... •

Az esélyegyenlőség megteremtésére szolgáló pozitív támogató programok új tagállami végrehajtásával kapcsolatban pedig fel kell hívni a figyelmet arra, hogy nem elegendő a szociális befogadás uniós hangsúlyozása, a végső hangsúly a nemzeti megvalósulási programokon van. Az ERFA- és ESZA-támogatások elköltése során feladatuk és felelősségük, hogy a versenyképesség megvalósítása mellett a társadalmi kohézióra is gondoljanak, különben a európai társadalmakban meghúzódó törésvonalak tovább szélesednek, és egyes leszakadó csoportok visszasegítése a társadalomba még nagyobb nehézségek árán lesz majd csak megvalósítható.

• Kardos Dávid

IRODALOM

Articles on The Racial Equality Directive and Roma, Brussels.

European Anti-Discrimination Law Review, 3, April 2006.

Equality and Non-Discrimination Annual Report, 2005.

European Commission, Brussels, 2005.

Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2005.

European Commission, Luxembourg, 2005.

FERGE Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom*.

Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból.

T-Twins Kiadó, Budapest, 1991.

GYÖRKÖS Péter: Európa válaszáton – Hampton Court után,

Európai Tanács előtt. *Európai Tükör*, 2005/12. 9–15.

GYULAVÁRI Tamás (szerk.): *Az Európai Unió szociális dimenziója*.

Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 2000.

MARJÁN Attila: Az „európai hagyma”, avagy az Európai Unió

hatalmas kihívásai. *Európai Tükör*, 2006/7–8. 49–62.

OCSKAY Gabriella: A szociálpolitika európai szintű

megközelítésben. *Európai Tükör*, 2006/7–8. 63–72.

PETŐ Andrea (szerk.): A „csendes forradalom” és az Európai

Unió bővítése. In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete*

Magyarországon a 19–20. században. Nők a Valódi

Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 2003, 249–256.

Racism and Xenophobia in the EU Member States: Trends,

Developments and Good Practice, Annual Report 2005.

European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia,

Vienna, 2005.

SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*.

Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Strategic Litigation of Race Discrimination in Europe: from

44 *Principles to Practice*. European Roma Center, Budapest, 2004.

MANNERS, Ian – LUCARELLI, Sonja eds. *Values and Principles in*

European Union Foreign Policy. Routledge, London–New York,

2006.

Kósa Eszter

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon

BEVEZETŐ

Ez a kötet – szándékosan – nem tudományos igényű értekezéseket közöl az esélyegyenlőség (vagy éppen esélyegyenlőtlenség) témakörében kiemelten érintett társadalmi csoportokról. Könyvünk nem szakembereknek, hanem minden, a téma iránt érdeklődő döntéshozónak vagy éppen civilnek készült. Éppen ezért ugyanakkor elengedhetetlenül fontosnak tartottunk egy nagyon rövid és informatív bevezető fejezetet is, amely kapaszkodóul szolgál a területen kevésbé jártas, vagy éppen a magyar viszonyokat alig ismerő olvasó számára. Mit jelent a szegénység Magyarországon? Kik a romák, hányan vannak, és mi jellemzi az életkörülményeiket? Hogyan élnek a fogyatékkal küzdők? Melyek a mai, női jogokért folytatott küzdelmek legfőbb tendenciái? Mit értünk Magyarországon a hátrányos helyzetű települések fogalmán? Mi jellemzi a magyar bevándorláspolitikát? Hogyan függ össze a gyermekek száma és az anyagi helyzet? És legfőképpen: milyen szerepet játszik a civil társadalom tizenhét évvel a rendszerváltás után az esélyegyenlőség megteremtésében, a hátrányos helyzetű csoportok érdekeinek képviselésében? Mindezekre az adott témákban elérhető legfrissebb és közérthető statisztikák, összegzések és elemzések, akár újságcikkek alapján igyekszünk választ adni.

• Kósa Eszter

Miért éppen ezek a csoportok?

Amikor esélyegyenlőségről beszélünk, számos társadalmi csoportot említhetünk, amelyek valamiféle hátránnyal küzdenek. Ebben a kötetben nem foglalkozunk a szexuális orientációjuk vagy szokásaik, illetve vallási hovatartozásuk miatt hátrányos megkülönböztetésnek kitett csoportokkal. Azokat a társadalmi csoportokat igyekeztünk górcső alá venni, amelyek hátrányos helyzete „szociológiai mutatóikban” is egyértelműen tetten érhető (többek között: az átlag alatt maradó jövedelem, iskolázottság, foglalkoztatottság). Az uniós csatlakozás a migrációnak is új teret és értelmet ad, így a bevándorlók csoportját is elengedhetetlenül fontosnak tartottuk a kötetbe emelni.

A sorból „kilóg” a szegénységben élő gyermekek csoportja, hiszen a szegényekkel külön is foglalkozunk, és ebben az esetben generációs hovatartozás szerint is meghatározuk elemzésünk alanyait. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert a hátrányos helyzet átörökítése szinte eleve elrendelté teszi a felnövekvő generációk sorsát is: attól függően, hogy egy gyermek milyen településre, az ország melyik tájára, milyen végzettségű és foglalkozású (ha egyáltalán van neki) szülők gyermekeként, milyen egészségi állapotban, romának vagy nem romának születik, igen nagy biztonsággal megjósolható a várható élettartama és későbbi társadalmi státusa (kereset, iskolázottság, lakáskörülmények). Épp ezért az esélyegyenlőségi politikának kiemelten fontos szerepe van abban, hogy mindenki, különösen a felnövekvő generációk valódi lehetőséghez jussanak.

46 Szólnunk kell még a kötet egyes fejezeteit követő interjúkról is. Az interjúalanyokra maguk a szerzők tettek javaslatot. Hat interjút Németh László, a roma fejezetet követő Daróczi Gábor készíttette. Igyekeztünk olyan megszólalókat keresni, akik tagjai az elemzett célcsoportnak, átérték mindazokat az eseményeket és változásokat, amelyekről az adott fejezet szól. Az interjúk előre megadott vázlat alapján készültek, bizonyos kérdéseket mindenkinek feltettünk (pél-

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

dául hogyan hatott az ő személyes életére Magyarország uniós csatlakozása). A szerzők személyes átélését leíró és személyes véleményét közvetítő fejezetek, valamint az ezt követő interjúk véleményünk szerint valóban érthetővé, sőt érzékelhetővé teszik a magyarországi hátrányos helyzetű csoportok küzdelmeit.

A civil társadalom szerepe az esélyegyenlőség megteremtésében

Magyarországon és Kelet-Európában a rendszerváltással egy időben valóságos „civil boom” köszöntött be az alapítványi jog újrateremtésével (amelyben precedenst jelentett a Soros Alapítványra vonatkozó jogszabály) és az egyesülési jog bevezetésével. A kilencvenes évek elején ezrével jöttek létre nonprofit, civil szervezetek. Ezzel egy időben a politikai berendezkedés változása mellett a társadalom is alapvető átalakuláson ment keresztül, az alsó és felső jövedelmi tízedebe tartozók közötti különbség a sokszorosára nőtt, tömegek váltak munkanélkülivé, egész térségek szakadtak le reménytelenül a fejlődő régióktól, megjelent a tömeges mélyszegénység és a hajléktalanság. A frissen megalakult civil szervezetek nagy része éppen ezen jelenségek „orvoslását”, a változásokat vesztesként megélt csoportok érdeképviseletét vagy segítségét tűzte ki célul.

Úgy tűnik azonban, hogy a kilencvenes évek közepétől a civil érdekérvényesítés, a politikai elit fölött gyakorolt ellenőrzés egyre gyengül. Ahogy Mészlivetz Ferenc fogalmaz: „A civil társadalom térdre rogyott Magyarországon.”¹ Bár a statisztikákat tekintve az európai átlagot meghaladó számban² vannak jelen civil szervezetek hazánkban, a közéletet befolyásoló képességük aránytalanul kicsi. Ugyanez igaz a

47

¹ MISZLIVETZ Ferenc: *Miért is kell újra kitalálnunk Közép-Európát és vele együtt Magyarországot? A Találjuk ki Közép-Európát! mozgalom honlapjának vitaindítója.* 2005. 12. 13. www.talaljuk_ki.hu

² 2005. december 31-én: 74 909 bejegyzett nonprofit szervezet volt Magyarországon. Forrás: KSH *Gyorstájékoztató*, 29., 2006. február 21.

• Kósa Eszter

kimondottan hátrányos helyzetűek egyenlő esélyeiért küzdő szervezetekre, ami a társadalom többségét jellemző, a kezdeti lelkesedést felváltó apátia és kiábrándultság következménye. Pontosan emlékszem arra, amikor 1990 telén a pályaudvarokon megjelenő hajléktalan emberek – korábban nem tapasztalt – látványa egyhangú és erőteljes szolidaritást váltott ki az emberekből, s az intézményes megoldást követelő közéleti személyiség (egyébként ismert humorista, Nagy Bandó András) széles támogatást és médianyilvánosságot kapott. (Ennek következményeként Budapest „első hajléktalanjait” elszállásolták az akkor éppen funkcióját veszítő csillebérci úttörőtáborban.) Ma már nem toptéma a hajléktalanság, a kereskedelmi televíziók nem számíthatnak nagyobb nézettségre, ha ezzel foglalkozó riportot vetítenek. A hajléktalan emberek mindennapi, ha nem is megszokható jelenséggé váltak, és a közfelfogásban egyre gyakrabban jelenik meg az „önhiba” és a „semmi közöm hozzá” gondolata. (Legalábbis a mainstream médiából ez olvasható ki.) A hajléktalan embereket segítő, támogató szervezetek pedig nem éppen előkelő helyet foglalnak el az adományok fogadásának listáján.³ Ahogy a többség érdektelenné vált általában a társadalmi történésekkel szemben, csalódott a demokratikus intézményekben és a politikai elitben, egyre kevésbé foglalkozik a hátrányos helyzetben lévőkkel, és a területen aktív civil szervezetek támogatottsága is csökkent. (Érdekes adat, hogy közel egy időben két televízióműsorban ugyanazzal a módszerrel, emelt díjas SMS küldésével lehetett részt venni. Az egyik kereskedelmi csatorna valóságshow-jában lakókat lehetett beszavazni egy bekamerázott villába, a közszolgálati csatorna jótékonyági műsorában pedig segítő szervezeteket lehetett támogatni ily módon. A nézők által az első javára elköltött pénzösszeg több tízszerese az utóbbi javára elköltöttnek.)

48

³ Az APEH legfrissebb adataiból kiragadott példa szerint 2005-ben a Hajléktalanokért Közalapítvány 1 573 040 forint, az Állatbarát Alapítvány 18 609 927 Ft támogatást kapott a személyi jövedelemadó, civileknek felajánlható 1 százalékból. Forrás: www.apéh.hu. Érvényes civil kedvezményezettek, 2006. 07. 25.

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

Természetesen ezek általános trendek, amelyekkel egy időben biztató jelenségeket is tapasztalhatunk. A romák iskolai szegregációja ellen küzdő szervezetek, vagy a köztartozásokat felhalmozó családok téli kilakoltatását megakadályozó civilek komoly nyilvánosságot és ennek köszönhetően társadalmi támogatást tudtak teremteni az elmúlt években. Tehát van civil feladat, lehetőség és remény is az esélyteremtésre.

SZEGÉNYYSÉGBEN ÉLŐK ÉS A GYERMEKSZEGÉNYSÉG

A szegénység alakulása a rendszerváltástól⁴

A rendszerváltást követően a népességben belül a szegények aránya nőtt. Az egész időszakra jellemző, hogy leginkább a 14 éven aluliak, és ezen belül a háromévesnél fiatalabbak, valamint a sokgyermekesek, különösen az egyedülálló szülők élnek szegénységben. Jelentős változás viszont, hogy a társadalmi szakadékok tovább mélyültek, egyre jelentősebb a szegénységbe kerülés kockázata általában a munka nélkül lévők, illetve alkalmi munkát végzők, a képzetlenek, a romák, valamint az Észak- és Kelet-Magyarországon lakók és a vidéken élők körében.

A szegények számát tekintve elmondható, hogy a nyolcvanas évek végétől induló évtized során a népesség jelentős csoportja vált szegénnyé (az 1987-ben mért 410 ezer főről 1996-ban 1 millió 197 ezer főre nőtt). 2000 és 2005 között a népességben mért szegények aránya lényegében nem változott.

A jövedelmi szegények 69 százaléka egyben halmozottan deprivált. Azaz egyszerre jelentkezik esetükben több hátrány: a lakóhely (hátrányos helyzetű térség és kistelepülés), az aluliskolázottság és a tartós munkanélküliség. Mind-

49

⁴ MÓZER Péter: Társadalmunk jövedelmi – munkaerő-piaci helyzete. A szegénység alakulása. *Esély*, 2006/4. 101–121.

• Kósa Eszter

ezeokról a társadalmi jelenségekről a későbbiekben részlete-
sen is szólunk. A magyarországi szegénységről Mózer Pé-
ter ír fejezetében, egy leánynevelő intézet fiatal felnőtt la-
kóinak sorsát bemutatva.

SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐ GYERMEKEK⁵

A KSH adatai szerint Magyarországon az összesen 2,2
millió gyermek közel egyötöde (19 százaléka) volt szegény
2004-ben.⁶ Kiemelten fontos a három- és többgyermekes
családok helyzetét vizsgálni, mivel a szegény gyerekek kö-
zött a nagycsaládban élők aránya 45 százalék.

A gyermeket nevelő minden negyedik szegény lakásából
hiányzik a benti WC, és nincs fürdőszoba, minden ötödiké-
ben nincs folyóvíz, minden második hagyományos fűtésű
(fa- vagy szénfűtéses kályha) lakásban lakik. A rossz lakás-
körülmények a gyermekes szegényekre és a szegényekre ál-
talában egyaránt igazak.

Égésében úgy tűnik, hogy a túléléshez szükséges mini-
mumot a szegények többsége meg tudja szerezni. A sze-
gény gyerekek többsége, még a roma gyerekek számára is
biztosítottnak látszik valamilyen civilizációs minimum –
háromszori étkezés, meleg téli ruha, saját ágy. Ugyanakkor
legalább 25 ezer gyerek a legalapvetőbb szükségleteiben
szenvet hiányt. A legelemibb szint mellett azután megje-
lennek a nagyobb hiányok, a valós társadalmi beilleszkedést
teljesen ellehetetlenítő cigány szegénység – a könyvek, a sa-
ját új cipő vagy a nyaralás teljes hiánya.

A látványos leszakadás azonban az iskolásoknál követke-
zik be. Az iskolába járó szegény gyerekek negyede – közel
50 százalékszáznyi gyerek – nem tud részt venni az iskolai kirán-
dulásokon. Kétharmaduk (300 ezer gyerek vagy több) nem
jut sportolási lehetőséghez, ennél is nagyobb hányaduk szá-

⁵ Gyermekszegénység elleni nemzeti program, I. sz. melléklet, 43–62. MTA
Gyermekprogram Iroda, vezető: FERGE Zsuzsa, 2006. március.

⁶ A szegénységi küszöb 2004-ben havi 46 000 Ft volt, kb. 184 euró.

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

mítógéphez – és az arányok még riasztóbbak a cigányoknál. A legszomorúbb azonban az, hogy amit az iskola külön pénzért ad, és ami igazán hasznos lehet az „életre” való felkészülésben – például a külön nyelvtanulás –, ahhoz a szegények bizonyosan nem férnek hozzá.

A gyermekszegénység témáját Németh László fejezete dolgozza fel úgy, hogy három tipikus gyermekorsot követ nyomon a rendszerváltást megelőző évektől.

ROMÁK

Magyarországon a cigány kisebbséghez tartozók számát 2003-ban 600 000 körülre tették, ez a teljes népesség közel 6 százaléka.⁷

Munkaerőpiac

Az 1971. évi országos romakutatás⁸ adatai szerint nagyon kicsi volt a különbség a munkaképes korú (15–59 éves) roma és nem roma férfiak foglalkoztatottsági aránya között. A roma férfiak foglalkoztatottsága az iparosodott régiókban teljes volt, az agrárregiókban nem. A nyolcvanas évek végén romlani kezdtek a foglalkoztatottsági arányok. Ez a folyamat a kilencvenes években és az ezredfordulón tovább erősödött. A romló foglalkoztatottsági adatok drámai változást mutatnak a roma kisebbség körében: 2003-ban a 15–74 év közötti roma férfiak mindössze 16, a roma nők mindössze 10 százaléka volt rendszeresen, heti 40 órában foglalkoztatott (a teljes népesség 56, illetve 44 százalékaival szemben).⁹ A romák rossz munkaerő-piaci helyzetének legfőbb oka az alacsony iskolázottság és a romák lakóhelye. A roma népes-

51

⁷ KEMÉNY István – JANKY Béla: A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, 2003. október. 64–77.

⁸ Az első reprezentatív kutatás a magyarországi cigányságról 1971-ben készült. Erről részletesen lásd: KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat, Budapest, 2004.

⁹ ZOLNAY János: *Munkaerőpiac*. RSK. Kutatási összefoglaló, 2004. www.ciberom.hu. Feldolgozott kutatások: KERTESI Gábor: Roma foglalkoztatás

• Kósa Eszter

ség aránya azokon a területeken a legmagasabb, ahol a korábbi húzóágazatok (jellemzően nehézipari üzemek és bányák) a rendszerváltást követően tönkrementek. Valószínűsíthető ok a diszkrimináció is, azonban ez nagyon nehezen vizsgálható.

A foglalkoztatott romák körében mindösszesen 8 százalékot tesznek ki a fehérgalléros munkakörben vagy valamilyen egyenruhás testület tagjaként dolgozók. A főállásban dolgozók átlagosan nettó 61 ezer forint¹⁰ keresettel rendelkeztek a 2003-as adat szerint.¹¹

Oktatás

A roma népesség iskolázottsága mindig is messze elmaradt és ma is elmarad a teljes népességétől, bár ezen a téren javulás érzékelhető. 1971-ben még a cigányság 87 százaléka nem rendelkezett általános iskolai végzettséggel, 12 százalékuk fejezte be a nyolcadik osztályt, és alig néhány százalékuk szerzett közép- vagy felsőfokú végzettséget. 1993-ra az iskolába egyáltalán nem járt személyek aránya 9 százalékra csökkent, és a 12 százalékkal szemben 46 százalékuk fejezte be az általános iskolát. Az érettségit és diplomát szerzett személyek aránya úgyszólván semmit sem változott.¹² A 2001-es népszámlálás adatai szerint a 15 éves és idősebb teljes népességben a nyolc osztállyal sem rendelkezőket vizsgálva arányuk 8–14 százalék (férfiak és nők), a roma nemzetiségű népességben ugyanez az arány 31–48 százalék.¹³

52

az ezredfordulón. In: KERTESI Gábor: A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 173–204.; KEMÉNY István – JANKY Béla: Munka-erőpiaci és jövedelmi viszonyok. In: KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella: A magyarországi cigányság, 1971–2003. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004, 96–131.

¹⁰ Ez kb. 245 euró.

¹¹ ZOLNAY: i. m.

¹² FIÁTH Titanilla: A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása. Szakirodalmi kismonográfia. Delphoi Consulting, Budapest, 2000, 8.

¹³ HABLICSEK László (szerk.): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 2005, 15.

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

Társadalmi helyzet

A roma kisebbség körében egyértelműen az átlagot messze meghaladó mértékben jellemzőek a különböző társadalmi hátrányok, amelyek egymást erősítik. Az alacsony szintű iskolázottság és a leszakadó térségben lévő lakóhely egyenesen vezet a tartós munkanélküliséghez, szegénységhez, rossz lakáskörülményekhez és rossz egészségi állapothoz. Mindezek mellett (és ezekkel szoros összefüggésben) a legsúlyosabb probléma az előítélet, a diszkrimináció és a szegregáció. A teljes kirekesztés leglátványosabb megnyilvánulása a cigánytelepek léte, valamint az iskolai elkülönítés. A kisebbségi ombudsman¹⁴ 2001-es jelentése többek között megállapítja, hogy a települési szegregáció következtében kialakult iskolai elkülönítés nem tekinthető csak és kizárólag spontán folyamatnak. A települési önkormányzatok általában tevőlegesen és céltudatosan törekszenek a romák közoktatási elkülönítésének „összehangolására”. Az intézményen belüli elkülönítés bevett módja az eltérő színvonalú és felszereltségű iskolaépületek közötti diszkriminatív elkülönítés. Másik gyakori módszer a cigány tanulók gyógypedagógiai (kisegítő) osztályokba küldése. Ugyanígy bevett eljárás a roma gyerekek felmentése fontos tantárgyak alól, vagy magántanulóvá nyilvánításuk.¹⁵ Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a roma gyerekek elkülönített, rosszabb színvonalú oktatása milyen következményekkel jár későbbi munkaerő-piaci helyzetükre és életesélyeikre.

A szegregált oktatásról és egy konkrét magyarországi esetről Daróczi Gábor ír fejezetében.

¹⁴ A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény elfogadásával a vasfüggöny leomlása után elsőként Magyarország reagált speciális kisebbségi törvénnyel a kisebbségekkel kapcsolatos problémákra, létrehozva a kisebbségi ombudsman intézményét.

¹⁵ S. KÁLLAI Szilvia: *A szabadság ára a szegregáció*. RSK. Kutatási összefoglaló, 2005. www.ciberom.hu

• Kósa Eszter

NŐK

Munkaerőpiac

Az 1990-es éveket megelőző időszakban – a nyugat-európai országokat meghaladó mértékben – Magyarországon magas volt a nők foglalkoztatottsága. Míg Magyarországon a hetvenes–nyolcvanas években a női foglalkoztatás egyes korcsoportok esetében a 90 százalékot is meghaladta (és innen következett be a csökkenés), addig Nyugat-Európában a női foglalkoztatottság állandó, folyamatos bővülése volt tapasztalható.¹⁶ A korábbi állapot részint az államszocializmus ideológiájából, részint pedig a „kétkeresős családmódel” kényszerűségéből fakadt. A gyermekek napközbeni ellátását szolgáló intézményrendszer is igen kiépült és ingyenes volt. A nyolcvanas évek végétől (amikor is néhány év alatt másfél millió munkahely szűnt meg) természetesen a női foglalkoztatottság is visszaesett. Ezzel egy időben rengeteg bölcsődét és jó néhány óvodát is bezártak, így is nehezítve a női munkavállalást. Ezzel összefüggésben – hiszen a nők egyre inkább választani kényszerülnek a karrier és a család között – a gyermekvállalás időpontja is kitolódott.

A nők foglalkoztatási rátája 2005-ben a 15–64 éves korosztály esetén 51 százalék volt a férfiak 63,1 százalékos foglalkoztatási rátájával szemben. A tíz új uniós tagországban ugyanez, a női foglalkoztatásra vonatkozó adat átlagosan 50,7 százalék, a teljes Európai Unióban pedig 56,3 százalék volt.¹⁷

¹⁶ PONGRÁCZ Tiborné: A család és a munka szerepe a nők életében. In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Társi–SZCSM, Budapest, 30.

¹⁷ Új Magyarország Fejlesztési Terv, Gazdasági-társadalmi helyzetértékelés. 2006, 17. www.nfh.hu

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

Oktatás

Magyarországon a felsőoktatásban ma több nő, mint férfi vesz részt. Ugyanakkor, míg a PhD-fokozattal rendelkezők 37 százaléka nő, egyetemi tanári szinten a részarányuk már csak 13,7 százalék (2003). A Magyar Tudományos Akadémia tagjainak mindössze 3,5 százaléka nő, vezető testületeiben szinte csak férfiak vannak.¹⁸ Az akadémiai életben az a tapasztalat, hogy a nők az alacsonyabb presztízssű, rosszabb anyagi helyzetű, szegényes kutatási körülményeket nyújtó és rosszabbul fizetett kutatási területeken jelennek meg jellemzően.

Társadalmi helyzet

Magyarországon az elmúlt évek, évtized során a feminista mozgalmak elfogadottsága és általában a nők társadalmi helyzete javult, de még közel sem kielégítő. Pozitív példaként kell megemlítenünk a korábban Esélyegyenlőségi Hivatal, majd Minisztérium létrehozását,¹⁹ valamint azokat a szimbolikus hatalmi pozíciókat, amelyeket női politikusok töltenek be (2007 elején a belügyminiszter, a külügyminiszter és a parlament elnöke is nő). Több tíz, női esélyegyenlőségi kérdésekkel foglalkozó civil szervezet működik hazánkban,²⁰ és immár több egyetemen oktatnak nőtudományi tárgyakat.²¹ A versenyképes szakmákban, valamint a közép- és felső vezetők körében is egyre több a nő, a nők több mint negyede vezető, értelmiségi, szakértő és hivatalnok.²²

55

¹⁸ PAPP Eszter – GROÓ Dóra: A jövő tudós női. A nők helyzete a magyar tudományban. *Magyar Tudomány*, 2005/II., 1450.

¹⁹ 2006 végén az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium összevonásra került a munkaügyi tárcával.

²⁰ Részletes lista letölthető a www.mona-hungary.org honlapról.

²¹ Erről lásd PETŐ Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. ICSSZEM, Budapest, 2006.

²² Forrás: Társadalmi helyzetképek, 2003. *KSH Hírlevél*, 2005/4.

• Kósa Eszter

Ugyanakkor még mindig jellemző, hogy azonos végzettség és munkakör mellett a nők tíz-húsz százalékkal alacsonyabb fizetést kapnak.²³ Bár törvényt sért, bevett gyakorlat, hogy az álláshirdetésre jelentkező fiatal nőket gyermekvállalási terveikről faggatják, illetve a kisgyermekes anyákat diszkriminálják a munkahelyeken.²⁴ Számuk növekszik ugyan, a nők még mindig alulreprezentáltak a magas presztízsű pozíciókban, kevés a politikusnő, és a konzervatív nőpolitikusok is jellemzően a hagyományos nőképet erősítik. A családi élet helyett a harmincas diplomás nők egyre gyakrabban választják a „szingli” életformát. Ennek egyik oka, hogy a férfiak jellemzően még mindig a hagyományos aláfölrendelt viszonyban gondolkodnak, amit egyre kevesebb nő képes elfogadni. Ma már az anyák mellett a férfiaknak is lehetőségük nyílik gyermekgondozási szabadságot kivenni, de ezzel nagyon kevesen élnek, részint a férfiak jobb fizetése, részint pedig a hagyományos szerepekkel való összeegyeztethetlensége miatt.²⁵ Egy női civil szerveződés rendszerváltás utáni történetét Pető Andrea fejezete mutatja be.

FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐK²⁶

A 2001. évi népszámlálás adatai szerint 577 ezer fogyatékossgal küzdő ember élt Magyarországon, a népesség 5,7 százaléka. Az 1990. évi népszámláláshoz képest a fogyatékossgal élő emberek létszáma és aránya jelentősen emelkedett, ez betudható a fogyatékossg nyíltabb vállalásának, illetve a fogyatékossgok pontosabb meghatározásának is.

56

²³ Eurostat felmérés a jelenlegi huszonöt EU-tagországról, 2002-ben. In: GDP és kereset. HVG, 2005. jún. 6.

²⁴ Erről lásd MOLNÁR Zsuzsanna: Állásinterjú – Hazudj, ha nő vagy! című cikket. FigyelőNet, 2005. január 7.

²⁵ HERCZEG Dóra: XXI. századi nőkérdés. Magyar Hírlap, 2004. november 6–7. (Hétvége), Ahogy tetszik rovat.

²⁶ Dr. TAUSZ Katalin – dr. LAKATOS Miklós: A fogyatékos emberek helyzete. Statisztikai Szemle, 2004/4., 370–391.

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

Munkaerőpiac

A gazdasági aktivitást, foglalkoztatottságot vizsgálva a fogyatékossgal élő és nem fogyatékos emberek között már 1990-ben is jelentős különbséget tapasztalhattunk: a fogyatékossgal élők 16,6 százaléka volt foglalkoztatott a nem fogyatékos népesség 44,6 százalékaival szemben. Ez a különbség 2001-re tovább nőtt: a fogyatékossgal élők mindössze 9 százaléka volt foglalkoztatott a nem fogyatékos népesség 37,8 százalékaival szemben.²⁷ Megállapíthatjuk tehát, hogy a foglalkoztatás visszaesése a rendszerváltás után különösen sújtotta a fogyatékossgal küzdő embereket.

Oktatás

Mivel a fogyatékossgal élő emberek jelentős részét (2001-ben közel 10 százalékát) az értelmi fogyatékosok tették ki, az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat ennek ismeretében kell értelmeznünk. Mindezzel együtt elmondható, hogy a fogyatékossgal élő emberek iskolai végzettsége jelentős mértékben alatta marad a nem fogyatékos népességének, bár a rendszerváltást követő 11 évben tapasztalható, a magasabb iskolázottságra jellemző trend az ő esetükben is tetten érhető. 1990-ben a hétévesnél idősebb népesség körében a fogyatékossgal élők felének általános iskolai végzettsége sem volt, és 9,7 százalékuk szerzett érettségit. (A nem fogyatékos népességben ugyanez a két adat 30,6 és 17 százalék.) 2001-re az általános iskolát sem végzett fogyatékossgal élők aránya 31,6 százalékra csökkent, az érettségit szerzők aránya pedig 14,3 százalékra nőtt. (A nem fogyatékos népességben ezek az adatok: 19,3 és 23,3 százalék.)²⁸

57

²⁷ TAUSZ-LAKATOS: II. táblázat, 378.

²⁸ Uo. 10. táblázat, 377.

• Kósa Eszter

Társadalmi helyzet

A fogyatékossgal élő emberek kisebb része él intézetben (2001-ben 8 százalékuk). A többségtől nem elzárt élet lehetősége természetesen jobb esélyeket teremt a beilleszkedésre. Mégis egy, a súlyosan-halmozottan fogyatékos gyermekeket ellátó, ápoló családok körülményeit feltáró kutatás²⁹ eredményei azt mutatják, hogy a teljes család ki van téve a társadalmi leszakadásnak és kirekesztődésnek. Ezen családok – miközben a gyermek születését megelőzően szociológiai jellemzőiket tekintve nem térnek el a magyar átlagtól – háromnegyed része a létminimum alatti jövedelmi szinten él. A kutatás megállapítja, hogy az anyagi nehézségek mellett a legnagyobb probléma a társadalmi elszigetelődés. Ez részint azért következik be, mert a napközbeni ellátáshoz nem kapnak segítséget, így bezárva élnek, részint pedig azért, mert a szűkebb és tágabb környezet is a leggyakrabban szánalommal vagy nyílt ellenszenvvel tekint rájuk. A súlyosan-halmozottan fogyatékos gyermekeket nevelő szülők körében az átlagosnál magasabb arányban küzdenek alkohol- vagy pszichiátriai problémákkal. A házasságok jelentős része a beteg gyermek születését követően válással végződik.³⁰

A fogyatékossgal élők jogait biztosító európai és magyar szabályozás alakulásáról Könczei György fejezete szól.

HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TELEPÜLÉSEN ÉLŐK

58 2001-től azokat a térségeket nevezzük társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetűnek, amelyek esetén egy komplex mutató értéke 7,5 százalékkal elmarad az országos átlagtól. Minden megyében található olyan kistérség,

²⁹ BASS János (szerk.): *Jelentés a súlyosan-halmozottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről*. Kézzenfogva Alapítvány, 2004, 7–8. és 90.

³⁰ Uo. 59–60.

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

ség, amely társadalmi-gazdasági szempontból elmaradottnak minősül. Magyarország déli és keleti megyéiben pedig folyamatosan többségben vannak a hátrányos helyzetű kistérségek.³¹ 2004-ben az ország lakosságának közel egyharmada hátrányos helyzetű településen élt.

Herpainé Márkus Ágnes fejezete egy hátrányos helyzetű kistérség helyi kezdeményezésének történetét mondja el.

A hátrányos helyzetű települések legfontosabb jellemzői³²

Az ország lemaradó, illetve leszakadó kistérségeinek nagy része tömörszerűen helyezkedik el, azaz a közvetlen szomszédságban található településen is hasonlóan rosszak a körülmények. Ez azt is jelenti, hogy az itt élők egyetlen kitörési lehetősége az elköltözés, ami egyúttal a legtehetségesebbek, legesélyesebbek „menekülésével” hozzájárul a helyzet súlyosbodásához. A közlekedési elzártság, a tömegközlekedés hiányosságai végképp megakadályozzák a kapcsolattartást a fejlettebb területekkel, az ingázást iskolába, munkahelyre. A leszakadó, hátrányos helyzetű térségekre ezenkívül még a munkahelyek, vállalkozások, gazdasági szervezetek hiánya is jellemző. Ez egyúttal hat az oktatásra is, hiszen ha működik is a térségben közép fokú oktatási intézmény, nincs olyan gazdasági háttér, amely „megrendelést” adna a képzés irányára. Ezekben a térségekben az országos átlagot meghaladó mértékben vannak jelen a halmozottan hátrányos helyzetű, elsősorban cigány közösségek.

³¹ Az Országos területfejlesztési koncepció felülvizsgálata. VÁTI KHT Területfejlesztési Igazgatóság Elemző és Értékelő Iroda, Budapest, 2004. 62.

³² HIVES Tamás – FORRAY R. Katalin: *A leszakadás regionális dimenziói*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 2003, 76–78.

• Kósa Eszter

BEVÁNDORLÓK³³

A bevándorlás nem új jelenség Magyarországon, ugyanakkor az 1989-et követő rendszerváltás alapvetően új helyzetet teremtett ezen a területen is. Jelenleg a bevándorlók mindössze 1,5-2,0 százalékát teszik ki a teljes népességnek, túlnyomó többségük kisebbségi magyar. Azokról a határon túli területekről származnak, amelyeket az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés értelmében csatoltak el Magyarországtól. A legnagyobb létszámú magyar kisebbség Romániában, Erdély területén él, a legtöbb bevándorló is innen érkezik munkakeresés, tanulás vagy végleges letelepedés céljával. A nem európai bevándorlók a teljes csoport tízedét teszik ki. A menedékkérelmezők aránya a bevándorlók csoportján belül nagyon alacsony, és számuk a kilencvenes évek végétől csökken.

A bevándorlás főként keresletalapú, régiós munkaerő-piaci vándorlás, gyakran szezonális vagy alkalmi munkákra szerveződik, a családtagok együttmozgása és a családgyesítés kevésbé jellemző. A bevándorlók előnyösebb társadalmi és gazdasági pozícióval rendelkeznek, mint a helyi népesség, ami elsősorban a korstruktúra különbözőségével magyarázható (magasabb az aktív korúak aránya a bevándorló népességen belül), valamint a magasabb iskolázottsági szinttel. Ezek az előnyök megmutatkoznak a jobb munkaerő-piaci helyzetben is, ha a helyi népesség lehetőségeivel hasonlítjuk össze. Az illegális bevándorlók jellemzően „átutazóban” vannak Magyarországon a célország felé, vagy szezonális, illetve alkalmi munkát végeznek, végleges letelepedésük nem jellemző Magyarországon.

60 A bevándorlók csoportjáról Sik Endre ír fejezetében, egy menekülteket segítő civil szervezet történetét bemutatva.

³³ KOVÁTS András – SIK Endre: *Hungarian Immigration Policy*. (Kézirat)

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

Magyar bevándorláspolitiká

Bár a bevándorláspolitiká jogi és intézményes kereteit az elmúlt két évtized során lefektették, erősen magukon viselik a bevándorló népesség és a vándorlási mozgások jellegzetességeinek nyomait, ugyanakkor egy átfogó és egységes bevándorláspolitiká elvi alapjai a mai napig hiányoznak. Magyarországon a külföldiekkel kapcsolatos közbeszéd középpontjában a kisebbségi kérdés áll, ami megint csak a magyarokról szól, akik a határainkon kívül élnek. Éppen ezért nem meglepő, hogy a bevándorlókkal foglalkozó jogi és intézményi struktúra átfedi a kisebbségi témákban érintett struktúrát. A bevándorlásról folyó viták a mai Magyarországon legtöbbször a fogyatkozó magyar nemzet, a határőrizet és a biztonság kérdése mentén merülnek fel. A bevándorláspolitiká kapcsán leggyakrabban emlegetett másik szempont a munkaerő-piaci vándorlás és hatása a hazai munkaerőpiacra. A munkaerő-piaci bevándorlással kapcsolatban jellemző az erősen korlátozó megközelítés, amit a jelenlegi munkaerő-piaci helyzet is tovább erősít. Pedig azokon a területeken, ahol a bevándorló munkaerő hozzáadott értéket termel, erősítve a magyar gazdasági fejlődést, semmi sem bizonyítja, hogy egyúttal hatást gyakorolna a helyiek legális foglalkoztatására. A bevándorlók társadalmi részvétele olyannyira nem releváns téma, hogy az erre vonatkozó jogi szabályozás egyszerűen nem is létezik.

Szakértői vélemények szerint a Magyarországra történő bevándorlás jellemzői várhatóan a közeljövőben nem változnak, épp ezért nem indokolt korlátozó intézkedéseket hozni azokkal szemben, akik átmenetileg vagy véglegesen Magyarországon kívánnak letelepedni. A bevándorlók jelenleg alacsony társadalmi és politikai részvételének erősítése minden bizonnyal hozzájárulhat egy átfogó és hatékony bevándorláspolitiká kialakításához Magyarországon.

• Kósa Eszter

HOGYAN ÉRINTI MINDEZT MAGYARORSZÁG UNIÓS CSATLAKOZÁSA?

A 2000-es lisszaboni csúcstalálkozó célkitűzéseinek lényege, hogy globálisan versenyképes gazdasági fejlődést biztosítson az unióban úgy, hogy egyúttal megteremti a környezeti fenntarthatóságot és a társadalmi kohéziót. A társadalmi kohézió (társadalmi befogadás, beilleszkedés) fogalmának használata újfajta megközelítést ad a szegénység, iskolázatlanság, kulturális kirekesztődés, munkanélküliség, fogyatékoság és más társadalmi hátrányok értelmezéséhez, amelyeket eddig különböző alrendszerek igyekeztek kezelni (szociálpolitika, egészségügy, oktatásügy, foglalkoztatáspolitiká stb.).

A fent tárgyalt fejezetekből is éppen az derül ki, hogy a különböző társadalmi hátrányok halmozódnak, együtt járnak, és egymást erősítve társadalmi kirekesztéshez vezetnek egyének és csoportok esetén. A lisszaboni alapelvek, és általában a társadalmi befogadás alapvető értéként és elérendő célként való deklarálása a megközelítésen túl egyéb eszközöket is ad az új tagországoknak, ezen belül Magyarországnak. A támogatáspolitiká legfontosabb eszköze, a Strukturális és Kohéziós Alapok 2006 során átalakult szabályozása reflektál az új tagországok szükségleteire, és nagyobb teret enged a társadalmi befogadást célzó fejlesztéseknek (például romatelepek felszámolása, bentlakásos intézmények felújítása, komplex fejlesztések megvalósítása).

Az elvek és az eszközök tehát adottak; az igazán nagy kérdés már csak az, miként tudunk élni velük. A fejlesztési koncepciót, nemzeti fejlesztési tervüket a tagországok maguk készítik, megszabva, mire is kívánnak költeni a hazai forrással kiegészített uniós támogatásból. A 2007-ben, az esélyegyenlőség évében induló hétéves költségvetési és fejlesztési ciklusban a lehető legtöbbet kell tenni a társadalmi hátrányokkal küzdők befogadása érdekében.

Kirekesztéssel küzdő társadalmi csoportok Magyarországon •

IRODALOM

Az Országos területfejlesztési koncepció felülvizsgálata. VÁTI KHT
Területfejlesztési Igazgatóság Elemző és Értékelő Iroda,
Budapest, 2004. szeptember

BASS János (szerk.): *Jelentés a súlyosan-halmazottan fogvatékos
embereket nevelő családok életkörülményeiről.*
Kézenfogva Alapítvány, 2004.

FIÁTH Titanilla: *A magyarországi roma népesség általános
iskolai oktatása.* Szakirodalmi kismonográfia,
Delphoi Consulting, Budapest, 2000.

Gyermekszegénység elleni nemzeti program. MTA Gyermek-
program Iroda, vezető: FERGE Zsuzsa. 2006. március.

HABLICSEK László (szerk.): *Kísérleti számítások a roma
lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő
előrebecslésére.* Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 2005.

HÍVES Tamás – FORRAY R. Katalin: *A leszakadás regionális
dimenziói.* Oktatókutatató Intézet, Budapest, 2003.

KEMÉNY István – JANKY Béla – LENGYEL Gabriella:
A magyarországi cigányság, 1971–2003. Gondolat, Budapest,
2004.

KOVÁTS András – SIK Endre: *Hungarian Immigration Policy.*
(Kézirat.)

MISZLIVETZ Ferenc: *Miért is kell újra kitalálnunk Közép-Európát
és vele együtt Magyarországot? A Találjuk ki Közép-Európát!
mozgalom honlapjának vitaindítója.* 2005. 12. 13.
www.talaljuk_ki.hu

MOLNÁR Zsuzsanna: *Állásinterjú – Hazudj, ha nő vagy!*
FigyelőNet, 2005. január 7.

MÓZER Péter: *Társadalmunk jövedelmi – munkaerő-piaci
helyzete. A szegénység alakulása.* *Esély*, 2006/4. 101–121.

PAPP Eszter – GROÓ Dóra: *A jövő tudós női. A nők helyzete
a magyar tudományban.* *Magyar Tudomány*, 2005/11.,
1451–1454.

PETŐ Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek oktatása
Magyarországon.* ICSSZEM, Budapest, 2006.

• Kósa Eszter

PONGRÁCZ Tiborné: A család és a munka szerepe a nők életében.

In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György
(szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*
2001. Társi-SZCSM, Budapest, 30–45.

S. KÁLLAI Szilvia: *A szabadság ára a szegregáció.*

RSK. Kutatási összefoglaló, 2005. www.ciberom.hu

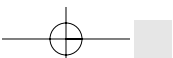
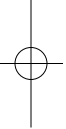
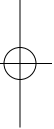
TAUSZ Katalin, dr. – LAKATOS Miklós, dr.: A fogyatékos emberek
helyzete. *Statisztikai Szemle*, 2004/4., 370–391.

Új Magyarország Fejlesztési Terv. Gazdasági-társadalmi
helyzetértékelés. 2006, 17. www.nfh.hu

ZOLNAY János: *Munkaerőpiac*. RSK. Kutatási összefoglaló, 2004.
www.ciberom.hu

Szegénységben élők

Mózer Péter

Egy másik világ felé...

Ez az írás a speciális intézetben¹ lakók lehetőségeit, valamint az intézmény szociálpolitikai és igazságügyi rendszerben betöltött funkcióváltását mutatja be. Természetesen ez a bemutatás csak akkor érthető, ha egyúttal a rendszerváltástól napjainkig tartó főbb társadalmi-gazdasági, társadalompolitikai folyamatokat a szegénység szempontjából is érintékelteni.

A szerző belülről ismeri az intézetet, mivel 1986 és 1990 között ott dolgozott, és minden pátosz nélkül állíthatja, hogy ez életének, szakmai munkájának meghatározó időszaka volt. Nemcsak azért, mert huszonegy évesen ez volt az első „komoly” munkahelye, hanem azért is, mert a zárt intézetből adódó körülmények, az ott dolgozó emberek gondolkodásmódja a mai napig befolyásolja szakmai felfogását.

A KERETFELTÉTEL

67

1990 előtt, az államszocializmus időszakában a hatalmi központ rátelepült az egész túlbürokratizált, merev struktúrájú társadalomra. Alacsony szintű és „nyomott” életkerete-

¹ A Szociális és Munkaügyi Minisztérium 4. számú Leánynevelő Intézete, amely immáron több mint száz éve Rákospalotán működik.

• Mózer Péter

ket biztosított polgárai számára, alacsony bérekkel, valamint olcsó és a társadalom széles rétegei számára hozzáférhető közszolgáltatásokkal („ingyenes” egészségügy, oktatás, lakhatás stb.). A közszolgáltatásokat az állam dotációval tartotta fenn. A rendszeren az első rést az „új gazdasági mechanizmus” reformja ütötte, amely egyrészt piaci elemeket csempéezett a gazdaságba, másrészt elkezdődött a dotációk fokozatos visszavonása, s helyettük – jóval kisebb mértékben – a pénzbeli ellátások térnyerésének lehettünk tanúi. Elsősorban a piaci elemek megjelenése (második gazdaság), valamint az ártámogatások leépítésének következtében a meglévő, de jövedelmi különbségekben nem látható különbözőségek (érdem szerinti plusz természetbeni társadalmi juttatások: például kocsis, lakás, üdülés, egészségügy stb., fogyasztási javak) már anyagi dimenzióban is megjelentek. A rendszerváltással a hatalom elnyomó, de egyúttal védő ernyője lerepült a társadalomról, és a „lefojtott struktúrák” (Ferge Zsuzsa) felszakadtak. A magyarországi társadalom tehát a rendszerváltás után óriási változásokat élt át: átalakult a gazdaság, a társadalmi struktúra, az ideológiai, a politikai és a civil szféra. És természetesen a szociálpolitikai alrendszer is. Ezek a változások nagyban befolyásolják az egyén élet- és mobilitási esélyeit.

68 A gazdasági, politikai, kulturális, kapcsolati tőkék – mint a társadalmi szerkezetet alapvetően meghatározó erők – szétfeszítették a régi makrostruktúrákat, s egy olyan új struktúrát hoztak létre, amelyben e tőkék egy régi/új domináns elit kezében összpontosultak úgy, hogy közben a többségnek csak az átmenet terhei maradtak. Az amúgy is hátrányos – munkaerő-piaci, lakás- és megélhetési – helyzetből induló csoportok integrációs esélyei tovább csökkentek, mivel a kulturális és jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek, és az állami szociálpolitika leépítésének következtében egy nagy létszámú társadalmi réteg marginális helyzetbe került. Ezekkel a gazdasági és társadalmi folyamatokkal egybefolyva, ezt felerősítve hazánk az Európai Unió többi országához hasonló társadalmi kihívásokkal szembesült. Ilyen egyrészt

Egy másik világ felé... •

a demográfiai változás, a háztartások sebezhetősége, a szegénységi kockázat növekedése, a termékenység hanyatlása, másrészt a felgyorsult és individualizálódott élet. A megjelenő és egyre globálisabbá váló – például civilizációs és természeti, szakképzettséggel összefüggő, szegénységi, egészségügyi – kockázatokkal szemben az egyén, a család vagy a mikroszféra mind kiszolgáltatottabbá vált, hiszen a társadalmi kötelek az európai társadalmakban majd mindenhol gyengültek. A modern társadalmakra már nem jellemzők a klasszikus társadalmi osztályosémák. Ehelyett egyfelől inkább a különböző életmódokról, -stratégiákról, a társadalmi miliók színes világáról, másfelől – ahogy ezt Ulrich Beck nevezi² – „a civilizáció önveszélyeztető képességéről”³ beszélhetünk.

A kockázatok felosztásával és növekedésével „társadalmi veszélyeztetettség-helyzetek” jönnek létre: olyan negatív társadalmi trendekkel kell számolnunk, mint az alacsony foglalkoztatottság, a magas eltartotti létszám (*foglalkoztatási trend*), s ezzel párhuzamosan az idősödő társadalmak új típusú kihívásai (*demográfiai trend*). Növekszik az idős emberek és az iskoláskorúak aránya, a termelés, a foglalkoztatás és a jövedelem közötti kapcsolat lazábbá válik, és az egyre csökkenő létszámú aktív dolgozó népesség forrásainak mind számottevőbb részét arra kénytelen fordítani, hogy eltartsa azokat, akik még, illetve már nem dolgoznak, és azokat is, akik soha nem, vagy csak „ideig-óráig” fognak dolgozni.

² Ulrich Beck német szociológus, szakterülete a kockázat és a környezet kapcsolatának vizsgálata. A Münchener Egyetem és a London School of Economics szociológiai professzora, valamint állandó munkatársa a *La Repubblica* és a *Die Zeit* folyóiratoknak.

³ BECK, Ulrich: *A Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 30.

• Mózser Péter

NÉHÁNY ADAT A JAVÍTÓ-NEVELŐ INTÉZETRŐL

Rákospalotán leány javító-nevelő intézet működik: ide *be-kerülni csak bírósági ítélettel lehet*. A javítóintézeti nevelést – a Btk.⁴ 118. § (1) bekezdése értelmében – a bíróság akkor rendel el, ha a fiatalkorú – esetükben 14–19 éves korúak⁵ – eredményes nevelése érdekében intézeti elhelyezés szükséges. A javítóintézeti nevelés az egyetlen büntetés, amely csak fiatalkorú vádlottakkal szemben alkalmazható. Elrendelésére bármilyen bűncselekmény elkövetése esetén sor kerülhet.

A fiatalkorúval szemben alkalmazott büntetés vagy intézkedés *célja* – a hatályos rendelkezések szerint (Btk. 108. §) – elsősorban az, hogy a „fiatalkorú helyes irányba fejlődjék, és a társadalom hasznos tagjává válják”. Ez a kitétel az évek folyamán egy jottányit sem változott, ezzel is jelezve a meghatározás elasztikusságát, a „helyes irány” és a „társadalom hasznos tagja” fogalmak ugyanis, társadalmi kontextusukat tekintve, időközben átértékelődtek. Az államszocializmusban és a kapitalizmusban is mást jelentenek. Gondoljuk csak el: 1990 előtt nem dolgozni nem jelentett „helyes irányt”, ma már azonban ennek nincs ilyen érvényessége. Aki nem dolgozik, azaz munkanélküli, az – a közfelfogás szerint egyre inkább – a gazdasági változás áldozata.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ennek a célképzetnek a tartalmatlanságát a jogalkalmazók is érezték, mivel – alacsonyabb szintű jogszabállyal⁶ – próbálták pontosítani a célkitű-

⁴ Az 1978. évi IV. törvény a büntető törvénykönyvről.

⁵ A büntető törvénykönyv értelmében „fiatalkorú az, aki a bűncselekmény elkövetésekor tizennegyedik életévét betöltötte, de a tizennyolcadikat még nem” [Btk. 107. § (1)]. A javítóintézetek működését szabályozó rendtartás tovább bővíti a fiatalkorúak körét. Jogszabályi felhatalmazást a 30/1997 (X. 11.) NM rendelet ad, ahol „fiatalkorú az, aki a tizennegyedik életévét betöltötte, de a tizenkilencediket nem”. Magyarán az kerülhet Rákospalotára, aki a bűncselekmény elkövetésekor 14 éves elmúlt, de a 18. életévét még nem érte el. Viszont aki a leánynevelő intézetbe került, az a 19. életévéig ott lehet.

⁶ 30/1997. (X. 11.) NM rendelet 23. § (1) bekezdése.

Egy másik világ felé... •

zéseket: „Az intézetben folyó nevelés célja a fiatalkorú társadalmi beilleszkedésének elősegítése, ennek érdekében beilleszkedési zavarai enyhítése, pszichés állapota rendezése, iskolázottsága, szakmai képzettsége fejlesztése, az alapvető erkölcsi normák elfogadtatása, az egészséges életmódra való felkészítése. A nevelés során kiemelten kell foglalkozni az alkohol és a kábítószer veszélyeivel, a szexuális élet problémáival.” Ez tulajdonképpen – nem jogász nyelven – reszocializációs célkitűzés, amely a nevelés-oktatás-szakmai képzés hármásában ragadható meg, ezzel is növelve az esélyt a társadalmi integrációra (képessé tétel a szabad és teljes életre). Hát ez lenne az intézeti nevelés célja.

Az intézeti életet a kilencvenes évek elejéig a benti munka és a benti tanulás kettőse jellemezte, mára azonban ez a benti tanulásra redukálódott. A belső élet szabályzója, műszóval élve a „javítóintézetek rendtartása” jogszabálytól vált függővé 1997-től egyre részletesebben. Illusztrációképpen egy beszédes adat: az intézeti élet szabályozásáról 1997-ig mindössze 10 szakasz (paragrafus)⁷, ezután már 58 szakasz⁸ rendelkezik. A mennyiségi változás mögött minőségi átalakulásról is beszélhetünk, hiszen 1997 előtt jogszabályi szinten például nem sokat lehetett olvasni a javítóintézeti befogadásról, arról a tényről, amikor a növendék az első napjait tölti az intézetben. A benti élet szabályozása intézeti körben maradt, külső jogszabályok erről nem rendelkeztek. Azaz az intézeti élet belső szabályait – jogi leírás híján – maga az intézet alakította ki, ami azért veszélyes, mert csak azon területeket szabályozza, amelyek számára fontosak.

ÖSSZEÜTKÖZÉS A TÖRVÉNNYEL

71

A bűnözés egyik jellemző és nemzetközileg elfogadott tájékoztató jellegű mutatója az ismertté vált bűncselekmények száma. A Legfőbb Ügyészség adatai szerint a fiatalko-

⁷ 6/1980. (VI. 24.) OM rendelet a fiatalkorúak pártfogó felügyeletéről, a javítóintézeti nevelésről és egyes eljárási rendelkezésekről.

⁸ 30/1997. (X. 11.) NM rendelet a javítóintézetek rendtartásáról.

• Mózer Péter

ri bűnelkövetés szerkezeti összetételében az évek során lényeges változást nem tapasztalhattunk. A vizsgált évek mindegyikében a vagyon elleni bűncselekmények állnak az élen. Ugyanakkor az évek között bizonyos mozgásokat láthatunk. Ilyen jelentősnek feltűnő változás, hogy a közlekedési bűncselekmények aránya csökkent, míg a közrend elleni bűncselekményeké nőtt.

Az elkövetés motívumai között előkelő helyen áll az anyagi haszonszerzés, az átmeneti pénzzavar, illetve a rossz baráti környezet. A bekerülés korcentrumba 16-17 év körüli, az iskolázottsági szintjük igen alacsony (6-8 osztály). Ezek a mutatók az évek folyamán szinte mit sem változtak.⁹ Az a társadalmi környezet is változatlan, ahonnan a Rákospalotára kerülő lányok származnak. Ez a társadalmi miliő nem más, mint a mélyszegénység.

Az azonban változott, hogy amennyiben az elkövetés erőszakos vagy garázda jellegű, a nyolcvanas évek végéhez képest sokkal brutálisabb, több benne az „indokolatlan” agresszivitás.¹⁰

A büntetés célja, társadalmi funkciója

Érdekes és témánk szempontjából fontos, hogy meghatározzuk: mi a javító-nevelő intézet társadalmi funkciója? *Hol van a hangsúly: a büntetésen-e vagy a (re)szocializáción?* Úgy vélem, mindkettőn. Az viszont már nem olyan egyértelmű, hogy mi az elsődleges: a „rossz körök” megtörése, a különféle hátrányok kompenzálása, így adva esélyt az integrálódásra, vagy a bűnelkövetők „jegelése”, forgalomból való kivonása a többségi társadalom nyugalmanak védelmében.

72 A célokat tekintve, úgy tetszik, a nevelés fontosabb, mint a társadalomból való „kiiktatás”. Ennek ellentmond az a tény, hogy mégiscsak igazságszolgáltatási procedura végál-

⁹ GONOSZ Katalin: *A javítóintézetekben nevelkedő fiatalok munkaerő-piaci esélyei*. Kézirat, Budapest, 2000.

¹⁰ Szim András, a rákospalotai javító-nevelő intézet igazgatóhelyettese (1984 óta az intézet munkatársa, 1993 óta igazgatóhelyettes) szóbeli közlése.

Egy másik világ felé... •

lomása az intézet. A büntetés joghátrány,¹¹ vagy ahogy Nils Christie,¹² a nemzetközi hírű norvég kriminológus állítja: a büntetés nem más, mint szándékos fájdalomkózkodás. A büntetés leglényegesebb sajátossága, hogy a megbüntetett személy számára rosszat, szenvedést, hátrányt jelent. Ennek társadalmi funkciója egyfelől annak a határnak a meghúzósa, hogy egy cselekedet meddig „jó”, „elfogadható” magatartásminta, és honnan számít erkölcsi értelemben „rossznak”, „helytelennek”, amit a közösség már nem képes elfogadni. Másfelől „a büntetőjog legalább annyira védi a társadalmat a büntetéseken ellen, mint a bűncselekménnyel megvádoltakat a társadalom közvetlen felháborodása ellen”.¹³ A harmadik funkció a társadalmi hierarchia szerint tagolt funkció, mivel a büntetőpolitika kiváló eszköz jól azonosítható társadalmi csoportok kordában tartására is.¹⁴ Szóval, a fennkölt célokra mintha árnyékot vetne a büntetésről való kriminológiai és szociológiai tudásunk.

Az alapkérdést tovább boncolgatva, az esélyek biztosítása szempontjából lényegi kérdés: *a javító-nevelő intézet a szociálpolitika (gyermekvédelem) és az igazságszolgáltatás határán billegve, a többi jóléti intézményrendszerrel karöltve, társadalmi funkciója szerint képes-e az oda ítélt lányok számára valamilyen, akár halvány lehetőség, perspektíva valós megnyitására, vagy ez csak jelszószerűen, elvi szinten létező célkitűzés?*

A választ érdemes két szála bontani: az egyik az általában, de különösen az intézet életét szabályozó jogszabályi változásokat érinti; a másik a külső környezet, az intézet és a többi szociális, gyermekvédelmi és igazságszolgáltatási intézmény közötti kapcsolatváltozást tárgyalja.

¹¹ A Btk. így rendelkezik erről: „37. § A büntetés a bűncselekmény elkövetése miatt a törvényben meghatározott joghátrány. A büntetés célja a társadalom védelme érdekében annak megelőzése, hogy akár az elkövető, akár más bűncselekményt kövessen el.”

¹² CHRISTIE, Nils: *A fájdalom korlátai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.

¹³ BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. I. 1935–1944. Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 174.

¹⁴ WAQUANT, Loïc: *A nyomor börtönei. A „zéró tolerancia” világméretű terjedése*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.

• Mózer Péter

Jogszabályi változások. A jogszabályi változások fontosságát hangsúlyozza, hogy a terület ilyen jellegű szabályozása kívülről (Országgyűlés, minisztérium) érkezik, egy sor szakmai és politikai közösség által megfogalmazott, egy tágabb közösséget képviselő elvárást rögzítve. A rendszerváltással nem maradt el a már említett garanciális elemek, valamint az egyes cselekmények „újraértékelése”, jogszabályba öntése. A törekvéseket plasztikusan érzékeltetik az olyan kifejezések, mint az emberi méltóság biztosítása, a saját ruha használata, a szabad vallásgyakorlás, a zsebpénz, a kisebbségi önazonosság megőrzésére való törekvés, a tájékoztatási kötelezettség, a házirend nyilvánosságának biztosítása, kötelező kifüggesztése látható helyen.

Az ország demokratizálódásával párhuzamosan az államszocializmusban még tiltott cselekmények (például üzletszerű kéjalgás, közveszélyes munkakerülés) többé már nem számítanak bűncselekménynek. Szintén a „szabad(abb) levegőnek” köszönhető, hogy a szabadságelvonással nem járó szankciók (próbára bocsátás, felfüggesztett szabadságvesztés, közérdekű munka kiszabása) tényerésének következtében a kilencvenes évek közepe táján a Rákospalotára ítélt lányok létszáma drasztikusan csökkent. Ez örövendetés tény lehetne, ha nem kellene rögtön hozzátenni, hogy a nem szabadságvesztéssel járó szankciók mellett a rendszerváltás előtti időben jellemzően javító-nevelő intézeti neveléssel járó büntetési csoportok büntethetőségét a jogalkotók eltörölték, ám a változásnak nem tervezett következménye az lett – mivel például a prostitúció nem szűnt meg, sőt! –, hogy az ilyen helyzetben lévő lányok egyszerűen kicsúsztak az intézményi kontroll alól. Így az életmód-változtatás esélye jelentősen csökkent.

A *változások értelmezése* során érdemes kiemelni a bekerülés menetét, az intézményi élet (jogok, kötelezettségek, lehetőségek) szabályozását, valamint az elbocsátás, utógondozás, illetve a külső kapcsolati rendszer bemutatását.

Egy másik világ felé... •

Bekerülés és intézeti élet

A jogi szabályozás területén az 1997-es év vízválasztó, hiszen ettől kezdve a jogszabályi normaszöveg¹⁵ folyamatos bővülésével már *részletes rendelkezések írják elő, hogy bekerüléskor pontosan kit és miről kell tájékoztatni*. A bekerülőt tájékoztatni kell a házirendről (például jutalmazás, büntetés formái), valamint a jogairól (saját ruha használata, szabad vallásgyakorlás, zsebpénz stb.) és a kötelességeiről (be kell tartani a házirendet, részt kell venni az oktatásban). Másfelől új növendék érkezésekor értesíteni kell a bíróságot, az önkormányzat jegyzőjét, a gyámhivatalt, a fiatalkorú törvényes képviselőjét, a pártfogó felügyelőt, a Belügyminisztérium illetékes szervét. Az nem világos, hogy utóbbin pontosan mit ért a jogszabályalkotó. Különösen kérdéses, hogy miért is kell az állam közigazgatással és rendvédelemmel foglalkozó szervének tudnia, hogy ki és miért került javító-intézeti nevelésbe.

Lényeges és a nevelés (reszocializáció) irányába ható változás, hogy a lányanyák, ha gondoskodni kívánnak gyermekükről, az igazgató engedélyével büntetésük letöltése alatt is megtehetik.

Elbocsátás

A másik lényeges, az intézeti életet jelentősen átalakító változás, hogy *1995-től a javítóintézeti nevelés időtartama a korábbi relatíve határozatlan időről határozott időre, egy évtől három évig terjedőre változott* [Btk. 118. § (2) bekezdés].

1995 előtt a javítóintézeti nevelés pontos időtartamát a bíróság *nem* állapította meg. A törvény egyrészt csak a legrövidebb időtartalmat (1 év) határozta meg, másrészt azt, hogy a fiatalkorút legkésőbb 19. életévének betöltésekor el kellett bocsátani az intézetből. *E törvényi időtartamon belül a fiatal-*

75

¹⁵ Ez a már többször hivatkozott 30/1997. (X. 11.) NM rendelet a javítóintézetek rendtartásáról.

• Mózer Péter

korú magatartásának függvénye volt a javítóintézeti nevelés tényleges tartama. Továbbá a bíróság kivételesen elrendelhet-
te, hogy a tanulmányok befejezése érdekében a nevelt 19.
életévének betöltése után is folytatódhat a javítóintézeti ne-
velés, az oktatási év végéig. Azaz a bíróság akaratát, a tettha-
nyos büntetés elvét ez a rendelkezés nem vette figyelembe,
hiszen az elzárás hossza, időtartalma elvált a bűncselek-
mény „társadalmi veszélyességének” fokától. Másképp fo-
galmazva: a nevelési cél 1995-ig felülkerekedett a büntetési
logikán. Ez az „akarat” a büntetés határozott időtartamra va-
ló váltásával megtört, hiszen ezentúl már nem számít, mi-
lyen társadalmi és szocializációs hátránnyal érkeznek a lá-
nyok, és arra van-e megfelelő eszközrendszer az intézet-
nek. Csak az számít, hogy mit követett el.

A külső környezethez való viszony átalakulása. Úgy tetszik,
mintha 1995 után inkább a bűn miatti büntetés logikája
nyert volna teret. Ezért is furcsa, hogy az 1997-ben elfoga-
dott gyermekvédelmi törvény¹⁶ kimondja: „A gyermekvédel-
mi rendszer része a bíróság által javítóintézeti nevelésre utalt,
illetve előzetes letartóztatásba helyezett fiatalkorúak intézeti
ellátása.” A törvény szerint tehát a nevelőintézet nem az igaz-
ságszolgáltatási, hanem a jóléti rendszer része, ezt a deklará-
ciót azonban a külső kapcsolati rendszer jogi szabályozása
oldaláról nem követték lényeges módosítások. Az alapstruk-
túra megmaradt: a javítóintézet továbbra is a mindenkori
szociális tárca felügyelete és közvetlen irányítása alatt áll, vi-
szont a szakfelügyeletet az Igazságügyi Minisztérium és az
ügyészség gyakorolja. Természetesen a végrehajtás során tá-
maszkodhatnak a szociális szolgáltatásokra, valamint a nem
állami szervezetek segítségére, illetve, amennyiben lehetsé-
ges, igénybe vehetik a fiatalkorú szülőjének, gyámjának
vagy más hozzátartozójának közreműködését. Ezek azon-
ban inkább elvi lehetőségek, mivel a javítóintézeti nevelés
utáni élet külső támasztékai továbbra is a gyámhatóság és a

76

¹⁶ 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.

Egy másik világ felé... •

hivatásos pártfogók. Igaz, mindkét intézmény nagyot változott, főként a pártfogói felügyelet intézménye.

A rendszerváltás utáni időszak felvillantotta annak esélyét, hogy valóban a reszocializációs funkció kerüljön előtérbe, és ebben központi szerepet kapjon a – mind struktúrájában, mind szervezeti-működési-igazgatási rendszerében jelentősen átalakult – pártfogói felügyelet rendszere, ám ebből nem sok valósult meg. Ennek nagyon sok egymást is átfedő és erősítő oka van, közülük a leglényegesebbek: 1. a társadalmi, gazdasági változások enyhén szólva nem segítették a pozitív irányváltást; 2. az oktatási rendszer változásai következtében létrejött új szerkezet nem képes kezelni a társadalmi, kulturális különbségeket, és csökkenteni a meglévő egyenlőtlenségeket; 3. a szociálpolitikai intézményrendszer kiépülését sem tekinthetjük sikertörténetnek. A szegénység enyhítését szolgáló pénzübeli ellátások olyan csekélyek, hogy csak akkor biztosítanak nagyon alacsony szintű megélhetést, ha valaki munkát vállal mellettük. Munkát vállalni pedig nem vagy csak korlátozottan lehet, így marad a fekete-munka bizonytalan és törvénytelen kívüli formája.

A szociális alapszolgáltatásokat illetően olyan gyorsan jöttek létre a témánk szempontjából fontos intézmények – nevelési tanácsadók (1968¹⁷), családsegítők (1990-től folyamatosan), gyermekjóléti szolgálatok (1997-től) –, hogy nem volt idő az összefésülésükre. Az intézményeknek egyszerűen nem volt idejük, hogy megtalálják szerepüket az ellátórendszerben, így létrejöttük „még egyként” határozható meg. Az így kialakult szociális ellátás nem tudta betölteni szociális védelmi funkcióját, mivel nem épült hálózattá. Munkám során számtalanszor találkoztam diszfunkcionális működési módokkal (igazság szerint sokkal többször, mint jól működő rendszerrel). Ilyen tipikus diszfunkciók:

77

¹⁷ A nevelési tanácsadók „nagyon régiek”, de 1990 után új helyzet jött létre; az akkor formálódó családsegítő szolgálatok és az átalakulni kénytelen nevelési tanácsadók próbálkozásai, szakmai útkeresései összecsúsztak, és úgy épültek volna egymásra, hogy nem volt stabil alap.

• Mózer Péter

Az intézményi együttműködés hiánya. A kilencvenes évek elején a gyámhatóság úgy vett ideiglenes hatállyal állami gondozásba egy kislányt, hogy előtte semmiféle előzetes információt nem kért sem oktatási (óvoda), sem szociálpolitikai intézményektől (nevelési tanácsadó, családsegítő).

Az igazságszolgáltatás lassúsága. Általános jelenséget példáz az az eset, amikor a gyermekét és tulajdon testvéreit egyedül nevelő fiatal nő 1995-ben kezdte meg szabadságvesztését olyan bűncselekményért, amit 1992-ben követett el. Ez végül is nem két-három, hanem öt-hat év „parkolást” jelentett. Könnyű belátni, hogy ez a jelenség nagyban csökkent az integrációs esélyeket!

Emellett – főként a kisebb településeken – egyszerűen nem jöttek létre a törvényben előírt szociális szolgáltatások.

Csoportom egyik növedékének története jól illusztrálja az eddigieket. Mária intézetbe kerülése előtt állami gondozott volt. Két évet töltött Rákospalotán. Szabadulása után életkedvével, vitalitásával hamar talált magának párt, és – mivel a kilencvenes évek elején járunk – munkát is könnyen kapott. A kapcsolatukból házasság lett, és rövidesen két gyereket szült. Élete harmonikusan alakult, életkörülményei – családja, lakása, munkája – büszkeséggel töltötték el. Ezt az idillt válása törte meg. Két gyerekkel egyedül nagyon nehezen tudta fenntartani korábbi életszínvonalát. „Elfogyott körülötte a levegő”, hiszen kapcsolatai döntő részét férje hozta a házasságba. Kisvárosban élt, de – a kilencvenes évek közepe-vége felé – nem volt körülötte szociális közszolgáltatói rendszer, amely segítette volna egyedülálló anya státusában. Sőt a gyámhatóság kezdeményezte gyerekei állami gondoskodásba vételét, mert munkája miatt – reggel, illetve éjszaka takarított – magukra hagyta őket.

Ez az esettöredék egy nagy energiákat mozgósító ember lehetőségeinek törékenységre hívja fel a figyelmet. Egy magánéleti konfliktus azért válik általános tragédiává, mert hiányzik a szociális háló, amely az áldozatot megvédené az anyagi ellehetetlenüléstől. Valójában nincs olyan intézményrendszer (illetve csak papíron létezik), amely segítené mun-

Egy másik világ felé... •

kavállalásában úgy, hogy közben a gyerekei is biztonságban (felnőtt felügyelete alatt) lehetnek. Sőt mi több, a szociális intézményrendszer és hatásai az anya nyakába varrják a lehetetlen helyzetet, őt kiáltva ki hibásnak.

ESÉLY EGY MÁS ÉLETRE!?

Egyéni szinten, a maga bonyolultságában a világ változásával együtt a *kamasz* korban bekövetkező változás, valamint a deviáns viselkedésforma kialakulása együtt van jelen. „Az ifjúság az emberi élet legtöbb romantikával, nosztalgiával, pozitív érzésekkel emlegetett szakasza. A szabadságvágy, az önmegvalósítás, a keretektől való kitörés időszaka ez. Gyakran a soha vissza nem térő lehetőségek korának is nevezik. Ha eltávolodunk a fiatalság misztikus szemlélésétől, és a valódi folyamatokat vesszük szemügyre, egy egészen más világ képe körvonalazódik előttünk. Az ifjúság öntörvényűsége csupán látszat. Különösen az a hátrányos helyzetű, peremre szorult fiatalok esetében. A társadalom törvényszerűségei mozgásterüket szűk határok közé szorítják. A családi háttér, az anyagi lehetőségek befolyása a felemelkedést, a mobilitási esélyeket túlzott mértékben meghatározzák.”¹⁸

A kamaszkor, a „tavasz ébredése” összekeveredik egy másik történettel. A fiatalok „másokká” kezdenek válni: „kilóganak” a fennálló társadalmi rendből. Jól ismert megállapítás, hogy a domináns csoportok, amikor kulturális, ideológiai, szabály- és normarendjüktől idegen, számukra érthetetlen viselkedéssel állnak szemben, ezt a viselkedést deviánsnak, a társadalmi kategorizáció szempontjából negatívnak ítélik meg.

Mint látjuk, a deviánssá válás bonyolult, de világos „táncrenddel” leírható folyamat, ahol az i-re a pontot a társadalom – ezen keresztül az igazságszolgáltatás – közmegítélése teszi fel. Ez kétségtől igaz, de ehhez – nézetem szerint – legalább két dolgot még hozzá kell gondolni. Az egyik a

79

¹⁸ GONOSZ: i. m. 62.

• Mózer Péter

véletlen, míg a másik a *társadalmi intézmények társadalmi státus szerint eltérő minősítési folyamata*. A véletlen sok mindent jelenthet, például a lebukás elkerülését, egy jó barátot, egy jó házasságot stb. Úgy vélem, ez sem pusztán a vakszerencsén múlik, inkább kváziintencionális történet. Gondoljunk csak a házasságra mint nem intézményesített, de a valóságban működő¹⁹ esélyteremtő szituációra. A véletlennek persze (hogy csak néhányat említsek: találkozás szerencséje, szerelem, szép külső) ebben is jut szerep, de ahhoz, hogy a házasság tartós, valamint státuskiemelő legyen (magasabb társadalmi státusú férj, erőforrással rendelkező család), a szerencse már nem elég. Ehhez több, más is kell, nevezetesen a szocializációs hátrány mellett meglévő szerepkészlet, „polgári” viselkedési sémák, konfliktuskezelési módok, munkavégzési-tanulási képesség (ennek előfeltétele, hogy legyen pozitív tanulási tapasztalat), amelyek lehetővé teszik a felfelé tartó mozgást.

A *társadalmi intézmények társadalmi státus szerint eltérő minősítési folyamata* szorosan összefügg bizonyos társadalmi determinációkkal. A statisztikai adatsorokból²⁰ tudható, hogy a jogerősen elítélt fiatalokú bűnelkövetők közel fele csak alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik, míg a felnőtt korú elkövetők esetében ez az arány az összes elkövető nagyjából háromnegyede. És ezek a sorok igen nagy macacssággal évtizedek óta változatlanok, miközben össztársadalmi szinten a világ nagyot változott. Az alacsony iskolázottság egyben alacsony társadalmi státust is jelent, vagyis ők a szegénységben élők. Ha elvetjük azt a durva tudománytalanságot, hogy mind a szegénység, mind a bűnelkövetés oka egyéni jellemhiba, akkor ennek társadalmi vonatkozásait nemigen kerülhetjük meg. Némi eufemizmussal elmondhatjuk, hogy a társadalmi kontrollintézmények (bűnüldöző szervek, igazságszolgáltatás) egy-egy ügy megítélésében elég szelektíven működnek. Még ha ez nem tudatos

80

¹⁹ A nevelőintézeti munkám során jó pár esetet láttam, amikor a házasság funkcióját tekintve egyben „kitörési csatorna”, integrációs eszköz is volt.

²⁰ *Magyar statisztikai évkönyv 2003*. KSH, Budapest, 2004.

Egy másik világ felé... •

szelektivitás is, a szociológiai, szociálpszichológiai törvényszerűségek miatt igenis számít, hogy gyerekkorunkban mi esett a fejünkre: vakolat vagy könyv. Azaz egy ügy kimeneteleiben számít az öltözködés, a nyelvhasználat, a viselkedés, általában a megjelenés: a társadalom közepéről, felülről származó felnőtt vagy fiatal hasonló cselekményét eltérően ítélt(het)ik meg, mint egy szegénységben élő család tagjait. Ennek az „elfogultságnak” persze kedvez a társadalom értékítélete, szerkezete, a javak átörökítésének, újratermelésének kialakult struktúrái, törvényszerűségei is, hiszen – egyetértve Gönczöl Katalin megfogalmazásával: „Konkrét, egyedi megnyilvánulásában minden deviáns viselkedés – és így a bűnelkövetés is – személyiséghez kötött, társadalmi tömegjelenségként viszont társadalmi mozgástörvények terméke.” Mégis ahhoz, hogy ilyen statisztikákat „kapjunk”, érzésem szerint mindkét jelenségre (intézmények „szelektivitása; deviancia kialakulásának okai”) szükség van!²¹

Mit jelent egy Rákospalotára kerülő fiatalkorú esetében a szegénység, az esélyek biztosítása?

Az idekerülő fiatalok saját élményük alapján sokat tudnak arról, milyen is szegénységben élni. A bekerülők nagy része kistelepülésről, rossz minőségű és általában településszéli házak lakóiból kerül ki, a szülők is alacsony iskolázottságúak, s így már azért is sokat kell tenniük, hogy a környék legrosszabb munkáit megszerezhessék. (Az intézetbe elenyésző számban kerülnek más családi háttérrel rendelkező lányok.) A hiány, a nélkülözés és az időtlenség – abban az értelemben, hogy az idejük egyszerre túlságosan sok és felesleges, valamint jövőtlen – számukra a mindennapok része, társulva az erőszakkal, a megbélyegezettséggel, kirekesztődéssel. A munkaerőpiacnak ők nem tartalékseregei. Nem fogyasztók, akiket kísértésbe kell hozni, erről-arról meg kell győzni. Rajtuk nem múlik a gazdaság állapota,

81

²¹ GÖNCZÖL Katalin: *Bűnös szegények*. KJK, Budapest, 1991, 147.

• Mózer Péter

hiszen az oktatási rendszerben marginalizálódott, onnan ki-sodródott (vagy be sem lépett), a legális munkaerőpiacon nem vagy csak ideig-óráig jelen lévő fiatalokról van szó. Nevezhetjük őket „nehéz helyzetben lévőeknek”, lét alatt vagy létminimum alatt élőknek, underclassnak, deprivált helyzetűeknek, szegényeknek, pauperizált rétegeknek, „kiilleszkedőknek”, leszakadóknak, negatívan minősítve: csavargóknak, dologtalanoknak. Az e szavak mögött meghúzódó élet-helyzetek mind-mind egy olyan jelenséget határoznak meg, amelynek lényege, hogy e sorsban élve – Castelt idézve – „marad csupán a magárahagyatottság és a társadalmi halál sokféle formája”.²² Például: milyen lehetőségeket nyújt a nyolcvanas évek végén formálódó társadalom annak a „rákospalotai” lánynak, aki a Szeged melletti tanyavilágban élt a nagymamájával és a kecskéjükkel egy vályogházban, és mindketten zsebelésből éltek? Vagy: milyen eshetőségre számíton – és most már a jelenben vagyunk – az a Budapesti élő (!) növendék, aki tizenhat évesen mindössze két elvégzett osztállyal (!) került Rákospalotára?

Az izoláció a nagyvárosban is előfordul, amely mellett mégiscsak lehetséges sikeres adaptáció. Ezt jól érzékelteti annak a budapesti cigány lánynak az esete, aki tizenkét-tizenhárom éves koráig nem beszélt magyarul. Ez nem jelentett számára gondot, mivel nem járt iskolába, és kiterjedt családdal, széles kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Először Rákospalotán került olyan közegbe, ahol a mindennapjaihoz elengedhetetlen volt a magyar nyelv stabil ismerete. Amikor bekerült, már valamennyire beszélt magyarul, de jelentős nyelvi nehézségei megmutatkoztak a mindennapi kommunikációban, főként az iskolai tanulásban (tizenöt éves kora ellenére a „kisegítő iskola” ötödik-hatodik osztályába járt). Szabadulása idejére biztosan beszélt magyarul.

82

²² CASTEL, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*. Kávé Kiadó, Budapest, 1998, 35.

Egy másik világ felé... •

Mit jelent számukra az esélyegyenlőség?

Nos, a válasz: jószerivel semmit, vagy csak állandó frusztrációt. A többségi társadalom és az intézetbe kerülő lányok között sokszor elképzelhetetlenül mély szakadék tátong. Olyan hátrányokkal rendelkeznek, amelyek egyszerűen lehetetlenné teszik a mindennapok „feltűnésmentes” megélését. Egyszerre viselik magukon a szegénység és az „intézetis lét” jellegzetességeit (beszédmód, öltözködés, viselkedés). Már a mélyszegénységet is lehetetlen anélkül megélni, hogy ne lennének a külvilág számára látható jelei – az egyik lány csak az intézetben fogott a kezében először kést, villát, és evett tányérból, mivel otthon közös lábasból kanalaztak –, s mindezt tetézik a bezártság okozta negatív sajátosságok.

A társadalmak kiegyensúlyozott és hatékony működéséhez elengedhetetlen, hogy legyenek a különböző feladatokat, funkciókat elosztó mechanizmusok, továbbá az egyéneket a szerepeikből adódó feladatok elvégzésére rászorító intézményesített csatornák. Mindehhez szükségesek a közösen elfogadott magatartási szabályok, erkölcsi útmutatások és szankciók, amelyek segítik az egyént a szerepek kiválasztásában és a feladatok elvégzésében, s olyan csatornák is nélkülözhetetlenek, amelyek segítik a társadalomból leszakadókát a visszatérésben. Ahhoz tehát, hogy a normasértők számára is elérhető, használható mobilitási csatornák létezzenek, nem elégséges egy intézményt létrehozni, és elvárni tőle a helyzet orvoslását: jól szervezett ellátórendszerre is szükség van. Amíg ez nincs meg, addig csak a véletlenben bízhatunk.

Ahhoz, hogy e folyamat társadalmi beágyazottságát megértsük, fel kell vázolnunk a rendszerváltás előtti, majd az azt követő időszak oktatási, munkaerő-piaci rendszerét. Könyvtárnyi irodalom szól az iskola társadalmi funkciójáról. A szerzők többsége (csak utalásképpen: Bourdieu, Bernstein, Becker, Willis, illetve Andor Mihály, Ferge Zsuzsa stb.) úgy tartja, hogy ez a fennálló középosztályi érték- és normarendszer közvetítése és „beszélykolása”. Bourdieu szavait idézve: „...az iskolai tananyag és az uralkodó osztály kul-

• Mózer Péter

túrája, a műveltség ismeretanyagának besulykolása és az ideológiai behatás, a tanári tekintély és a politikai hatalom »végső soron« ugyanaz”.²³ Az iskolában tehát jelen van egy „rejtett tanterv”, amelynek célja az intézményi, hatalmi elvárások „megtanítása”. Az ilyen (latens és manifeszt) funkciókat ellátó iskolában olyan gyerekek kerülnek előnybe, akik szüleinek rétegkultúrája összhangban van a társadalmilag követett érték- és normarendszerrel (amit az iskola képvisel), valamint céljaik elérése érdekében rendelkeznek legális, társadalmilag elismert eszközrendszerrel is. Ez az érem egyik oldala.

A másik az, hogy az iskola „kitörési pont”, mobilizációs csatorna is lehet, illetve kellene hogy legyen. Ez az intézményrendszer olyan másodlagos szocializációs színtér, amely megtörheti a rossz pályákat, például a szegénység reprodukcióját, így teremtve esélyt a következő generáció számára.

*Az elmúlt évek kutatási tapasztalatai*²⁴ szerint az iskolarendszer mind erősebb differenciálása az életesélyek egyenlőtlenségének jelentős növekedésével jár együtt. Az empirikus tapasztalatok alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a szerkezetében megváltozott iskolarendszer sokkal inkább konzerválja, sőt a középfoktól felfelé maga is növeli az alsó társadalmi rétegek esélyhátrányát, hiszen a tanulók továbbhaladási esélyeit az iskolarendszeren belül az egyéni képességek és a pedagógusi munka (minőségi egyenlőtlenségek) mellett egyre inkább befolyásolják a társadalmi meghatározottságok. Ez utóbbi esetben nyugodtan beszélhetünk „kettős kötésről”, ahol az egyik egyenlőtlenségi dimenzió a *szülő* (főként az apa) *iskolai végzettsége*. A kutatók szerint nem új jelenség, hogy nemcsak az iskola szelektál, hanem a család is, s e két

84

²³ BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 104.

²⁴ Az elmúlt évek kutatásait jól összegzi LANNERT Judit (Továbbhaladás a magyar iskolarendszerben. In: KOLOSI T. – TÓTH I. GY. – VUKOVICH Gy.: *Társadalmi Ríport*, 2000. Társi, Budapest, 2000, 205–222.), illetve GAZSÓ Ferenc – LAKI László *Fiatalok az új kapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 123–149.

Egy másik világ felé... •

szelektálásnak köszönhetően már harminc éve közel azonos adatokat kapunk, ha a különböző iskolatípusok társadalmi összetételét vizsgáljuk.

A másik „kötés” a *település jellege*. Ha településtípus szerint vizsgáljuk az iskolába bejutás módját (a „nincs felvételtől” a „van felvételi vizsgáig” bezárólag), akkor a községi és a városi iskolák felvételi módszere élesen szétválik. Ugyanezt tapasztalhatjuk, ha a különféle tagozatok meglétét nézzük. Falusi, kistépülési iskolában alig találkozunk tagozatokkal, tanítás utáni szakkörökkel. Városi és községi iskolák között másban is mutatkoznak feltűnő különbségek: ezek szerint a szelekció már középszinten elkezdődik, és felsőfokon erőteljesebbé válik.

A társadalmi és kulturális egyenlőtlenség abból is kitetszik, hogy a legalacsonyabb és legmagasabb iskolai végzettségű szülők gyerekeinek tudásában mért különbség mindenhol meghaladja a 20 százalékot. Figyelembe véve, hogy a fejlett nyugat-európai országokban e tudásbeli különbség nem több 10 százaléknál, joggal feltételezhető, hogy nem csak a mentális képesség okozza az igen nagy hazai eltéréseket. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a pedagógusi munkának jelentős szerepe van a társadalmi, strukturális egyenlőtlenségek mértékének alakulásában, abban, hogy a tudásjavakhoz való hozzájutás egyenlőtlenségei miként csapnak át minőségi egyenlőtlenségekbe. A magyarországi tapasztalatok e tekintetben is lehangolóak, mivel nem elszigetelt jelenség, hogy a tanárok az osztályzatokkal nem a készségeket, a képességeket, hanem az iskolai elvárásoknak való megfelelést, az iskolai kultúra elfogadásának mértékét, a tanulás iránti attitűdöket értékelik. (És akkor a meglévő etnikai előítéletekről még nem is szóltunk.) Felmérések szerint az osztályismétléseknek, a bukásoknak is létezik rétegaspektusuk, ugyanis a nyolc vagy annál kevesebb osztályt végzett szülők gyerekeinek hetede (néhol – például kistépüléseken – harmada) nem eredményes az alapfokú oktatásban.

A szegénységben élők körében – és így a javító-nevelő intézetbe került lányokéban is – a hetvenes évek óta tartó fel-

• Mózer Péter

zárkózási folyamat, amely az alapfokú oktatás különböző társadalmi csoportok közti szétterülését, valamint a munkaerőpiacra jutást jelentette, a rendszerváltással hirtelen megszakadt. E társadalmi réteg iskolai lemaradása – paradox módon – nagyjából akkorra vált a foglalkoztatás legfőbb gátjává, amikor már megtette a legnagyobb lépést az iskolai hátrányok ledolgozásában.

A rendszerváltás utáni évek földcsuszamlásszerű társadalmi változásai akadálytalanul érvényesültek az oktatási rendszerben, hiszen leginkább az alacsony iskolázottságú családi környezetből érkezőknek nyílik kevés lehetőségük arra, hogy „használható” tudásra tegyenek szert.

A javítóintézetbe kerülő lányok szinte kivétel nélkül túlkorosak. Legtöbbjük általános iskolai tanulmányait sem fejezte be, sőt többen csak alsó tagozatos végzettséggel rendelkeznek, hiszen a nappali tagozatos oktatásból már évekkel korábban kikerültek, s az esetek többségében vagy magántanulókká, vagy „ellátatlanokká” váltak. Ennek megfelelően az iskola mint közeg nem volt elegendő a megfelelő szocializációra, ezért hátrányos helyzetű tanulói nehezen tudtak beilleszkedni kortársaik közé. Ez egyértelműen a társadalmi hátrányból fakad, és nem a tanulók képességeiből. Tegyük hozzá: a kulturális-szocializációs háttér nincs összhangban az oktatási rendszerrel, így amikor a javítóintézetben felmérték tudásszintjüket, kiderült, hogy még a megszerzett bizonyítványhoz szükségessé sem éri el. Hátrányos helyzetük és az iskolában elfoglalt pozíciójuk sorozatos kudarcélményt keltett a növendékekben, így az iskolázottsággal, a tanulással szemben magas fokú motiválatlanság jellemzi őket. Ezek után talán mondani sem kell, hogy a javító-nevelő intézetbe utalt lányokkal kapcsolatban nem beszélhetünk olyan eladható tudáskészletről, amely segíthetné a tartós megjelenést a munkaerőpiacon. Ehhez egyfelől az iskolázottsági szintjük nem elégséges, másfelől – s ez is a rendszerváltás terméke – most már nemcsak a végzettség, hanem egyéb olyan többlettudás szükséges még az alacsonyan kvalifikált munkákhoz is, amelynek „pótolnia” kell az előité-

Egy másik világ felé... •

letekből fakadó hátrányokat. „A különbség a tizenöt évvel ezelőtti helyzet és a mai között úgy foglalható össze, hogy a munkavállalás akkor az iskolai végzettségtől, a tanult szakmától függetlenül többnyire sikerrel járt azok számára, akik el akartak helyezkedni. Manapság a munkavállalás szándéka nem elegendő, általános iskolai végzettség és piacképes szakma nélkül a fiataloknak nincs esélyük hosszú távon a hivatalos munkavállalásra. Az összehasonlításakor nem hagyható ki az sem, hogy ma már nem elegendő pusztán az iskolai végzettség és a szakma. Olyan fogalmak tartalmát is biztonsággal kell ismerniük a fiataloknak, amelyek tíz évvel ezelőtt nem voltak jelen sem az oktatásban, sem a mindennapokban, ma már viszont egyértelműen a munka világához kapcsolódnak, nélkülük sem munkát találni, sem azt megtartani nem lehet.”²⁵

A piacgazdaságra való áttérésnek a *munka világát* érintő egyik következménye, hogy a munkakényszer (kötelező foglalkoztatás) megszűnt. Természetesen az államszocializmusban is volt (gyárkapun belüli) munkanélküliség, de ez senkit nem zavart, mivel az élőmunka alulértékelése (alacsony bérek, nem volt direkt adózás) miatt a vállalatokat nem érdekelte, hogy túlfoglalkoztatnak. Ez a status quo igen hamar semmivé foszlott, hiszen röpké három év alatt (1990 és 1993 között) mintegy másfél millió ember munkahelye szűnt meg. A nyílt munkanélküliség, az aktív korúak inaktivitása hamar megszokott és tömeges jelenséggé vált.

Közhely, de igaz: a munkavégzés társadalmunkban nem pusztán a megélhetés biztosítását jelenti, hanem integrációs csatornát is, belépőt a társadalomba. A társadalomban elfoglalt pozíció elsősorban a munka típusán, presztízsén keresztül határozódik meg. A foglalkoztatási struktúrában elfoglalt hely tehát kijelöli az egyén és ezen keresztül a család súlyát, befolyását mikrokörnyezetében. Ennek fordítottja is igaz. Nevezetesen: a munka nélküli lét (eltekintve egy-két kulturálisan is elfogadott formától, például gyerekneve-

87

²⁵ GONOSZ: i. m. 5.

• Mózer Péter

lés) együtt jár a társadalom szövetéből való kiszakadás meg-
rázó élményével, a szűkebb közösségi tér hajszálygökerei-
nek elpattanásával is.

Erre a drámaian gyors és tartós változásra sem az állam,
sem az emberek nem készültek fel. A piaci alapon működő
gazdaság legalább három részre szakadt, ahol egy szűk réte-
get (elsősorban a közigazgatás felső régiói, valamint transz-
nacionális vállalatok és környezetük, illetve új típusú szak-
mák és szolgáltatások megjelenése) leszámítva a többség
számára az alacsony életszínvonalat biztosító munkák ma-
radtak, ráadásul a régi biztonság nélkül. A harmadik szek-
tor, a „gazdaság alatti” rész főként a természetes gazdaságból, a
feketemunka és a különféle szociális ellátások vegyítéséből
állt. Ez egy másik világ, ahol gyakori az alultápláltság, a nél-
külözés, a hiánybetegségek és a különböző devianciák. Ugye
ráismerünk: ebből a „résztársadalomból” származnak hő-
seink.

E világ és a többiek között nincs (intézményesített) átjárás.
Nincs, mivel ezek a „rossz helyzetek” térben is leképeződ-
nek, így – ha nem akarjuk – jóformán tudásunk sincs róluk.
Ha akarjuk, elképzelhetjük, tudományos értekezés tárgyává
tehetjük, de megélni, felfogni – nézetem szerint – nem le-
het. Ebben a világban „csak” látogatók lehetünk.

ÖSSZEGZÉS

88 A jogszabályi változások mellett legalább olyan fontos, ha
nem fontosabb, hogy a javító-nevelő intézetben dolgozók
mit gondolnak erről a munkáról, milyen a motivációjuk, el-
kötelezettségük és szakmai ismeretük, hiszen bármilyen jó
lehet a struktúra, a felépítmény, emberek és hozzáértés nél-
kül nem sokat ér. Ennek emblematisztikus formája a követke-
ző jelenség: az intézmény vezetőjének már a nyolcvanas
években sikerült „kiharcolnia”, hogy az iskolai bizonyítvány-
ra ne az intézet pecsétje, címe, neve kerüljön, hanem egy
külső iskoláé. Talán fölösleges hangsúlyoznom, hogy ezzel
jelentősen csökkentette a stigmatizációs hatást.

Egy másik világ felé... •

A rendszerváltás hajnalán az intézet belső élete demokratizálódott (a területet bekerítő falakról eltűnt a szögesdrót, megszűnt a rendészet, az addig működő íratlan szabályokat írásba foglalták), mintegy leképezve a makrotársadalmi folyamatokat. Az intézetben működő csoportok „légköre” mégsem sokat változott, mivel – dacolva a kilencvenes éveket megelőző szigorúbb szabályrendszerrel – az intézmény átmeneti társadalmi normát képviselt: átmenetet a szegénység világa és az osztálytársadalmi szabály-, érték- és norma-rendszer között.

Jóval később, egy konferencián az egyik előadó úgy fogalmazott a rákospalotai nevelési attitűdről szólva, hogy „megkísérelték a devianciát devianciával kezelni”. Ez nem azt jelenti, hogy az ott dolgozók a klasszikusan deviánsként emlegetett csoportok tagjai lettek volna (alkohol, drog, szexuális szabadosság stb.), hanem azt, hogy a nevelők többsége nem tartozott a társadalmi mainstreamhez, kicsit eltértek tőle. Ez leginkább a speciális „rákospalotai légkör” kialakulásában volt tetten érhető, amely talán az intézet legnagyobb pozitívuma, s amely szerencsére mindmáig nem változott.

Hogyan lehetséges, hogy hasonló iskolázottságú lányok közül az egyiknek sikerül, a másiknak nem?

A kérdésre nincs egzakt válaszom. A már említett szerencse mellett bizonyára nagy szerep jut az értelemnek, a pszichés állapotnak, a szocializációs háttérnek, valamint – amennyiben van ilyen – a családi, rokoni környezetnek, illetve a település gazdasági adottságainak, kulturális hagyományainak, toleranciájának. Szerepet játszik persze az is, hogy mennyire kiépült és működőképes a szociálpolitika és az igazságszolgáltatás intézményrendszere. Utóbbi sok esetben kevésnek bizonyul, máskor meg nélküle is megy. Arról azonban nem hallani, hogy az intézményi rendszer ellenállásával szemben sikerült valakinek.

Mégis mi az a kontextus, a körülmények szerencsés egybeesése, ami beindítja a pozitív folyamatokat? Főként mi ebben a javító-nevelő intézet szerepe?

• Mózer Péter

Mint láttuk, a társadalmi környezet és a társadalompolitikai eszközrendszer nem kedvez a felfelé irányuló mobilizációnak, ezért az intézet funkcióját abban lehetne megragadni, hogy a lányok számára egyfelől megállítja az időt, másfelől pszichés támaszt nyújt.

Álljon itt befejezőként egy sikertörténet:

Krisztina „szerelemgyerek” volt. Szüleit nem is ismerte, csak alkalmi partnerek voltak. Krisztinát egy ideig egyik nagyszülője nevelte, de – a hatóság megítélése szerint – nem megfelelően, így hamar állami gondozásba került. Nem törvényszerű, de Kriszti viszonylag fiatalon, tizenöt évesen Rákospalotán kötött ki, mivel állami gondozott társaival együtt betört valahova. Ő képviselte azt a megfoghatatlant, amit a szakirodalom „rugalmas gyerekként” határoz meg. Az összes társadalmi, szocializációs deficitje ellenére megőrizte „ártatlanságát” és életörömét. A nevelőintézet informális hierarchiájában hamar vezető szerepbe került, melyet nem agresszív viselkedésével és nem az intellektusából adódó előny negatív kihasználásával szerzett meg. Vezető szerepe egyben különleges státust is jelentett számára, például szabadon járhatott az intézet területén, gyakrabban ki járhatott (vásárolhatott a kinti boltban). Krisztinával a portástól az igazgatóig mindenki szívesen beszélgetett, ilyen értelemben „kedvenc” volt.

Mivel a többiekhez képest gyakrabban ment haza, falujában szép lassan kialakultak kortárskapcsolatai. Az intézeti elbocsátás után hamar férjhez ment. Férje a közeli városban egy multinacionális cég szakmunkása volt. Ezért is, meg saját jogon is Kriszti hamar beilleszkedett a közösségbe, amit az állása is mutatott: kora (tizenhét éves), valamint annak ellenére, hogy mindössze hét osztályt végzett, dadus lett a falu óvodájában.

Egy másik világ felé... •

IRODALOM

- BECK, Ulrich: *A Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest, 2003.
- BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*. I. 1935–1944. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- CHRISTIE, Nils: *A fájdalom korlátai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- GAZSÓ Ferenc – LAKI László: *Fiatalok az új kapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- GONOSZ Katalin: *A javítóintézetekben nevelkedő fiatalok munkaerő-piaci esélyei*. Kézirat, Budapest, 2000.
- GÖNCZÖL Katalin: *Bűnös szegények*. KJK, Budapest, 1991.
- LANNERT Judit: *Továbbhaladás a magyar iskolarendszerben*. In: KOLOSI T. – TÓTH I. GY. – VUKOVICH Gy.: *Társadalmi Riport, 2000*. Társi, Budapest, 2000, 205–222.
- WAQUANT, Loic: *A nyomor börtönei. A „zéró tolerancia” világméretű terjedése*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.

Interjú

Váradiné Horváth Melindával

Az interjúalany Váradiné Horváth Melinda növendékként és leányanyaként került a rákospalotai nevelőintézetbe. Jelenleg hetedik gyermekét várja, és egy szoba-konyhás lakásban él. Cigány származásúként férje a rendszerváltást követően elvesztette az állását, egy időre még börtönbe is került. Jelenleg munkanélküli, de kitanulta az asztalos szakmát, és asztalosként szeretne a továbbiakban dolgozni és eltartani a családját. Az interjú készítésekor férj és feleség együtt volt jelen és válaszolt a kérdésekre.

92 VÁRADINÉ: Sajószentpéteren születtem, az évet nem mondom, vagy mondjam? Hat testvéremmel együtt nevelkedtem, nagyon nehezen. Édesanyám egyedül nevelt minket. Utána, amikor elkezdődtek az iskolaévek, akkor én nem igazán tudtam iskolába járni. Édesanyám is dolgozott, három műszakban, úgyhogy egyedül voltunk. Én voltam belőlük a legkisebb előtti. Az ötödik voltam én. És hát mivel a két nővérem már férjhez ment, az öcsémre én vigyáztam elég sokat. Azért, mert nem igazán jártam iskolába, bekerültem intézetbe, Miskolcra. Miskolcra felkerültem Rákospalotára. Ott egész... mennyit voltam bent... öt évet. Tizenkilenc éves voltam, amikor kijöttem, és tizennégy mikor... Akkor már igen. Ott született meg a legnagyobb fiam, a Zsolt. Aztán ott ismerkedtem meg a férjemmel. Onnan is mentem férjhez.

1994-ben, ugye? 1994 októberében házasodtunk össze. Ott megszületett a második gyermekem, Palotán. Regina. Nekem nagyon sokat segítettek bent. Mindenben támogattak, hát igazából ott lett igazi otthonom az első, bent Palotán. Ott tanítottak meg mosni, főzni, gyereket gondozni, meg egyáltalán hogy kell felvenni, hogy kell pelenkázni, hát én még csak tizenöt éves voltam, amikor a fiam megszületett. És amit onnan magammal hoztam, abból építkeztünk újra, mert ugye utána megkaptuk onnan a lakást. Aztán a férjecském sajnos bekerült börtönbe, aztán hazajött, aztán újra elindult az életem, ahol már jobb fordulatot vett, mert ugye közösen kezdtük el építeni a családunkat. Azóta született még négy gyermekünk, és most már tizenötödik éve, hogy együtt vagyunk. És hát mit mondjak, a nagyobbik gyerek, ő tizenhat éves, továbbtanul, most tizedik osztályos, a kisebbik lányom hetedikes, a középső fiunk harmadikos, a kisebbik most ment első osztályba. A kislány az most óvodás, és a pici van itthon, és most várjuk a hetedik babánkat. Igen, december 17-ére. Közben a férjem jogosítványt, szakmát szerzett.

Hát... mit mondjak még? Rákospalotára azért kerültem, mert nem jártam iskolába, az önkormányzat elvitetett, ugye, mert ugye az iskola kötelező volt, de én nem jártam iskolába, nagyon sokat kihagytam, ezért az önkormányzat elvitetett állami gondozásban. Miskolcra kerültem a GYIVI-be,¹ ahonnan folyamatosan megszöktem, aztán lett egy garázdságunk, ami miatt a bíróság engem elítélt, úgyhogy Rákospalotára, lánynevelőbe kerültem.

Rákospalotán? Hát eleinte nagyon rossz volt nekem, mert ugye mivel fiatal korú voltam, félttem attól, mert akkor még nem lehetett, hogy egy állami gondozott gyermeket szüljön. És nagyon félttem, sokáig nem is akartam enni se, az egészségügyin voltam egyedül.² S akkor ugye ott az igazgató, ak-

¹ A Gyermekvédelmi Intézet állami gondoskodást biztosított a családból kiemelt gyermekeknek.

² A lánynevelőn belül olyan elkülönített rész, ahol a betegek egészségügyi ellátást kaphatnak. Minden (zárt) intézménynek rendelkeznie kell ilyen elkülönítővel.

• Interjú

kor F. György volt még, őhózzá jutott ez a hír, az akkori vezetőnő által, az Ágota néni, nem tudom már, milyen Ágota. Meg volt egy nevelőnő, a B. Mária, akik eljuttatták az igazgatóhoz azt, hogy hogyan élem meg a terhességet. És akkor felhívatott az irodába, és elmondta, hogy ha elkezdek normálisan enni, akkor nem lesz semmi probléma, nem fogják elvetetni a gyereket, mert hogy most már van egy olyan lehetőség, hogy az anyarészlegre lekerülhetek, egy bizonyos idő után, úgyhogy hét-nyolc hónapos terhes voltam, amíg bent voltam a javítósokkal, aztán lehelyeztek az anyarészlegre. Előkészítették a gyerekeknek a ruházatot, a szobát. Meg felkészítették a szülésre, hogy mi várható, hogy fog zajlani. Utána megismerkedtem az E. Erzsivel, aki gondozóm lett végül, ő volt ott kinevelésin, terhestanácsadásra. Ott meg már annyira megszerettük egymást, hogy szinte már anyámként kezeltem. De mondjuk Sz. Andrást is, ővele is nagyon jó volt a kapcsolat, a Jucussal is. Szinte minden gondozóval, akik bent voltak. Mert igaz, hogy nagy szám volt. Sokat visszakiabáltam, meg veszekedtem, de így utólag visszagondolva, amit csináltak, ahogy fegyelmeztek, azt most már értékelem. Mert ugyanazt tudom most már a gyerekeimnek átadni, amit ott tanultam. Én jól éreztem magam ott a pár év alatt, ott bent. Mivel fiatal korú voltam, hogy ez nekem már nem volt kérdéses, meddig maradok. Nekem tizennyolc éves koromig nem lehetett kijönnöm, mert állami gondozott voltam, és ők voltak a gyámom, meg a gyerekeknek is. Mikor utána ki akarták tenni a szűrőmet, mert sok volt már az ott töltött idő, akkor még nem volt lakásra kilátásom, és a férjem akkor került át. Mikor betöltöttem a 18. évemet, és megkaptam a családi pótlékot,³ és akkor megpróbáltunk egy hónapot az édesanyámékhöz, hogy visszaköltöztünk. Több volt egy hónapnál, három hónap volt, hogy ott kezdjük el együtt az életet, meg ugye a két gyerekkel. És nagyon szerettük egymást, szerettünk volna közösen együtt élni. Lekeültünk vidékre, édesanyámnak a lakásába, ahol viszont már

94

³ Alanyi jogon, a háztartásban nevelt kiskorúak után járó állami ellátás.

nem voltak olyan jók a feltételek, hogy ott maradjunk. Mert sem munkalehetőség nem volt, sem a családtagokkal nem jöttünk ki.

Az akkori önkormányzat elvette tőlem a gyermeknevelési segélyt, amit a gyerekek után kaptam. A nevelésit,⁴ meg ilyen dolgokat. Ami járt a gyerekekre, ők azt megszüntették odalent.⁵

Na most aztán úgy gondoltuk a férjemmel, hogy visszajövünk Budapestre. Akkor beköltöztünk önkényes... lakóként a IX. kerületbe, az anyósoméknak az udvarán volt egy üres önkormányzati lakás, és oda. Viszont ott sem volt jó, mert ugye terhes voltam a Reginával, a kilencedik hónapban voltam, és nem egyeztem az édesanyjával a férjemnek. Mert ugye ő akkor keresett munkát még, és őnekik kellett minket támogatni, és az nem nagyon tetszett. Akkor megbeszéltem a férjemmel, hogy akkor visszamegyek az anyaoththonba, ha megengedik. Hál'istennek, megengedték.

Visszamentem, és ott született meg a Regina. És utána segítettek lakáshoz hozzájutni... Hát igen, mert elég nagy szám volt, és nehezen viseltem az irányítást. Ugye kamasz voltam, hiába volt egy gyerekem, meg már a másodikat vártam, akkor is tizenhét-tizenennyolc éves voltam. Igazából nem értettem, hogy milyen, és ők meg készítettek volna föl a kinti életre. És aztán fölmentem az igazgató úrhoz – akkor már nagyon beteg volt –, és elmondtam neki, hogy az akkori vezetőnő ki akar rakni a gyerekekkel, és hogy nem tudunk hova menni. És akkor mondta, hogy nem kell félni, nem kell megijedni, mert nem fog elengedni. És aztán utána lett egy másik vezetőnő, az R. Mariann, aki visszavett, miután én kijöttem, utána visszafogadott az anyarészlegre. És akkor volt egy ilyen pályázat, hogy a volt állami gondozottak részére hirdettek lakáspályázatot. Akkor az ottani dolgozók beadták a pályázatot, és az sikerült, megkaptuk a lakást. Most is itt lakunk.

⁴ Gyermeknevelési támogatás: hátrányos helyzetű családok számára adható segély.

⁵ Az interjúalany így élte át az eseményeket. Közlését, véleményét, véleményét közöljük.

• Interjú

Aztán, amikor megkaptuk a lakást, akkor segítettek az anyaoththonból az akkori gondozók, hogy legyen bútor, mert üres volt a lakás. És mindent ők segítettek, hogy legyen. És utána még sokáig jöttek, nézték, hogyan sikerül. Aztán a férjem, amikor hazajött, és látták, most már aztán elengedhetik a kezem, akkor elengedték a kezem, és engedték, hogy együtt menjünk tovább. Hát mivel én egyedül voltam az első időszakban, azt sem tudtam, hogy kell elintézni egy nevelési segélyt vagy egy... vagy bármit az önkormányzatnál. Vagy az óvodát a kisfiúnak, mert akkor volt óvodás. Meg a Reginek a bölcsődét. Hanem akkor még jöttek velem a gondozónők, ők intézkedtek, mutatták, hogy mit csináljak. Igen, mindent megmutatott nekem, ő volt az E. Erzszi, aki bent is a gondozóm volt. És amikor kikerültem, akkor ő még utána is jött. Ővele annyira jó lett a kapcsolat, hogy ő keresztelte meg az én nagyfiamat. Ő lett a keresztanyja. Az ebédlőbe lementünk, és leültünk, megebédeltünk vagy éppen megreggeliztünk, vagy fölvittük a konyhába az anyarészlegre és ott ettünk. Hát az első időszak elég nehéz volt a főzés terén, mert igazából nem tudtam azt sem, hogyan kell egy csirkét szétszedni. De hál'istennek akkor olyan szomszéd nénik laktak itt, akiktől meg lehetett kérdezni, hogyan kell egy csirkét szétszedni. Puskás néni igen, és mindig az ő ajtóját zörgettem, ha valamit nem tudtam, és nagyon szívesen segített mindenben, mert tudta, hogy honnan jöttem és látta a gyerekeket, hogy normálisan vannak nevelve, odafigyelek rájuk, és akkor mindig segített és tanácsot adott. Meg itt szemben van egy kisbolt, és oda is mindig rohángáltam az eladónőhöz, a Gabi nénihez, hogy ugyan mondja már meg, hogy ezt meg azt hogy kell. Aztán amikor kijött a férjem, és amit ő látott az édesanyjától...

96

Aztán kezdett kicserélődni a ház, hogy akármilyen normálisan élünk, ugye a C betű az ott van, hogy cigány. És ez akkor elég volt ahhoz, hogy elítéljék az embert, és például három évig nem engedték le a férjemet a pincénkbe. Mert a lakáshoz jár egy fakk, ugye, ami pince. És nem engedtek be oda minket, merthogy ez fog történni, ezt... pedig semmi oka nem volt.

Váradiné Horváth Melinda •

Azt kell mondjam, hogy a VI. kerületi önkormányzattal és családszolgáltatóval nem lehet azt mondani, hogy probléma van ezen a szinten, mert ami telik, azt a segítséget megadják. De nem mehetünk mindennap az ajtót kopogtatni, hogy... mert ha nem megyek be, akkor is kijönnek, van erre egy intézet, hogy kijön és szól, hogy miért nem voltam, amikor nekem mennem kellene.

VÁRADI: Igen, igen. Nagyon rendesek és olyan kellemetlen, és ez is adott erőt nekem ahhoz, hogy menjek és csináljam, és ennek lesz eredménye. Nagyon szeretnék lent dolgozni egy műhelyben egy olyan öt évet, és aztán szeretnék vállalkozni. Akkor már negyvenöt éves leszek, de akkor sem késő szerintem, egy húsz évet az ember még vállalkozik, és ha jól gondolkodik, és jól csinálja a dolgokat, akkor még abból lehet... Igen, most már van lehetőségem, beszéltem az egyik asztalossal, és azt mondta, hogy elsejétől alkalmaz. És annak nagyon fogok örülni, mert itt van a közelben és... Azt csinálhatom, amit szeretek. Igen, mert én nagyon sokat dolgoztam kint az utcán. Sepregetés, én nem szerettem, tudtam, nekem mindig kisebbségi érzésem volt azzal kapcsolatban, hogy az utcán dolgozom és sepregetek. Meg az embereknek a tekintete az valahogy olyan szúrós volt. Meg rossz érzés volt a szívemnek is. Mondtam, hogy nem akarom ezt az érzést. És ez is biztatott arra, ez a sok nehéz vas, hogy hát ne csináljam ezt tovább. Hanem normális jó szakmát, amit szeretek is csinálni. És ugye az édesapámtól örökölttem egy szakmát, az kosárfonás, és ilyen kerti bútorokat tudok csinálni. És ebben szeretnék majd vállalkozni, kerti bútorokat szeretnék csinálni. Nádból és vesszőből. Amikor Sajószentpéteren éltünk, akkor én ebből tartottam fent a családomat, hogy kosarat fontam. És az önkormányzatnál egyik alkalommal hallottam, hogy összeszólalkoztak a munkámon, hogy ki vegye meg elsőnek. És nem volt hiábavaló a veszekedés, mert utána már nem kötöttem többet, mert utána elkerültünk Sajószentpéterről. Hát igen, megyek a városba, vasazok, vasgyűjtés, összegyűjtöm a vasakat. Amit kapok építkezéseken, vagy amit találok konténerben. A nagyfiú, a

• Interjú

Zsolt, rendőr-szakközépiskolába jár. És az a helyzet ott, hogy ha a szülők nem igénylik, és a bizonyos létszámot nem éri el az igénylőknek a száma, akkor nem főznek ebédet. És ez így viszont nagyon nehéz, mert naponként kell készíteni a fiúnak ebédet, és ez nem egy kis pénz. Csak neki 30 000 forintba kerül a kajája. Akkor számoljuk ki a többi gyereknek, amikor 80-100 000 forintból él egy család ma Magyarországon.

VÁRADINÉ: És akkor ráadásul a Dávid, a középső fiú, ő hegedül, szolfézsra jár, vívásra jár, különórát vesz, ez mind külön pénz. Most a kisebb, hogy elkezdte az elsőt, most már ő is különórán van, mert beíratam őt is úszni. Tornázni, mert a tartása nem igazán jó, és ajánlották neki ezt a különtornát. És azért ez mind sok, Regina angolt tanul. Jó is belőle, mert ötös. A Zsolti két nyelvet tanul, de például az önvédelemre kell megvenni a cuccot, be sem engedik az órákra, ha nincs meg a felszerelés. A kicsiknek is külön tornaruha kell. Tornacipő, váltócipő. Ugye akkor, amikor elengedem, akkor külön ruha, amikor lemennek az udvarra játszani. És nem engedem el őket rongyokban, fel kell öltözni normálisan.

Akkor ami bent biztonság volt az anyaoththonba, amikor kikerültem, azt mind elveszítettem. Mert ugye nem tudtam a gázszámlát fizetni, a villanyt, a vízdíjat, a kukadíjat. Két gyerekkel voltam, és a Regina akkor volt karon ülő, hatnyolc hónapos. Akkor nem mehettem dolgozni, a Zsolti meg akkor volt óvodás. Akkor valami 27 000 forintból éltünk hárman. Mentem a férjemhez a börtönbe a beszélőre, akkor közben a gyerekeket el kellett itt kint tartani, a számlákat nem is tudtam fizetni. Mikor hazajött, ő kezdte el törleszteni, mert elvitték a villanyórát. Nagyon nehéz volt, mert bent ugye megkap az ember mindent. Nem kell arról gondolkodni egyik hónapról a másikra, hogy a villany ki legyen fizetve, a gázszámla ki legyen fizetve. Mert mindent megettek helyettem. Nekünk ezzel nem kellett foglalkozni, nekünk annyi volt, hogy a gyereket megetetjük, fürdetjük, játszunk vele és ennyi. És amit kaptunk a gyerekekre ott bent,

Váradiné Horváth Melinda •

és ha elköltöttem mind egy fillérig, az sem volt probléma. Mert másnap ugyanúgy megvolt az étkezés. Lementem a konyhába, elmosogattam, és már be volt fizetve a közös evés. Amit akkor nagyon soknak találtunk, hogy miért kell nekünk ennyit fizetni. És amikor kijöttünk, és találkoztunk a valóságban a fizetésekkel, akkor aztán kapartuk egy kicsit a fejünket, hogy azért nem is olyan, mint ahogy gondoltuk. Bent az ember nem gondolkodik azon, hogy fürdünk. Bent ott próbáltak minket megtanítani a gondozónőket meg a gondozókat. Van egy gondozónő, az M. Gabi, ő elég szigorúan próbált meg rávenni minket, hogy igenis tanuljuk meg a pénzt kezelni, tanuljuk meg beosztani. Persze ő többször is elmondta, merthogy majd ha kimennek a nagy életbe, ott nem fognak majd ruhát venni minden héten a pénzekre a gyerekek. Mert meg kell tanulni, hogy megveszünk egy darabot, azt tartson. És kiröhögtük, mert ugye nem. Hát akkor nem, persze hogy nem, mert ha nekem elszakadt a nadrágom, akkor mentem a raktárba, és szóltam, hogy nekem nincs nadrágom. Vagy nincs pulóverem, és akkor kiírhatták a raktárból. De amikor kijöttünk, és itt már azért meg kellett állni, és abból kellett meríteni, ami van, akkor sokat visszagondoltunk az Edittel. Mi ezt nem gondoltuk volna, nekünk ez senki nem mondta. Dehogynem, mondták ők, csak mi nem fogtuk fel, hogy miről beszélnek. Amikor elkezdtek mondani, akkor gyorsan továbbálltunk. A férjemmel úgy ismerkedtem meg, hogy az unokatestvére bent lakott az anyarészlegen a kislányával, mert ő is állami gondozott volt. És jött látogatni, aztán nem az unokatestvérét látogatta, hanem engem. Aztán másnap jött, és mondta nekem az E. Erzszi, hogy látogatóm van. De nekem soha nem volt látogatóm, és kiröhögtem. De azt mondja, a Váradi Zsolt. Váradi Zsolt? Ki az? Ugye be sem mutatkoztunk egymásnak. Aztán minden jött magától.

VÁRADI: Az európai uniós csatlakozás és a rendszerváltás is hatott az életünkre. Hát hatott nagyon mind a kettő. A rendszerváltás is. A rendszerváltás után dolgoztam mint telefonhálózat-szerelő. A rendszerváltás után egyből átvették az

• Interjú

osztrákok a postát. Abban a pillanatban szanáltak engem, mivel nem volt papírom róla. Kiestem, és kikerültem az utcára. Találtam munkát, dolgoztam a Régiposta utcában a McDonald'sban, akkor a tejgyárban dolgoztam a Danone-nál, meg még több helyen dolgoztam. De azt a környezetet, azt nem szerettem volna tovább csinálni. Akkor is tanfolyam előtt történt ez, hogy akkor mentem volna tanfolyamra, és átvették a céget, és leszanáltak. Egy évig voltam munkanélkülin. Nagyon sokat jártam munkanélkülről munkanélkültre.

Az elmúlt két évről csak a mostani látást tudom csak megosztani önökkel. Az az érzésem, hogy Magyarország sajnos még nem nőtt fel a demokráciára. És Magyarországnak úgy az 55 százaléka az, aki felnőtt a demokráciára. És a többi az nem akarja elfogadni a demokráciát. A többi az még mindig a hagyományokhoz ragaszkodik. A régi dolgot mondja föl, és szerintem ezt el kéne felejtetni. Föl kéne nőni, és akkor be kéne illeszkedni az Európai Unióba. És amink van, tehát itt értem a magyar gazdaságot, ezt mind meg kéne tartani magyar kézbe. És nem ki külföldre a magyar terméket és külföldről meg be, mit tudom én, mondjuk a paprikát Olaszországból, Spanyolországból. Én azt látom, hogy Magyarország hanyatlik.

100 VÁRADINÉ: Igazából én annyira fiatal voltam, hogy fel sem fogtam a különbséget. Amikor a rendszerváltás volt, akkor született nekem Zsolti. Igen, 1991-ben. Úgyhogy én teljes mértékben odavoltam, hogy nekem gyerekem volt. A külső világ az nem is érintett. Igen, most sem vagyok teljesen tisztában a jogaimmal. Ahhoz, hogy az ember ma Magyarországon érvényesülni tudjon, meg az egész Európában érvényesülni tudjon, sajnos ahhoz nyelvet kell tudni, és ahol él, a jogokkal tisztában kellene lennünk. Én nem vagyok tisztában, csak az erkölcsi jogokkal, ami bennem van. Viszont voltak ezek a kisebbségek, akik azt mondják, hogy a cigányokat képviselik. Én teljes mértékben megvetem őket. Mindegyiket megvetem. Azért, mert én magyar állampolgárnak érzem magamat, bár cigány vagyok. És nem is tu-

dom, miért kellett Magyarországnak cigány képviselők, holott ugyanúgy képviselnek minket a magyarok, akik ott vannak, csak hogy ugye most itt nagyon sok cigány is meg fog gazdagodni a cigányokból meg a szegény emberekből.

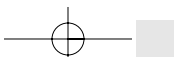
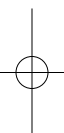
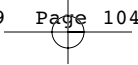
VÁRADI: De a szegény embereknek a sorsa nem fog változni, a romáknak a sorsa, sőt. Olyanokat hallok vissza, hogy a cigányoknak sokkal többet segít az önkormányzat, többet segít a magyar állam. És emiatt ujjal mutogatnak a cigányokra. És ez nem jó a cigányokra nézve, nagyon rossz. Rosszul élem én ezt meg mint cigány. Azt mondják: persze ő hat gyereket nevel, meg szépen járátja őket, mert a magyar állam sokkal többet ad neki, mint nekem. Mint magyar embernek. Pedig ez nem így van. Ma Magyarországon a cigány, a magyar ugyanúgy szenved. Aki szegény. Én nagyon sok nyugdíjossal beszélek, panaszkodnak, hogy nagyon kevés a nyugdíjuk. Nem tudnak belőle fizetni számlát meg ezt, meg amazt, akkor elveszik a lakást a fejük fölül. Ezt be kell fizetni. És utána nagyon kevés pénz marad nekik. És azt látom, hogy ma Magyarországon még a nyugdíjasok is dolgoznak, aki tud, és mindenki dolgozik. És Magyarországnak az anyagi helyzete nem hogy javulna, egyre jobban romlik. Hogy tíz év múlva? Hát én megmondom magának őszintén, sokkal rosszabb lesz, mint most. Mert én fogok dolgozni, amíg csak a két karomat fel tudom emelni, de ott van a hat gyerekem, ezek mind nőnek. És ha mind magamnak kell neki megteremteni a feltételeket ahhoz, hogy őbelőlük legyen valami, akkor... Sajnos már a gyerekem tizenhat éves, és már azon gondolkodik, hogy ő, ha leteszi a szakmáját, és lesz egy érettségije és egy nyelvvizsgálója, akkor külföldön fog érvényesülni. Már annyira belelátanak a gyerekek is az itthoni dolgokba, hogy szinte Magyarországon nem is tervezgetnek. Az alapvető dologhoz az életükben egy lakás mindenképp szükséges. És már nem úgy van Magyarországon, mint jó pár évvel ezelőtt, hogy volt egy családnak öt gyereke, és kapott egy háromszobás lakást. Nekem itt van hat gyerek, és egyszerűen a szoba-konyhából nem tudunk arrébb menni. Pedig voltunk az önkormányzatnál, ahol le-

• Interjú

hetett próbálkozni, mindenhol próbálkoztunk. Azért most már a Regina is tizenhárom éves, a Zsolti tizenöt, most már őket jó lenne külön rakni. És nem lehet, egyszerűen nem. És nem tudom, hogy lesz e rá valaha lehetőség, hogy legalább egy szobával nagyobb legyen. Van ez a szocpol, de hát ezt sem tudja az ember rendesen kihasználni. Mert ahhoz, hogy kihasználja, ahhoz tőke kell, saját tőkéje. Most szeptemberben volt a beiskolázás, jó, ingyenes volt a könyv, de a könyv mellé még nagyon sok minden kell. A négy táskát még csak húszezer forint, és még nem számoljuk a tolltartót, a füzeteket, akkor, ugye, amit az iskola még külön kér. Nem mindegy, hogy milyen ceruzát veszek, nem mindegy, hogy milyen ruhát adok rá. Nem mindegy, hogy milyen tornacucc. Angolkönyv, németkönyv, szótár. És ez rengeteg pénz volt szeptember hónapra. És akkor még itthon is, hogy a hűtő fel legyen töltve. A gyerekek nem mehetnek étlen-szomjan iskolába.

Esélyek a rajtnál

Németh László

Három gyermek esélye...

Három fiatal élettörténetén keresztül mutatom be, hogy a rendszerváltástól kezdve hogyan alakul egy felső középosztályba tartozó budapesti fiúgyereknek, egy falun élő, középosztály szélén egyensúlyozó család leánygyermekének és egy falun élő roma fiúgyermeknek a sorsa és az esélyei. Mindhárom fiatallal kapcsolatban ugyanazokat a jelenségeket, eseményeket, viszonyulásokat vizsgálom meg, és így – reményeim szerint – érthetővé válik, hogy a saját kultúrájuk értelmezésében, illetve a körülöttük lévő társadalom szemszögéből milyen módon ragadható meg egy-egy társadalmi jelenség az életükben, az életformájukban az esélyegyenlőség szempontjából.

Szociális munkásként munkámból adódóan sok helyen megfordulok, sok emberrel találkozom. Történetünk szereplőivel – Kristóf, Erika, Józsi – ifjúsági szociális munkám során ismerkedtem meg, és töltöttem velük rövidebb-hosszabb időt, miközben megismertem életük alakulását a rendszerváltás előtt és után. Az életükön keresztül bemutatom azokat az esélyegyenlőséget befolyásoló tényezőket, amelyek meghatározzák a három gyermek sorsát, jövőbeni lehetőségeit.

Amikor kapcsolatunk kezdődött, a rendszerváltás pillanatában közösségi szociális munkásként foglalkoztam fiatalokkal. Az államszocializmus közigazgatásának tanácsrend-

• Németh László

szere ekkor alakult át demokratikus választások alapján működő önkormányzatokká. A rendszerváltást követően (1990) az állami iskolák mellett létrejöttek magániskolák, amelyek alternatív oktatási módszerekkel biztosították a tanulás lehetőségét azok számára, akik ezt meg tudták fizetni. A rendszerváltás egyik hatásaként a munkaerőpiac drasztikusan átrendeződött. A korábbi szocialista gazdaságban mindenkinek dolgoznia kellett, különben büntetőjogi következményekkel számolhatott. A rendszerváltást követően, „a kapun belüli munkanélküliség” felszámolásával és sok vállalat megszűnésével sokak számára állandósult a munkanélküliség. Strukturális okokból a társadalomban kialakult egy olyan réteg, amely alacsony iskolai végzettsége, nem konvertálható tudása miatt immár tizenhat éve tartós munkanélküli. A szocializmusban a cigányoknak, mint mindenkinek, kötelező volt dolgozniuk, ezért kettős életformát alakítottak ki. Hét közben a szocialista vállalatoknál dolgoztak, hétvégén az identitásuknak megfelelő cigány életformát éltek. A rendszerváltást követően ők szorultak ki a leginkább a munkaerőpiacról. Állást nem találtak, de a korábbi életformához kötődő kereskedésre, szolgáltatásokra – a modernizáció hatására – már nem volt többet szükség, így légtüres térbe kerültek.

Megismerkedésünk idején mindhárom gyerek hat év körül járt, jelenleg huszonegy évesek.

MEGISMERKEDÉSÜNK TÖRTÉNETE: KIK ŐK, MIT LEHET TUDNI RÓLUK?

106 Kristóffal a szülei kérésére ismerkedtem meg, aki az egyik elsőként megalakult alternatív iskola első osztályos tanulója volt. Iskolai szociális munkásként a szülők megkértek, hogy fejlesszem Kristóf kreatív készségeit, miután úgy látják, hogy több művészeti ágban tehetséges. Kristóf négyéves korától egy ősparkos budai óvodába járt, ahol a normál óvodai foglalkozások mellett népi mesterek is foglalkoztak a gyerekekkel, tudatos környezetvédelmi, természetvédelmi felké-

szítés zajlott, valamint angolul is tanultak játékos programok keretében. Kristóf megismerkedésünkkor nyitott, barátságos, kiegyensúlyozott gyerek volt. Alapvető bizalommal fordult felém és az iskola felé, nagy izgalommal fogadta az iskolai élet újabb és újabb élményt adó helyzeteit. Már az óvodából is a felnőttekkel való partneri viszonyt hozta, amelyet itt, az iskolában is természetesnek tekintett. Megvoltak azok a döntési körök, amelyekben szabadon választhatott, ezekkel élt is: evésben, öltözködésben meglehetősen válogatós volt. A 180 négyzetméteres, négyszobás budai lakásban külön szobája volt, amelyet saját elgondolása szerint rendezett be. A beszélgetéseink során érdeklődőnek mutatkozott, ha valamit nem értett, bátran kérdezett, szinte megkövetelte, hogy addig magyarázzak valamit, amíg az ő szintjén érthetővé nem válik. Egyedüli gyerekként megszokta, hogy a szülei teljes figyelmet szentelnek neki, türelemmel felelnek a kérdéseire, összefüggésekbe helyezik az őt érdeklő jelenségeket. Az iskola kis létszámú (tizenöt fős) osztályában a kéttanítós felállás is lehetővé tette, hogy az otthoni értékrendnek megfelelő figyelmet kapjon. Kristóf apja a rendszerváltás előtt mérnökként dolgozott egy gyárban, melynek privatizálásakor először üzletrészt vásárolt, majd önálló céget alapított, amely jelenleg komoly jövedelmet termel a család számára, és ötven embert foglalkoztat. Kristóf anyja a rendszerváltás előtt pedagógus volt, azóta tovább képezte magát, és jelenleg egy cég Human Resource menedzsere.

Erikával annak kapcsán ismerkedtem meg, hogy egészségélmód-tanácsadást szerveztünk a falujukban. A játékos egészségfejlesztési programokban Erika örömmel vett részt, édesanyja támogatóan a háttérből segítette, édesapja jelen volt ugyan, de idegenkedve visszahúzódott. A feladatokat a családoknak együttesen kellett végezniük, hogy később a mindennapi életük részévé váljon. Az édesanya barátságos nyitottsága segítette elő kapcsolatunk kialakulását. Erikáról elmondta, hogy négyéves korától a helyi óvodába járt, s hogy most kezdte a helyi nyolcosztályos általános iskolát. Az első

• Németh László

osztály létszáma harminckét fő, egy tanítójuk van. Az iskoláról jó tapasztalatokat szereztek, mert Erika bátyja is oda jár, akkor volt negyedikes. A családnak a háromezer fős faluban újonnan épített, kétszobás, összkomfortos háza volt: Erika és bátyja közös szobában lakott. Erika megismerkedésükkor barátságos, kiegyensúlyozott gyerek volt. Bizalommal fordult felém, főként édesanyja bizalmát látva. Az iskola egyrészt izgalommal teli várakozást keltett benne, másrészt szorongást, hogy az elvárásoknak meg tud-e felelni. Az óvodából a felnőttekkel való tekintélytiszteelő viszonyt hozta, amelyet az iskolában is természetesnek tekintett. A beszélgetéseink során érdeklődően hallgatott, de soha nem kezdeményezett. Megszokta, hogy gyerekként nincsenek döntési lehetőségei, hogy a felnőtt dolgokhoz nincs köze, „gyerekes” kérdéseit elnézően – a lényegi vagy az életkorának megfelelő választ elkerülve – válaszolják meg a környezetében lévő felnőttek. Lassú folyamatban juttatták el Erikát oda, hogy ne érdeklődjön a világ dolgai iránt. Édesapja a rendszerváltás előtt a faluhoz közeli város egyik gyárában dolgozott szakmunkásként. Reggel ment és délután érkezett a munkásbusszal. Ma is ebben a gyárban dolgozik, de a munkásbusz intézménye megszűnt. A menetrend szerinti busszal közlekedik, amelynek költsége immár öt terheli, de még így is örül, hogy megvan a munkahelye. Erika édesanyja a rendszerváltás előtt a helyi termelőszövetkezetben dolgozott libatenyésztőként. A rendszerváltást követően, a szövetkezet felbomlásával a libatenyésztésre magánüzem jött létre, ennek alkalmazottja most. Meg kellett tanulnia új gépek kezelését, mert a tenyésztés folyamatát gépesítették, és nagyon boldog, hogy van munkája, mert a gépesítés miatt sokan váltak munkanélkülivé a környezetében.

108

Józsival az államszocializmus sajátos helyi hatalmat megtestesítő, az élet minden területére politikai befolyást gyakorló közigazgatási intézménye, a tanács közvetítésével ismerkedtem meg. Gyerekek/fiatalok számára nyári táborokat szerveztem, és a helyi tanács felkért, hogy a „hátrányos helyzetű” gyerekek számára szervezzünk ingyenes tábor.

„Hátrányos helyzetűeken” a faluban élő roma gyerekeket értették. A táborban csak roma általános iskolások vettek részt, mert a tanács a „vegyes” tábor elképzelhetetlennek tartotta. A tábor előkészítő beszélgetések során azt az információt kaptam Józsiról, hogy óvodába csak a kötelező öt éves kortól kezdett járni, a roma gyerekeket felzárkóztató csoportba, majd ez a csoport alkotott egy önálló első osztályt az iskolában. Józsi megismerkedésünkkel félénk, de barátságos, kicsit bizonytalan gyerek volt: a roma közösségen kívül megalázástól, fenyegetéstől tartott. Saját oláh cigány közösségében minden élethelyzetben a felnőttekkel egyenlő módon vehetett részt, az óvodában találkozott először azzal, hogy a gyerekekre külön szabályok érvényesek, hogy a felnőttek tekintélytisztelést várnak el tőle, de őt a legkevésbé sem tisztelik, sőt itt érzékelte először, hogy megkülönböztetik másoktól. Saját közösségében részt vett a döntésekben, kifejezte a véleményét, amit figyelembe is vettek. Természetes volt számára, hogy mindennapjai nyüzsgő közösségben zajlanak, személyes tere otthon nem volt. A négyezer fős faluban a romák aránya 20 százalék volt. Egyes utcákban csak romák laktak, de a „magyarok” közt is éltek elszórtan roma családok. Józsiék, a szülők és a hat gyerek csak romák által lakott utcában, kéthelyiséges házban, úgynevezett CS-lakásban éltek. A CS-lakásokat a helyi hatalom csökkentett komfortfokozatúként építette meg kimondottan cigányok számára, a paternalisztikus szegregáció egy formájaként. A lakásban nem volt víz és benti vécé. Józsival a beszélgetéseink leginkább a rácsodálkozó felfedezésekhez hasonlítottak: kölcsönösen nem ismertük egymás világát, kultúráját. Józsi nem ismerte a magyar mese- és mondakincset, minden szóban elhangzó információt örömmel szívott magába. Idegennek érezte azt a helyzetet, amikor könyvből olvastam fel mesét, történeteket, számtalanszor kérte, hogy inkább szabadon meséljek, mint az édesanyja, nagymamája.

Józsi az óvodát és az iskolát olyan kötelező dolognak élte meg, amelyik tőle idegen értékek szerint működik. Nemigen értette, miért kell neki az otthonos légkörrel szemben

• Németh László

ebbe az idegen, gyanakvó, őt sértő közegben napról napra részt vennie. Az édesapja nyolc általánost iskolai osztályt, édesanyja hatot végzett. Ők sem tudták segíteni Józsit ebben a helyzetben, mert maguk is csak a kötelezés, a fenyegető büntetés miatt tartották fontosnak, hogy fiuk iskolába járjon. Józsi édesapja a rendszerváltás előtt gyárban dolgozott segédmunkásként, az ingázók életét élte. Hét közben a fővárosban munkásszállón lakott, hétvégén otthon, a családjá körében. A rendszerváltást követően megszűnt a munkahelye, megszűnt a munkásszálló, azóta munkanélküli, és ott-hon lakik. A feketegazdaságban kap időszakos, bizonytalan jövedelmet jelentő munkákat. Néha az önkormányzat közmunkára kötelezi. Az édesanya az iskolából a gyerekszülés miatt maradt ki, azóta is gyermekgondozási segélyen van: az anya a gyermek hároméves koráig kap segélyt, amely bizonyos mértékig helyettesíti a munkajövedelmet.

A SZÜLŐK TÁRSADALMI HELYZETE, ÉRTÉKRENDJE

110 Kristóf szülei a társadalom többségénél magasabb élet-színvonalon éltek. Liberális elveket vallottak, a különböző értékek egymás mellettiségének érvényességét közvetítették Kristóf számára. Sok olyan megnyilvánulásuk volt, amelyből Kristóf megtanulhatta, hogyan figyeljen saját érzéseire, segítségükkel hogyan képzelje bele magát mások helyzetébe, érzéseibe, és értse meg a tőle eltérő életformát, érték-szemléletet. Kristóf szüleinek kapcsolata is azt a mintát mutatta, hogy a családban a férfi és a nő egyenrangú társak. Munkahelyükön, társadalmi kapcsolataikban a hierarchia nélküli partnerséget képviselték, Kristóf a mindennapi találkozásokban az ennek megfelelő kommunikációs mintákat tanulta meg. A rendszerváltást követően a szülei felszabadultan és következetesen éltek a jogállam adta lehetőségekkel, hogy alakítsák környezetük szemléletét. Tisztában voltak jogaikkal, kötelezettségeikkel, saját értékpreferenciáikkal. Az országgyűlési választásokon a liberálisokra szavaztak, az

önkormányzati választásokon pártpreferenciától függetlenül, hiteles helyi személyek megválasztására adták voksukat.

Erika szülei – a társadalmi megítélés szerint – időnként nehézségekkel, de tisztességesen megéltek. Konzervatív értékeket képviselnek, a rendszerváltást követően rendszeres vallásgyakorlóká váltak. Tekintélytisztelők és tekintélykövetelők. A saját értékrendjüket tartják az egyedül érvényes viszonyítási alapnak, minden ettől eltérőt deviánsnak minősítenek, a többség tudatával ítélnék el minden kisebbségi értékrendet. Erika számára is ezt közvetítik. Az idegenekkel, a mássággal szemben a megítélő, elutasító magatartást teszik normává Erika számára. A cigányokkal kapcsolatban félelmet, utálatot építenek Erikába. Egymással való kapcsolatuk arra mutat mintát, hogy a családban a férfi szava döntő, a nő helye a konyhában van. Társadalmi kapcsolataikban a feltétel nélküli tekintélytiszteletet képviselik, gyerekeiktől is ezt követelik meg. Erika szülei a rendszerváltást gazdasági átalakulásként élték meg. Számukra a munkahelyek tulajdonosai, illetve a követelményrendszer változott, de a környező társadalomban a korábbi vezetők maradtak a vezető gazdasági és politikai pozíciókban. Számukra a jogállam absztrakt fogalom, amellyel nem is tudnak mit kezdeni, illetve kiszolgáltatottságuk tudata miatt a helyi érdekviszonyok nem teszik lehetővé, hogy éljenek jogaikkal. Az országgyűlési és az önkormányzati választásokon a konzervatívokra szavaztak.

Józsai szülei – a társadalmi megítélés szerint – szegények. Értékrendjük a konzervatív megközelítéshez áll közel, sajátos cigány kisebbségi létükből fakadóan önmaguk alulértékelésével és ebből fakadó érzelmi kitörésekkel keveredve. Értékrendjük másik fontos eleme az oláh cigány identitás. Ennek három fő eleme van: 1. a közösségen belüli „osztzkodás”, a „segítségnyújtás”, valamint „az igazi roma élet” (öltözködés, konyha, vendéglátás); 2. a kereskedelem: az a pénz, amit a cigányok a (lő/autó-) vásáron keresnek, jó alapot teremt a rituális együttlétekre (evésre, ivásra, közös éneklésre); 3. a cigány testvériség, a közösség legfőbb összetartó ereje, mely az előző két elemre épül. A közös zenélés-

• Németh László

sel válnak a romák a leginkább „dalban testvéreké”. A mai Magyarországon a „cigány” a „paraszttal” (vagy gádzsókkal) szemben értelmeződik, s ez így van Józsi szülei esetében is. Józsi szüleinek kapcsolatát a roma szokások határozzák meg, amelyek mögött a romák tisztaságra vonatkozó felfogása magyarázza a szerepmegosztásokat, a munkavégzés alakulását.

A rendszerváltás Józsi szülei számára először reményt hozott, majd nagy csalódást. Reménykedtek egy jobb jövőben, szabadabb életformában, identitásukat megőrizni engedő társadalmi működésben. Aztán azt kellett tapasztalniuk, hogy az állami kényszerek megszűnésével az állami „gondoskodás” is megszűnt, a megélhetésük bizonytalanná vált, mert elvesztették munkájukat, és a hagyományos kereskedési formák is átalakultak. A piacgazdaság számukra a diszkrimináció felerősödését hozta, a társadalmi kirekesztettség tartóssá válását, a feketegazdaságban a fokozott kiszolgáltatottságot. A különböző kormányok romaprogramjai csak deklarációk maradtak, a civil működés lehetőségei csak néhány ember számára hoztak időleges javulást. Az országgyűlési választásokon először nem tartották fontosnak, hogy részt vegyenek – nem az ő ügyük –, később elköteleződés nélkül, általában a többet ígérőre szavaztak, az önkormányzati választásokon szintén pártpreferenciától függetlenül, változóan adták le a voksukat.

A SZÜLŐK ÉLETFORMÁJA

112 Kristóf szülei életformájukban egyensúlyt teremtettek a munka, a szabadidő, a terhelést jelentő tevékenységek és a rekreációt, kulturálódást biztosító programok között, melyeknek Kristóf is kisgyerekkorától fogva részese. A szülők a munka mellett hetente rendszeresen teniszeznek, úsznak, és az évszaknak megfelelő sportokat űznek. Télen síelnek, nyáron eveznek, ősszel, tavasszal lovagolnak. Havonta két-három alkalommal színházba vagy koncertre, egyszer kiállításra járnak. Általában nyáron és télen rövidebb-hosszabb

Három gyermek esélye... •

ideig külföldön pihennek, utaznak. Negyedévente hosszú hétvégek keretében wellness programon vesznek részt, élményfürdőznek.

Erika szülei a munka mellett ritkán engednek meg maguknak szórakozást. Napi kikapcsolódásukat a tévé biztosítja. Munka után egyrészt a ház körüli kertet művelik, amely a megélhetésük, önellátásuk fontos eleme, másrészt van egy kis földjük a határban, ott termelnek eladásra különféle növényeket. A sportolás nem része az életüknek. Nyaralni kéthárom évente jutnak el, leginkább a Balatonhoz. Egyébként csak rokonlátogatásra hagyják el a falut. A faluban nincs színház, mozi, időnként a vándorcirkusz nyújt szórakozási lehetőséget.

Józsi szüleinek életében bármilyen esemény – névnap, börtönbe vonulás, szabadulás vagy sikeres üzletkötés – alkalom a mulatozásra, ahol lehetőség nyílik közösségi együttlétre, éneklésre, ivásra. Szervezhetik ők maguk vagy a közösség bármely tagja, és kölcsönösen meghívják egymást. A férfiak és nők külön ünnepelnek, esznek, isznak, énekelnek, beszélgetnek. A gyerekek általában a nőkkal tartanak, de szabad bejárásuk van a férfiakhoz is. Józsi szülei számára nem szempont, hogy állóképességüket vagy egészségüket sportolással őrizzék meg vagy fejlesszék. Két okból utaznak: vásárokon vesznek részt és üzletelnek, illetve a rokonokat látogatják. Józsi édesapja hétvégén akkor is „cigány” szokásként vásárolt, amikor hét közben még „munkás” volt a városban.

A GYEREKEK ÉLETFORMÁJA

Kristóf örömmel járt iskolába. Tanítás után egyes napokon hangszeres zenét tanult (és szolfézszt), illetve lovagolni és vívni járt. Hetente elvitték (multiplex) moziba. Minden hónapban két hétvégén gyerekkoncertet hallgatott a Zeneakadémián. Kiállítását a szüleivel látogatott havonta, majd egy cukrászdában megbeszélték a látottakat. Rendszeresen járt gyermekszínházi bemutatókra. Szüleivel együtt sportolt

113

• Németh László

(síelt, evezett, lovagolt), utazott, és részt vett a hétvégi wellness programokban. Nyaranta csereprogramban egy hónapot töltött külföldön nyelvtanulás, -gyakorlás céljából. Sok barátja közül többen feljártak hozzá, s közösen játszottak Kristóf meglehetősen drága játékaival, illetve internetes számítógépes játékokat. Kortársai közül elsőként volt mobiltelefonja. Kristóf tájékozott a saját életét és érdeklődő a családját érintő kérdésekben, informált a különböző médiumokban megjelenő hírekről.

Erika kötelességtudóan járt iskolába, de a tanulásban nem lelte örömét. Az iskolai órák után otthon tanult és készítette el házi feladatait. Édesanyja általában kikérdezte, vagy ha valamit nem tudott megoldani, segített neki. Erikának néhány barátnője volt, akik hasonló ritmusban éltek. Általában csak hétvégén találkoztak néhány órára, a templomkert padjain beszélgettek, játszottak. Erika és barátnői nyáron mindig részt vettek az iskolai táborban Balatonfenyvesen. A faluban a tornaórán kívül nem volt sportolási lehetőség: ezt a funkciót – az évszaknak megfelelően – a szabadban zajló játék töltötte be: a futkározás, szánkózás, vagy a közeli tóban úszás, korcsolyázás. A falu ünnepein Erika mindig részt vett a családjával, a ritka bálokon tanulta a társasági életet és a különböző táncokat. A kislánynak az iskolai ünnepek szolgáltak még némi szórakozással, valamint sokat olvasott, a faluba hetente járó mozgókönyvtárból kölcsönözve a könyveket.

Erika tájékozott volt a saját életét érintő kérdésekben, a családját érintőkben azonban tájékozatlan, mert gyerekként kezelték. Ha a médiában megjelenő hírekről kérdeztem, sokszor zavarba jött, mert nem tudta értelmezni, és a szüleivel nem volt lehetősége megbeszélni őket.

114 Józsinak a mindennapi iskolába járás nagyon megterhelő volt. A követelményrendszert, amellyel találkozott, nem értette és szükségtelennek tartotta magára nézve. Az iskolában egyedül az segítette, hogy a közössége tagjai, az unokatestvérei vették körül. Az iskolában – s ez fontos volt a család számára – rendszeresen kapott ebédet. Ebéd után hazament, és a többi cigány gyerekkel játszott az árokparton,

vagy rossz időben valamelyik házban. Otthon tanulással, házi feladat elkészítésével nem foglalkozott. A gázdsóknak fontos dolgok Józsi számára egyáltalán nem voltak fontosak: közösségének szokásai szolgáltak viszonyítási alapul számára.

Józsi, amikor csak tehetett, elkísérte édesapját a vásárba, tanulta a kereskedés fortélyait. Mindig ott volt apja mellett, és figyelte, tanulta a konfliktushelyzetek feloldásának közösségen belüli eljárásait. Legyen az csak *egyezség* megkötése, vagy *divano* (nevezzük „peren kívüli egyezségnek”), vagy a közösségi jogszolgáltatás felkért bírójaként, amikor édesapja a *romani krisben* bíróként működött közre.¹

A közösségi multságokon Józsi szintén mindig az édesapja közelében tartózkodott, hogy megtanulja azokat az udvariassági formákat, szófordulatokat, amelyekkel az összetartozást, a tiszteletet fejezik ki. A multságoknak, a vendéglátásnak – az étkezésnek, ivásnak, a köszöntőknek, a férfi és női viselkedésnek – külön etikája van a cigány közösségekben.

Józsi természetes módon tanult bele a közösségi osztozás működésébe. A közösségben szinte minden közös volt. Alapnormájuk, hogy segíteni kell egymáson: segítségkérést csak akkor lehet visszautasítani, ha azzal önmagának okozna kárt a segítséget nyújtó. Bárkinek több van valamiből, a többiek kisebb adagokat kérnek tőle. Az egyéni/családi felhalmozás ezért (sem) működik. Józsinak ezek voltak a természetes emberi viszonyok, az iskolában közvetített szabályok érvénytelenek voltak számára.

Józsi tájékozott, átlátja a helyzetet, és érdeklődő a saját és a családját érintő kérdésekben, de teljesen tájékozatlan a médiumok híreivel kapcsolatban.

¹ A leírt eljárások az oláh cigány közösségen belül alkalmazott megegyezési szabályok vagy a közösségen belül elfogadott eljárások vitás kérdések rendezése esetén.

• Németh László

EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

Kristóf kisportolt, egészségtől duzzadó fiatal. Szülei tudatos egészségmagatartást folytatnak. Kristóf kiskora óta nem kap antibiotikumot, homeopátiás szerekkel gyógyítják, ha megbetegszik. Rendszeresen jár orvosi, fogorvosi vizsgálatra. Táplálkozásában szülei figyelnek arra, hogy megfelelő arányban szerepeljen benne zöldség, gyümölcs, vitamin, hal. Az iskolában Kristóf a három választható menüből általában a vegetáriánus ételt választja.

Szülei rendszeresen járnak szűrővizsgálatokra. Ha egészségügyi problémájuk adódik, magánspecialistához fordulnak.

Erika pirospozsgás, egészséget sugárzó lány. Az iskolában rendszeres orvosi vizsgálaton vesz részt, egyébként csak akkor fordul orvoshoz, ha beteg. Ilyenkor főképp antibiotikumot kap. Neki és szüleinek minden szakorvosi vizsgálatra a közeli városba kellene utazniuk, ezért csak akkor vállalkoznak erre, ha nagyon betegek, egyébként a népi orvoslás módszereivel igyekeznek ellátni magukat. Fogorvosi ellátás is csak a városban van, ezért a szülőknek elég rosszak a fogaik. A család a hagyományos magyaros ételeket rendszere-síti előnyben, ezért mindannyian némi súlyfelesleggel rendelkeznek. Erika nem veszi igénybe az iskolai étkezést, mert a nagyszüleinél ebédel.

Józsi nagyon sovány gyerek. Az iskolában rendszeres orvosi vizsgálatokon vesz részt. A család, ha beteg, sem fordul orvoshoz, a cigány természetgyógyászat módszereivel próbálják kúrálni magukat. Egyedül a védőnővel állnak kapcsolatban, egyrészt mert kötelező, másrészt mert a gyerekek fejlődése fontos szempont a családban.

116 Józsinak és szüleinek minden szakorvosi vizsgálatra a közeli városba kellene utazniuk. Fogorvosi ellátás is csak a városban van. A szülők fogsora nagyon hiányos. Józsi télen sokszor kimarad az iskolából, mert a hiányos öltözéke miatt megfázik. A család, ha teheti, a hagyományos cigány étkezést részesíti előnyben – ami lehetőleg minél tartalmasabb, kalóriadúsabb –, de sokszor nincs lehetőségük „válogatni”:

ilyenkor azt eszik, amit a szomszédoktól kapnak, vagy ami hasznosíthatót a földeken találnak. Józsi igénybe veszi az iskolai ingyenes és biztos étkeztetést.

A TANÁROK ÉS A TANULÁS

Kristófot az iskolában szeretik a tanárok. Nyitott, közvetlen személyiség, jól alkalmazza a szabályokat, jól tanul. Egész életformájában a tanárok által kedvelt típushoz tartozik. Szüleivel a tanárok könnyen megértik egymást, probléma esetén együttműködnek.

Kristóf számára a tanulás öröm, a világ felfedezésének egy módja. Főként kis csoportos formában, élményközpontúan, kooperatív módon, az egyéni ritmusának, igényeinek megfelelő differenciáltságban tanul az iskolában.

Erikát szeretik a tanárai, mert csendes, szófogadó, tisztelettudó gyerek. Miután nem kiugró tehetség, de nem is problémás, így észrevétlenül elvan a többi gyerek között. Iskolai ügyekben, ha szükséges, a tanárok az édesanyjával egyeztetnek, különben főként a kötelező találkozásokra szorítkoznak.

Erika számára a tanulás kötelesség, és pontosan tudja, hogy a jövője nagymértékben függ tanulmányi előmenetelétől. A frontális oktatás órái unalmasak ugyan számára, de fegyelmezetten végigüli őket, a szükséges házi feladatokat elkészíti.

Józsit tanárai nem szeretik. Kölcsönösen idegenkednek egymástól, és nem értik egymást. A tanárok nem is töreksenek Józsi és világa megértésére: biztos többségi értékrendjük tudatában állandó neheztelést és a változtatás igényét közvetítik számára. Ebben a helyzetben a cigány identitás mindkét oldalon szembeszegülésként értelmeződik. Józsit az iskola megtanította arra, hogy viselkedésében minimálisan megfeleljen a követelményeknek, látszatra azonosuljon az elvárásokkal, ám ő (és környezete) valójában elítéli a gádzsó érték szemléletet, és belső büszkeséggel vesz részt a helyzetekben. Amikor a legkisebb indoka adódik,

• Németh László

kerüli az iskolát, és saját közösségében érzi jól magát. Az iskola által közvetített tudás Józsi számára felesleges, érthetetlen, az ő jelenlegi életében értelmezhetetlen.

JÖVŐKÉP

Kristófra szülei úgy tekintenek, mint akinek mindent biztosítanak ahhoz, hogy felnőttkorában sikeres, elégedett ember legyen. Úgy gondolják, Kristóf kimagasló teljesítményre lesz képes, boldog, kiegyensúlyozott felnőtt életet fog élni.

Kristóf úgy tekint magára, mint aki képes lesz a most természetes életformát megteremteni magának mind anyagiilag, mind emberileg.

Az iskola úgy tekint Kristófra, mint aki fontos társadalmi karriert fog befutni, amelyhez az iskola jó minőségű tudást és készségeket biztosít számára.

Erikára szülei úgy tekintenek, mint akit tisztességesen nevelnek, és úgy gondolják, boldogulni fog az életben.

Erika úgy tekint magára, mint aki képes lesz arra, hogy a faluból a városba költözzön, kicsit jobban éljen, mint a szülei. Ennek egyik útja, hogy magasabb iskolai végzettséget szerezzen. Úgy látja, képes lesz boldog családi életet élni: férjet és két gyereket szeretne, és családi házban szeretne lakni.

Az iskola úgy tekint Erikára, mint leendő hasznos csavarra a társadalom gépezetében. Ezen azt értik, hogy a középosztályi normáknak megfelelő életet él majd, nem lesz vele gondja a közösségnek.

118 Józsi a szülei úgy tekintenek, mint akit az oláh cigány identitás szempontjából tisztességesen nevelnek. Mindig is nehéz volt a romák élete, ezután is az lesz. Ha Józsi a közösségben marad, boldog cigány életet élhet, ők ehhez mindent megadnak neki.

Józsi úgy tekint magára, mint oláh cigány gyerekre, majd a jövőben mint oláh cigány felnőttre. Ezért számára a legfontosabb, hogy saját közösségének a része legyen, ott kapjon elfogadást, elismerést. Mindent megtesz azért, hogy a közösség elismert tagja legyen.

Józsira az iskola úgy tekint, mint a társadalom deviáns tagjára. Az iskola a maga szerepét úgy értelmezi, hogy korrigálnia kell Józsi értékszemléletét: leginkább „megszüntetnie” cigány identitását, és helyettesítenie a „helyi paraszti” értékrenddel. Az iskola a társadalom részéről felruházva érzi magát, hogy bármilyen eszközzel elérje Józsi változását. Ez az iskola megközelítésében azt is jelenti, hogy a kimondatlan értékrendnek való megfeleltetésben akár Józsi állampolgári jogai is felfüggeszthetővé válnak.

Magyarország európai uniós csatlakozásának a három szereplő közül csak Kristóf számára vannak előnyei. Családja a rendszerváltás nyerteseként olyan társadalmi és gazdasági pozíciót foglal el, amelyben élni tudnak a szabad mozgásnak és letelepedésnek az egységes gazdasági térség adta lehetőségeivel. Így Kristóf a tanulmányait más európai országban folytathatja, szülei pedig nyugdíjasként valószínűleg egy déli országban élnek majd.

Erika és Józsi saját életében gyakorlatilag semmit sem érzékel az ország uniós tagságából. Erika szülei a rendszerváltáskor rendelkeztek azokkal a konvertálható tudásokkal, amelyek lehetővé tették, hogy megkapaszkodjanak korábbi társadalmi helyzetükben. A világ változását maguk körül inkább fenyegetőnek élték meg, bezárkóztak életformájukba. Kivárnak, meghúzódnak: fel sem merül bennük, hogy alakítói is lehetnének világuknak, vagy az uniós csatlakozással megnyílt lehetőségek akár részeivé válhatnának életüknek. A választásokban is csalódtak, mert a demokrácia létbizonytalanságot hozott számukra, illetve a választott képviselőről, politikusokról azt a tapasztalatot szerezték, hogy nem őket képviselik, hanem saját vagy pártpolitikai érdekeiket. Erika ezeket a szülői mintákat látva passzív, elfogadó, önmagát alárendelő női szerepmintát követ.

119

Józsi szülei a rendszerváltás vesztesei. Az apa munkahe-lyének megszűnésével elveszett az a társadalmi kapcsolatrendszer, amely bizonyos fokú társadalmi integráltságot jelentett a család számára. Kikerülésük a munka világából bezárta Józsi szüleit a falujukba, a cigányok lakta utcába.

• Németh László

Miközben visszanyerték cigány identitásukat, a hosszú munkanélküliség alatt és a zárt közegben való létezés miatt a család kiesett a társadalomból. Józsi és családja nem érti a világ változását, nincsenek kapcsolódási pontjaik a gádzsó világhoz. A közösség önmagába zárul, a család a cigány identitáson keresztül megtartja Józsit, de minden más választástól el is zárja. Józsi a cigány közösség szabályai szerint él, mindegy, hogy hol Európában.

Az uniós csatlakozás a korábbinál is jobban elválasztotta egymástól a társadalom nyerteseit és veszteseit. Az uniós források felhasználói a rendszerváltás nyertesei, és más csoportokhoz, például a romákhoz, csak a források töredéke jut el. Az életszínvonal-különbség egyre növekszik.

Az esélyegyenlőség akkor valósulhatna meg, ha sem Erikát, sem Józsit nem választaná el láthatatlan szabályrendszer a választás szabadságától. Ha az esélyegyenlőség Erikának és Józsinak nem a domináns középosztályi értékrendhez való alkalmazkodást jelentené, hanem akár annak választását, hogy megőriznék identitásukat, és csak azokat az elemeket emeljék be az életükbe, amelyeket ők fontosnak tartanak. Az esélyegyenlőséghez ezért olyan iskolarendszerre volna szükség, amelyet a leírt példában csak Kristóf kap meg, fizetős formában. Ha az iskola Erika és Józsi számára is a tanulás örömet adná, kis csoportos formában, élményközpontúan és kooperatív módon, valamint az egyéni ritmusuknak, igényeiknek megfelelő differenciáltságban, kulturális sajátosságaikat figyelembe véve, akkor beszélhetnénk esélyegyenlőségről. Az Európai Unió akkor teljesíti az esélyegyenlőség követelményét, ha láthatóvá teszi a társadalmi utakat meghatározó szabályokat, alakíthatóvá és választhatóvá a különféle egyéni életutakat, lehetővé a különböző kulturális identitások megőrzését, és olyan támogatási rendszert működtet, amely valóban elérhető a célcsoport számára.

Szociális munkásként igyekszem hozzájárulni ahhoz, hogy Kristóf, Erika és Józsi találkozzék a társadalom különböző helyzeteiben – óvodában, iskolában, szórakozóhelyeken, a művelődés és szabadidő különböző színterein. Hogy

Három gyermek esélye... •

tapasztalatot szerezzenek egymástól eltérő kultúrájukról, és befogadóan-elfogadóan viszonyuljanak egymáshoz, egymás kulturális és szokásbeli tulajdonságaihoz. Multikulturális értékszemléletet közvetíttek, belátást biztosító önismeretre adok lehetőséget a velem való közös munkában, és a választás lehetőségét, szabadságát igyekszem felmutatni mindannyiuk számára. Minden megnyilvánulásomban azt sugallom, hogy a világ alakítható, benne fontos mindannyiunk egyedisége, és méltósággal vehetnek részt a mindennapokban, megadva másoknak és megkövetelve önmaguk számára a tiszteletet. Ha szükséges, a jogállam adta lehetőségekkel is élnünk kell méltóságunk megőrzésében, kivívásában.

- Németh László

IRODALOM

Budapesti munkagazdaságtani füzetek, 1785–3788, 2004/7.

Család változóban. KSH, Budapest, 2003.

Feketén, fehéren. Társi monitorjelentések. Társi, Budapest, 2005; 2006.

KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor: *Általános iskolai szegregáció, okok és következmények*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet – Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2004.

STEWART, Michael Sinclair: *Daltestvérek*. T-twins Kiadó, 1994.

LAKY Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac*. Országos Foglalkoztatásügyi Közalapítvány, Budapest, 2005.

VIRÁG Tünde: A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 2006. 1., június, 60–76.

Interjú Paracs Andrással

Az interjúalany, Paracs András, olyan fiatal gyerek, aki megfelel a tanulmányban leírt egyik típusnak. Vidéken él, szülei elváltak, ő maga szakmunkásképzésben vesz részt.

Paracs András vagyok, biatorbágyi lakos, Pestre járok egy autószerelő szakközépiskolába, a tizenegyedik osztályba. Egy év múlva fogok érettségizni, hosszú távú terveim még nincsenek. Édesanyámmal élek, egyedül nevel. Édesapámmal nemigen szoktam találkozni. Testvérem nincsen. Édesanyám jelen pillanatban rokkantnyugdíjas, le van százalékolva különböző betegségekkel. Nyolc általánost végzett, és két évig járt középiskolába, de abbahagyta valami okból, de ezt nem igazán tudom. Munkahelye a KELTEX¹ volt, mint körkötő dolgozott, de ebben nem vagyok biztos. Utána malomban és a postán is dolgozott, de hogy mit, mennyi ideig, azt nem tudom. Édesapámmal össze sem voltak házasodva, ez ilyen nyílt kapcsolat volt, úgy tudom, hogy amikor megfogantam, akkor már összevesztek. Az édesanyám akart, apám nem. Apasági perre a születésemtől kezdve nyolc éven keresztül jártunk. Minden évben három-négy tárgyalás és évente egy-két vérévétel. Most körülbelül egy éve lett a gyerektartás elin-

123

¹ Kelenföldi Textilgyár.

• Interjú

tézve, mert azt megtette, hogy nem fizetett. Anyám nem akart perre menni, csak az önkormányzat választás elé állította, hogy a családi pótlékot elveszik, ha nem pereli be apámat, hogy nem fizet. Apámat egész életem folyamán nem láttam talán egyórányit. Egy régi, száz év körüli parasztházban lakunk hárman, én, az édesanyám és az ő nővére. Van ugyan négy szoba, a raktárrészeken kívül, de ebből anyagi megtakarítás szempontjából csak kettőt használunk, egy ilyen konyhajellegűt, és hárman lakunk egy szobában.

Egy napom úgy néz ki, hogy reggel fél hat körül felkelek. A helyi Volán-busszal bemegyek Pestre, utazgatok mintegy fél órát, beérkezem fél nyolcra, általában két óra között szoktam végezni. Azonnal hazajövök, egy órát nagyjából tanulok, leülök a számítógép elé, és játszom, nyolc, kilenc óráig, és utána lefekszem.

A heti rendem nagyjából annyiból áll, hogy hétfőtől péntekig mindennap iskolába járok, nem igazán járok el sehová. Péntek délután és szombat este szoktam eljárni szórakozni. Vasárnap az ilyen családi nap végül, és olyankor otthon vagyok a családdal együtt. Házibuliba nem igazán szoktam járni, inkább koncertek. Társasággal főleg, egyedül nemigen szoktam menni.

Általában havonta szoktunk elmenni rokonlátogatásra, távolabbi vidéki rokonokhoz, vagy Pesten eljárni különböző rokonokhoz, ismerősökhöz.

A szabadság igazán csak a nyári szünet, ami lényeges, mivel az hosszabb. Általában nyáron dolgozni szoktam valami nyári munkát, kis pénzt hoz. Nyaralni egy-két hétre szoktunk elmenni, főleg a Balaton környékére, Velencére. Külföldön még nem voltam. Kisebb szünetekben inkább egynapos kirándulások, amik elő szoktak fordulni, erdőjárás, ilyesmi.

Általános iskolába Biatorbágyra jártam hatodik osztályig. Hatodik osztálytól Budapestre jártam a XI. kerületbe, ilyen hat plusz hatos gimnáziumba. Oda jártam három évig, nyolcadikig. A nyolcadikat kétszer jártam. Onnan léptem tovább egy szakközépiskolába, ahol jelenleg autószerelést tanulok. Elég furcsa volt számomra a francia nyelv, hozzá jött a ké-

Parancs András •

mia, matematika. Így azokból megbuktam. A három év alatt, amíg a franciát tanultam, kétszer megbuktam, egyszer meg éppen hogy átsúsztam.

Ha összehasonlítom a három iskolát, akkor általános iskolában a legfőbb céljuk a tanároknak nem is az volt, hogy a diák továbbjusson, hanem az, hogy ők végezzenek. Biatorbágyon közepesnek, négyes tanulónak számítottam, de mihelyt bekerültem Pestre az iskolába, olyan romlás volt tapasztalható, ami nem annak volt köszönhető, hogy nem tanultam, hanem hogy nem voltak meg igazán az alapok. Az általános iskolában nem kaptuk meg azt, hogy egy erősebb követelménnyel rendelkező iskolában elég legyen. Például történelemből ötödik vagy hatodikban itt kitűnő voltam, ott pedig kettessel mentem át. Valami különbség nagyon volt szerintem. A mostani iskola, ahová járok, megint színvonalbeli visszaesés a gimnáziumhoz képest. Végül is abból már meg lehet élni, továbbjutni a következő osztályba, ha bejár az ember az órákra. Nem igazán követelnek, nem igazán kérik vissza a leadott anyagot. Csak annyi, amit hallomásból meg tud jegyezni az ember, annyi is bőven elég, hogy továbbjusson, tehát hogy ne bukjon meg.

Emberileg én az általános iskolát elég rosszul éltem meg, mert ez adódik a testalkatomból, mivel kövér vagyok, és csúfolódtak velem. Középiskolában ez már változott, mert ott a tanárok is úgy álltak már azért hozzá, hogy ne bántsuk, semmi... Megvolt maguknak a diákoknak is a kisebb komolysága ahhoz, hogy ne zrikálják az embert. Ahova most járok középiskolába, ott ilyen dolgokkal nem foglalkoznak. Az egész iskolában négy lány van, nyolcszáz főből. Itt elfogadnak.

Hogy az iskola értékeket közvetítene? Ilyet csak a második – hat plusz hatos – iskolámból tudok mondani, mert ott volt egy olyan magyartanárom, aki arra törekedett, hogy muszáj legyen az érettségi, meg ilyenek, merthogy az általános meg ezek semmire nem elég. Próbáltak arra ösztönözni, hogy akarjunk meg ilyenek. Meg sokat szánt arra, hogy barátokozunk, így diákok egymással. Úgy volt vele, hogy ha eljutunk az érettségiig, továbbtanulás szempontjából, a főiskolán, egye-

125

• Interjú

temen már nem igazán van lehetőség barátságokra, emberi kapcsolatokra. Ott úgy van az ember, hogy beül és tanul, mert akkor már tanulni kell. És a középiskolában sokat építettek az ilyen emberi kapcsolatokra, a barátságra meg ilyenekre. Nemcsak az eredményekre, hanem a tudásra is, legyen egy bizonyos mértékű talpraesettség, életrevalóság.

A hat plusz hatos iskolában volt a legjobb felszereltség, ott volt normális kémiaóra. Ott nem csak elmondták, elmagyarázta a tanár, hogy mi hogyan... hanem meg is tudta mutatni. Voltak kísérletek. Általános iskolában kémia például nem volt. Az autószerelő-iskolában is csak egy évig, ahol annyiból állt, hogy leadták, ennyi, tanuld meg. Nem volt bemutatás, hiányzott a kísérlet folyamata. Órarendi fegyelem. A mostani iskolámban úgy néz ki, hogy bejön a tanár, felállunk, tisztelt stb., és így leül és elkezd írni, magyarázni a táblára, és senki oda nem figyel rá, csak páran írnak. A fegyelmezéssel van legalábbis ebben az iskolában probléma. Ez viszont nem volt meg – tehát a fegyelmezés hiánya – a hat plusz hatos gimnáziumban. Ott mindenki teljes csöndben ült az órán, figyelt, írt. Ez annak volt köszönhető, hogy a tanáraink 75 százaléka fiatal, tehát nem figyel, vagy nem tud úgy fegyelmezni. Ők is most jöttek ki az egyetemről... Az énektanár például. Három év alatt négy énektanárt fogyasztottunk el. És mindegyik újonnan diplomázott. Például a tavalyi év során egy olyan énektanárunk volt, diplomázott, bejött órát tartani, ilyen furcsa főszer volt, ilyen körszemüveg, peace, nem tudok mit mondani. Halkan elbeszélgetett, aki értette, értette, aki nem, nem. Arra lettünk figyelmesek, hogy utána egy hónapig nem volt énektanár, mert elment az iskolából. Nem feltétlenül a mi osztályunkon múlt, de elment. Utána egy olyan tanárnő jött, aki például nálam öt évvel volt idősebb, és abból álltak az énekórák, hogy hárman-négyen bennmaradtunk, és az osztályból húsz ember ment, amerre látott, de ennek se volt következménye. A tanár nem írta be, hagyta őket, hadd menjenek.

126

Biatorbágyon, ahol lakom, a közösség nagyon zárkózott, így a fiatalok szintjén. Az általános iskolában, ha összebarát-

kozott X-szel, Y-nal, akkor nem igazán tud odakerülni Z-hez és K-hoz. Ők elkönnyvelték, hogy nem velük vagy jóban, és akkor nem lehet keveredni a társaságukkal. Tehát ha benne van az ember egy társaságban, akkor nem tud átmenni ide, hogy velük is elmenjen valahová, meg ilyenek. Rossz szó rá, hogy elküldenek, de inkább kiközösítve érzi magát az ember. Iskolai szinten kialakulnak ilyen gengelések, öt-tíz fő, és akkor így elvagyunk. Ott sem lehet átmenni simán bárkihez, mert kell ahhoz minimum egy olyan ismerős, akivel jóban van az ember, hogy odalépjen valakihez. A mostani iskolában nem az, hogy kinéznek, hanem meg is vernek, ha éppen nekik nem tetszik az ember. Furcsa iskola. Egyik barátom szokta így emlegetni, hogy „tróger- és bűnözőképző”. Olyan iskola, hogy egészében be van kamerázva, egy olyan folyosó nincs, hogy nincs kamera, tíz biztonsági őr rohangál a folyosókon. Volt olyan, hogy a vécében úgy megverték a gyereket, hogy kórházba kellett vinni. Vagy egy kilencedikes gyereket a tizenegyedikesek fogták, bevitték a mosdóba, házi pálinkával feltöltötték, vitték detoxikálóba. Vannak furcsa dolgok ebben az iskolában. Volt olyan, hogy a mosdót fogták és összefűjták. Egy félig osztálytársakból és félig az ő ismerőseikből álló csoport jött létre baráti társaságként. Ha elmegyünk bárhová szórakozni, akkor magunkat szórakoztatjuk. Ennek a másik oldala, hogy ahová szoktunk biliárdozni járni, félig-meddig törzsvendégnek kell lenni, hogy eligazodjon az ember. Ott az van, hogy lassan mindenki ismer mindenkit, mindenki tudja, hogy te ki vagy. Ez egy elég nyitott közösség, csak lassan lehet bekerülni.

A rendszerváltásról elmondanám, hogy saját történelmi tudás meg ilyen saját elképzelés és gondolatok alapján egyik sem volt jó, és most ez sem jó. Magára a rendszerváltozásra nem igazán volt felkészülve a magyar társadalom. Ezt azért gondolom, mert a kommunizmus vége szakadtával nem tudott elszakadni a magyar társadalom a szocializmustól.

Az Európai Unió az én életemben azt a változást hozta, hogy az iskola, ahová jelenleg járok, egymilliárd forintot kapott műhelyfejlesztésekre, uniós pénzekből. Láttunk belőle

• Interjú

szép gépeket, meg minden, csak nem használhatjuk őket, hogy el ne rontsuk. Megkapták, megvették a gépeket, a tanároknak is továbbképzésekre kell menni. Amíg nincsenek ezek a továbbképzések elvégezve, addig ők sem tudják használni a gépeket. A tanár sem tudja kezelni, mert még az életében nem látott ilyet. Ezek főleg fémforgácsoláshoz, esztergamunkához tartozó gépek. Mindenhez kaptunk gépeket – karosszériamunkákhoz, fényezéshez. A régi autók egyszerűek voltak, meg lehetett szerelni az út szélén. Egy új Mercedes G osztályhoz már szerelőkocsit kell hozatni egy sima motorleállításért. Ha felnyitja az ember az autó motorházatejét, mit lát: egy műanyag burkolatot. S ha azt le tudja szedni, alatta sem tud eligazodni, mert ahhoz is számítógép kell. Nem igazán lehet már kitalálni, hogy mi lehet a probléma. Úgy folynak mostanában a szerelések, hogy odajön az öltönyös emberke, felcsapja a laptopot, bedug egy kábelt, kattint kettőt, és azt mondja, ez a probléma. Már nem a hagyományos értelemben vett autószerelésről van szó. A modernebb oktatáshoz kapta az iskola az uniós forrásokat. Amikor leérettségizek, akkor kétéves szakmai gyakorlatra kerülök. Elődönthetem, hogy az iskolában maradok gyakorlaton, tehát a tanár elmagyarázza, hogyan kell szétszedni egy motorblokkot vagy egy váltót. Vagy pedig kikerülök egy szerződésben álló műhelyhez, például egy Renault-műhelyhez, ahol csak Renault-val találkozom, vagy... egy Mercedes- vagy egy bármilyen autótípushoz. Itt nem tanulom meg, hogy például miben különbözik egy Renault-motorblokk egy Mercedes-bloktól. Azt tanulom meg, hogyan kell a Renault-t szétszedni. Tehát ha élém raknak egy Mercedest, akkor hozzá se fogok tudni nyúlni, mert nem ezt tanultam a gyakorlaton.

128 Ha eljutok odáig, hogy szakmai gyakorlat, akkor nem akarom majd azt, hogy kikerüljek a szervizbe, mert nem igazán jó, hogy csak egy típushoz értsen valaki. Az iskola talán nagyobb rálátást vagy tapasztalatot ad, maga a szó szerinti szerelési munka, minthogy látom, hogy ezt hogy csinálják.

Az Európai Unióhoz való csatlakozásból nem tapasztaltam semmit, ez az igazság. Talán ha sikerül leérettségizni,

Parancs András •

szakmát lerakni, akkor nyelvet tudva, külföldön könnyebb így elhelyezkedni, hogy már nem egy zárt ország, zárt közösség, hanem egy államilag ugyan külön lévő, de gazdaságilag összetartozó régió. A határok megnyílása, mire eljutok odáig, hogy van szakmai érettségim, talán jobb, mintha külön országban élnék. Személy szerint én nem szándékozom elszakadni édes kis hazámtól, de például ez is lehetne. Jobb álláslehetőségek vannak.

Mostantól tíz év múlva úgy képzelem, hogy ha minden jól megy, akkor sikerült leérettségizni, és lesz szakmám is, ami egy jó hír. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ lehessen adni, nem elég az, hogy legyenek elképzelései az embernek, vannak külső befolyások, bármi, ami történhet az emberrel – például meghal az édesanyám, az is másfelé lendítheti az életem. Nagyvárosban nemigen szeretnék lakni, nem tudom, mások hogy vannak vele, de nekem nehéz elszakadni attól a helytől, ahol laktam. Vidéknek szokták ugyan nevezni Biatorbágyot, de kell a csend. Kell az, hogy el lehessen menni kirándulni, ne kelljen messze menni a természethez. A munkával kapcsolatban elég nehéz azt elképzelni, hogy az ember abban dolgozzon, amilyen szakmája van. Nem látok sok esélyt rá, hogy én a szakmámban fogok dolgozni. Tény, hogy nincs a szakmunkásokból túlképzés, mert kevés van, de mégis nehéz tisztán elmenni dolgozni, tehát nem feketén, abba a szakmába, amiről van papír. Tíz év múlva már szeretnék oda eljutni, hogy két gyerek már van, de egy a minimum. Szeretnék egy szép, csendes kuckót, egy kétszobás lakást. Autó meg – a mai világban már igen nehéz úgy autóhoz jutni, hogy teljes összegben megvegye az ember, mert nagyon drága, meg hozzájutni úgy az anyagi részéhez is elég nehéz, spórolni, takarékoskodni. Egy hónapban a fizetésből nemcsak a számlákra, a rezsire megy el a pénz, hanem élelme is – élelem, ruházkodás stb. Ahhoz, hogy valakinek nagy háza meg jó autója legyen, igen kell tudni takarékoskodni.

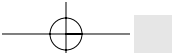
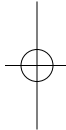
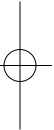
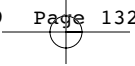
Ha így haladunk, akkor tíz év múlva már Biatorbágy és Budapest összeér, ipari területekkel. Ami nem igazán tet-

• Interjú

szene, de efelé haladunk. Magyarországon, a jelen viszonyokat nézve, a helyzet siralmasabbnál siralmasabb lesz, jobb nem lehet, ha ez így folytatódik. Én egyet remélek, hogy lesznek szép, csendes tájak, kirándulni, azt szeretek. A saját fiatalságomban jól érzem magam ebben a jelenlegi társaságban. Nekem ez bizonyos mértékben megfelel. Napközben iskola, délután pihi, tanulás. Nekem megfelel az, ami van, nem mint társadalmi helyzet, hanem mint fiatalság.

Romasors?

Daróczi Gábor

Roma gyermekek a magyar iskolarendszerben

BEVEZETŐ

A hely, ahova születtem, hatszáz méterre volt a román határtól, de évtizedekre az ország „vérkeringésétől”, és beláthatatlan távolságra attól, amit ma esélyteremtő környezetnek hívunk. Egy pici falu, ahova gyerekkorunkban még nem ért el a „melegvízcsinálás” modern kori csodája. Ahol apám napjai (sokszor a nagyobb testvéreimé is) azzal kezdődtek, hogy el kellett menni fát vágni, aprítani, hamut kivinni, begyújtani, fölforralni a kútból húzott vizet, hogy a legkisebb testvérnek már csak a szappant kelljen megúsztatnia a reggeli mosakodáshoz. Ahol a szüleim nem tudták, hogy másnap mit fognak enni adni öt gyereküknek. Ebben a környezetben sokáig úgy tűnt, csak ugyanarra van kilátásunk, amire a szüleinknek, akik az általános iskolát sem tudták elvégezni, mert a munkájukra már gyerekként is szükség volt.

Mindezek ellenére anyám, minden vele született pedagógiai érzékét bevetve, hosszú órákat vesződve velünk elérte, hogy minden gyerekének diplomája legyen. Azt hiszem, a legnehezebb dolga velem volt... Az iskolákban mindig azt tartották rólam, hogy „jófejű fiúcska, csak nagyon lusta tanulni”, s ez minden bizonnyal így is volt. Mégis egész életemben oly nagyon szerencsés voltam, hogy mindig volt mellettem egy-egy pedagógus, osztályfőnök, szaktanár,

• Daróczi Gábor

majd a későbbiekben főiskolai-egyetemi oktató, aki nem engedte meg azt a luxust, hogy elkallódjam.

Hosszú évekig azt gondoltam, hogy én egészen biztosan nem fogok a „romaügyben” dolgozni. Aztán különböző munkahelyeimen rádöbrentem, hogy nagyon kevesen értik valóban, mit jelent cigánysoron vagy telepszerű környezetben élni, gyereket vállalni, iskoláztatni, kirekesztettséget, lenézettséget napról napra a saját bőrünkön érezni; majd a velünk született „kulturális másságunk” miatt számunkra fenntartott iskolákban összeszedett hátrányok miatt a munkaerőpiacról kiszorulni. Ma sokkal több gyerek él hasonló vagy rosszabb körülmények között, mint annak idején. Több munkahelyen, többféle programban kerestem a „megoldást”, miként lehetne változtatni a kialakult helyzeten. Válaszok helyett azonban csak kérdéseket és egyre újabb, egyre inkább egymásba fonódó problémákat találtam. Amikor Magyar Bálint oktatási miniszter 2002-ben létrehozta a Hátrányos Helyzetű és Roma Gyerekek Integrációjáért Felelős Miniszteri Biztosi Hivatalt, és élére Bernáthné Mohácsi Viktóriát nevezte ki, aki kitűnő érzékkel és nem kevesebb elszántsággal kezdett bele munkájába, rögtön sejtettem, hogy ez olyan poszt, amely rengeteg konfliktust vonz, de egyben hatalmas lehetőségeket is tartogat. Mielőtt elődömet megválasztották volna az Európa Parlament képviselőjének, már több közös munka során dolgoztunk együtt. Utána szinte magától értődő volt, hogy a megüresedő állást megpályázom, és az elkezdett ügyeket a magam képére formálva viszem tovább.

134

A miniszteri biztos hivatala új posztnak számított a magyar közigazgatási rendszerben, hiszen a korábbiakban nem volt olyan szerv – illetve szándék –, amely kifejezetten a hátrányos helyzetű és roma gyerekek iskolai kirekesztettségét igyekezett volna felszámolni. Vezető tisztségviselőként, illetve miniszteri tanácsadóként mindmáig azon dolgozom, hogy ez a szegregációs folyamat megállítható legyen, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek ugyanolyan eséllyel induljanak neki az életnek, mint társaik. Hiszem, hogy az oktatás az egyetlen kitörési pont a roma gyerekek számára, az egyetlen

Roma gyermekek a magyar iskolarendszerben •

lehetőség, hogy megakadályozza a hátrányos helyzet családon belüli, több generáción átívelő reprodukcióját.

Amikor megkaptam a felkérést e tanulmány megírására, több okból is megörültem. Nemcsak a felkérés ténye miatt, hanem azért is, mert így egy-egy cikknél sokkal szabadabban írhattam le gondolataimat, tapasztalataimat. Ráadásul nemcsak azok figyelmét, akik a tényeket akár nálam is jobban ismerik, hanem olyan döntéshozókét is ráirányíthatom egy-egy területre, akik sem Magyarországot, sem az itteni romákat nem ismerik. Olyanokét, akiknek nem adatott meg, hogy a pár száz lelkes településtől a minisztériumig tartó utat bejárják. Mivel ezen írás korlátai a mondani-, pontosabban mesélnivalómat keretekbe terelik, önkényesen fogok ugrálni az emlékek, tények, statisztikai adatok között. Szándékaim szerint azonban jelen tanulmány a tényszerűség és a korrektség szabályait betartva mégis olvasmányos, könnyen befogadható, de egyúttal mindenkit kérdésekre és ellenvetésekre sarkalló lesz.

PILLANATFELVÉTEL AZ OKTATÁS HELYZETÉRŐL

Néhány évvel ezelőtt egy szakiskolában tartottam népismereti órát diákoknak. Egy első évfolyamos diák arra a kérdésre, hogy mit tudnak a magyarországi romákról, egyetlen mondatral válaszolt: „Hitler nem végzett jó munkát!”

Abban az időben különböző szervezetek égisze alatt számos ön- és népismereti órát, diszkriminációról szóló képzést és tréninget tartottunk középiskolásoknak, így hozzávetőleges képet kaphattam a diákok romákkal kapcsolatos ismereteiről, attitűdjéről. A kiragadott példa talán a legszélsőségebb, de természetesen nem az egyetlen.

Már akkor felmerült bennem, hogy nagyon komoly problémák lehetnek az oktatás területén, ha ezt a diákok nemcsak gondolják, de gondolkodás nélkül ki is mondják egy olyan ember előtt, akiről tudják, hogy érintett a „dologban”.

• Daróczi Gábor

Később, már miniszteri biztosként tapasztalhattam a közoktatási intézmények nagyfokú ellenállását, amely a roma tanulók iskolán belüli vagy iskolák közti szegregációját felszámolni hivatott intézkedéseket követte.

Tagadhatatlan tény, hogy ma Magyarországon az iskolák még mindig előszeretettel különítik el a hátrányos helyzetű roma gyerekeket a többségi társadalom gyermekeitől.

A 2003/2004-es tanévben egy 573 iskolán elvégzett reprezentatív vizsgálat¹ adatai szerint az általános iskolás korú roma népesség közel egynegyede homogén roma osztályokban tanul, emellett legalább 178 általános iskola működik Magyarországon, amelyek többségében roma diákokat oktatnak.

Ezekről az iskolákról általánosságban elmondható, hogy a településeken a legalacsonyabb presztízsűek, személyi állományukban és infrastruktúrájukban pedig a legrosszabbul felszereltek. Így a különbség a roma és nem roma gyerekek közt tanulmányaik során folyamatosan nő. A hátrányos helyzetű gyerekek az általános iskolát követően többnyire olyan piacképtelen szakképzést nyújtó szakiskolákban folytatják tanulmányaikat, ahonnan kikerülve sok esetben nem tudnak megfelelni a munkaerőpiac által támasztott követelményeknek, és a munkanélküliek táborát gyarapítják.

A szegregációs gyakorlat azt is jelenti, hogy az oktatási rendszer nem teremti meg annak lehetőségét, hogy a különböző társadalmi csoportokból érkező gyerekek ismereteket szerezzenek egymásról, ami az előítéletesség melegágya, és a fentihez hasonló eseteket eredményez. A következő oldalakon azt tekintem át, miért alakulhatott ki mindez, milyen folyamatok játszottak közre benne, és milyen eseteket tekinthetünk „kicsúcsosodásnak”.

¹ HAVAS Gábor – LISKÓ Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 2004.

RÖVID TÖRTÉNELMI ÁTTEKINTÉS

Mint ahogy a legtöbb harminc-harmincöt éves kelet-közép-európai, nagyon konkrét emlékekkel rendelkezem a rendszerváltásról. A nagy rokonságból sokan akkor vesztették el a munkájukat, és egyik percről a másikra az egzisztenciájukat is. Az államszocializmus berendezkedése miatt igen sok roma magas iskolai végzettséget nem igénylő munkahelyeken dolgozott, például segédmunkásként az építőiparban, a bányá- és nehéziparban, a mezőgazdaságban stb. Míg 1971-ben a munkaképes korú roma népesség körében a foglalkoztatottság 85 százalékos volt (alig eltérően a nem romák 87 százalékától), addig 1993 végére ez az arány 22 százalékra csökkent (szemben a nem romák 64 százalékával). Az 1971-es magas foglalkoztatottsági adatoknak² természetesen oka volt a KMK – közveszélyes munkakerülés (minden munkaképes felnőttnek kötelező volt a személyes papírjaiba bejegyzett munkahellyel rendelkeznie) – és az ennek is következménye, hogy kialakult a kapun belüli munkanélküliség (ahol a „teljes” foglalkoztatottság miatt felvett emberek közül sokan nem végeztek valódi termelőtevékenységet) is. A rendszerváltás után a romák voltak az első, akik elvesztették az állásukat, mivel a piacgazdaságban a privatizált vállalatok egyre magasabb szakképzettségű munkaerőt igényeltek. Ezzel nemcsak a családok mindennapi megélhetése került veszélybe, hanem például sokan a cigánytelepeken felhúzott lakásokra felvett hitelek miatt elvesztették a lakásukat is.

A rendszerváltás után az egész társadalomhoz hasonlóan a roma társadalmon belül is bizonyos fokú differenciálódás ment végbe. Jelentős különbség volt azonban, hogy míg a nem romák közül többen kerültek a középosztályba, addig a romáknak csak kis százaléka tudott a hirtelen kialakult helyzetre jól és gyorsan reagálni. Néhányan több-kevesebb sikerrel vállalkozók lettek, mások ugyanúgy segédmunkásként

137

² KEMÉNY István – RUPP Kálmán – CSALOG Zsolt – HAVAS Gábor: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1972-ben végzett kutatásról*. MTA, Budapest, 1976.

• Daróczi Gábor

dolgoztak tovább, mint néhány évvel azelőtt, a diplomával rendelkező értelmiségiek száma pedig elenyésző. A többség azonban szinte minden olyan pozitívumot (alacsony, de biztos jövedelmet jelentő munkahely; a nem romákkal való együtt dolgozás lehetősége, a gyermekek iskoláztatása, valamennyire biztos jövőkép) elveszített, amit az államszocializmus, ha döcögösen és megbízhatatlanul is, de biztosított számára.

Minden nehézség ellenére ezekben az években jöttek létre az első roma civil szervezetek, pártok és kezdeményezések, amelyek célul tűzték ki maguk elé, hogy teljes jogú állampolgárként azonos minőségű szolgáltatásokhoz férheszenek hozzá, és ugyanolyan képvisellel rendelkezzenek, mint a többségi társadalom. Ezekben az években jött létre a nemzetközi szinten is egyedülálló kisebbségi önkormányzati rendszer. A települési önkormányzatok mellett működő választott testületek feladata a helyben élő nemzetiség és kisebbség kultúrájának megőrzése, ápolása és a kisebbség érdekképviselése.

A kisebbségi önkormányzatok átmenetet alkotnak az állami szervek és a civil szervezetek között. Állami szervezet, mert tagjait négyévente, a helyi önkormányzati választásokkal együtt a település polgárai választják, ugyanakkor civil szervezetként működik, mert az éves állami apanázs (2006-ban körülbelül évi 3000 euró) nem elegendő sem a testület fenntartására, sem valódi programok működtetésére. Ezért a kisebbségi önkormányzatok megalakulásuk pillanatától fogva pályázatokból valósítják meg innovációs elképzeléseiket.

138 A legutóbbi időkig a roma civil kezdeményezések kiemelt támogatójaként egyetlen szereplő volt jelen: a Soros Alapítvány. Tevékenysége nemcsak azért volt fontos, mert anyagi támogatást nyújtott, hanem azért is, mert nagyon konzekvensen és bátran kiállt a romák erkölcsi támogatása mellett, és minden eszközzel segítette önszerveződésüket. Megállapításom szerint (ami akár teljesen téves is lehet) nincs ma olyan döntéshozói pozícióban lévő vagy politikusi pályát választó roma ember, akinek valamilyen formában ne lett volna köze a Soros Alapítványhoz.

Ami a romák parlamenti képviselését illeti, a rendszerváltás utáni első szabadon választott parlamentbe három, származását nyíltan vállaló roma ember került be pártszínekben, és azóta is hasonló nagyságrendben vannak jelen a döntéshozatal különböző szintjein. Érdekérvényesítő képességük és politikai szerepvállalásuk természetesen meglehetősen eltérő, mégis jelzésértékű, hogy Európában először Magyarországon kerülhettek be romák a törvényhozásba.

A következő mérföldkő a romákat célzó esélyteremtő programokkal kapcsolatban Magyarország európai uniós csatlakozása volt. Az Európai Unió nagyon komoly elvárásainak jelentős része a romák társadalmi integrációját kérte számon. A kilencvenes évek közepétől egyre több hazai és uniós forrást használtunk fel, amely címzetten a romáknak ment ugyan, de sem megvalósulásában, sem hatásában nem hozott komoly változásokat a romák életében. A Nemzeti Fejlesztési Terv első szakasza megvalósítóinak, illetve a második szakasz tervezőinek egyikeként, bepillantásom volt és van a programokba. Néhány üdítő kivételtől eltekintve a legutóbbi időkig a pénzek elosztásában a romák társadalmi integrációjának támogatása nem jelent meg horizontális szempontként. Hogy ezt példával szemléltessem: egy városban jelentős összegű beruházással minden gond nélkül fejleszthető az egyetemi könyvtár anélkül, hogy a város vezetőségét bárki rákényszerítené a cigánytelepi szegregált iskola felszámolására.

Mindezek mellett az Európai Unió és különböző szervezetei igen fontos szerepet töltenek be Magyarország romákkal kapcsolatos közpolitikájának alakulásában. A nemzetközi standardokhoz való közelítés megkövetelése kivétel nélkül mind azt jelent(het)i, hogy a romák társadalmi integrációjára egyre nagyobb figyelmet kell fordítani, és a csatlakozás után sincs ez a terület kipipálva. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Magyarország eddig az első és egyetlen, amely az Európai Parlamentbe két, származását vállaló, munkájában eltökélt roma képviselőt is küldött. Az általuk támogatott programok (csak a két legfontosabbat kiemelve: a roma

• Daróczi Gábor

nők egyenjogúságáért, illetve az iskolai szegregáció ellen folytatott akcióik) olyan nemzetközi visszhangot kiváltó események, amelyek a sajtó és a döntéshozók figyelmét ezekre a területekre irányítják.

Kik a romák? Kik vagyunk mi?

Nagyon sok megfogalmazás, meghatározás létezik, amelynek alapján a többségi társadalom igyekszik minket, romákat meghatározni. Ezeket általában a szociológia tudománya használja valamilyen formában. A leggyakoribbak a következők:

Szabad identitásvállalás: azaz roma az, aki saját magát annak tartja. Ennek nagy problémája, hogy az emberekben a mai napig élnek olyan történelmi emlékek, amelyek felelevenítésekor az elnyomást, kiszolgáltatottságot valaha megélt csoportok nem szívesen vállalják identitásukat. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy a népszámlálási adatok szerint³ ma Magyarországon 192 000 roma ember él, miközben kutatások és roma vezetők szerint is ennek minimum a háromszorosa a valós. Az önbevalláson alapuló identitásvállalásnak van egy másik vonzata is. Ha azzal, hogy valaki romának vallja magát, bizonyos esélykiegyenlítő lehetőségeket igénybe vehet (például ösztöndíjat és egyéb anyagi támogatást), akkor ki az, aki nem hajlandó magát romának „megjelölni”? Különösen annak tudatában, hogy a magyar adatvédelmi szabályoknak megfelelően ez az információ csak nagyon bonyolult módon kerülhet ki egy-egy adott intézményi egységből (például egy egyetem tanulmányi osztályáról). A közelmúlt szolgáltatott is rá példákat, hogy adott esetben milyen könnyen és hirtelen megnő egy-egy intézményben a magukat romának vallók aránya, miközben nagyon kevéssé valószínű, hogy egyik évről a

³ Magyar Statisztikai Évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2001.

másikra hirtelenjében több tucat roma család tudta volna gyerekét a legköltségesebb képzésekre küldeni.

A környezet által romának tartott: azaz roma az, akit a közvetlen környezete (szomszéd, óvónő, védőnő, orvos, rendőr stb.) annak vél. A többségi társadalom vélekedése ugyanakkor sok esetben megalapozatlan sztereotípiákon, az úgynevezett (de soha meg nem határozott cigány életmódhoz társított) „jellegzetességeken” nyugszik (a romáknál soha nem volt és nem is lesz érték a tanulás; a romák szeretnek egyik napról a másikra élni; a lányok már tizenkét éves korukban gyereket szülnék; azért nem képesek a jövőre tervezni, mert a cigány nyelvben nincs is jövő idejű igealak stb.). Ennek értelmében egyébként a magasabb iskolai végzettségű, társadalmilag elfogadott munkát végző, de cigánytelepen született romák (a roma értelmiség jelentős része) nem számítanak romának; míg a mélyszegénységben, adott esetben ugyanazon a cigánytelepen élő, de etnikailag nem romának születettek cigánynak számítanak.

A fentiekből is látszik, hogy a roma lakosság pontos létszámának meghatározása gyakorlatilag lehetetlen. Fontos hangsúlyozni, hogy 1993 volt az utolsó év (tehát négy évvel a rendszerváltás után!), amikor a törvények szerint lehetséges volt a roma gyermekek beiskolázásáról adatot gyűjteni. Mivel a kisebbségi, valamint az adatvédelmi törvény tiltja az etnikai hovatartozás regisztrálását, azóta csak a személyiségi jogokat nem érintő kutatási adatokra tudunk támaszkodni. (Minden jogi változás ellenére szinte nem telik el év, hogy egy-egy iskoláról ne derülne ki: a gyakorlatban mégis listát vezet a roma tanulókról.)

141

A regisztráció hiánya az esélyegyenlőség és antidiszkrimináció jegyében fogant oktatáspolitikákat is dilemma elé állítja, mivel a főként roma gyermekeket célzó integrációs programokhoz meg kell határozni az adott célcsoportot. A korábbiakból tanulva elmondható, hogy a hátrányos helyzet etnikai alapú megközelítése veszélyes, mivel magában rejtí a prog-

• Daróczi Gábor

ram etnicizálását és ezáltal az eredeti céllal szemben történő gyakorlati megvalósulását. Ráadásul minden szociológiai kutatás pontosan megállapítja, hogy nemzeti és etnikai háttértől függetlenül is vannak hátrányos helyzetű csoportok.

A fenti rövid elmefuttatásból is látszik, mennyire nem egyszerű már annak a meghatározása sem, hogy ki kit tart romának, és főleg mi alapján.

Célcsoport-meghatározás az oktatás szempontjából

A társadalmi kirekesztettség leglátványosabb és egyben legsokrétűbb hatását a kizsorolás jelenti a munkaerőpiacról. Két, egymást régen nem látott barát a „Hogy vagy?” után egészen biztosan a másik munkája felől fog érdeklődni. Ez határozza meg a létünket, a társadalomban elfoglalt helyünket, és természetesen önbecsülésünk alapja is ez.

A halmozottan hátrányos helyzetűek munkaerő-piaci sikertelenségének legfőbb oka a nem megfelelő iskolai végzettség és a munkatapasztalat hiánya. A megfelelő iskolai végzettség megszerzésének lehetőségét (mint ahogy a PISA-kutatások is bizonyítják) Magyarországon kevésbé határozzák meg a diák egyéni képességei, és minden más tényezőnél jobban a szülők anyagi helyzete, amelyet természetesen az ő esetükben is a munkaerőpiacon elfoglalt helyzetük, vagyis az iskolai végzettségük határoz meg. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon a szegénység és a hátrányos helyzet nagy valószínűséggel generációról generációra öröklődik.

142 Az ördögi körből csak az jelenthet kiutat, ha a folyamatot valamelyik nemzedéknél megtörve, külső támogató erők bevonásával olyan oktatási rendszer jön létre, amely a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeket megfelelő kompetenciákkal ruhazza fel, és felkészíti őket az egész életen át tartó versenytúrára (*Life Long Competing*).

Ha belátjuk, hogy az etnikai megközelítéssel problémák vannak, fel kell tenni a kérdést: mi alapján azonosíthatók azok, akikre az oktatásnak külön is figyelnie kell?

Baj-e, ha romának születik valaki? A válasz egyértelmű: nem, ha emiatt soha, semmilyen formában nem lesz diszkrimináció alanya, illetve ha ez a tény nem jár együtt hátrányokkal (például szegénységgel, szegregált lakókörnyezettel, szolgáltatásokhoz való nehezebb hozzáféréssel stb.), valamint hogy a más kultúrából fakadó igényeit (például az anyanyelvi oktatáshoz való jogát, az anyanyelv közszférában való használatát, elismertségét stb.) szabadon gyakorolhatja.

Ha tartjuk magunkat az álláspontunkhoz, miszerint az etnikai megközelítés meglehetősen hibás, meg kell találnunk, melyek azok az ismérvek, amelyek segítségével meghatározhatjuk a kiemelt figyelmet élvező hátrányos helyzetű célcsoportokat.

Egy pontot egész könnyen meghatározhatunk: a tartós *szegénységet*. A szegény család gyermeke sokkal valószínűen nem kapja meg otthon azokat az eszközöket (színes kréta, fejlesztőjátékok, számítógép stb.), amelyek használatát az iskola magától értetődőnek veszi (sok esetben egyenesen megköveteli), továbbá a készségek fejlődéséhez és a sikeres iskolai pályafutáshoz elengedhetetlenek.

A második szempont – talán a legfontosabb – a *tudás-transzfer* lehetősége. A családnak anyagi tőke helyett van-e kulturális és társadalmi tőkéje (olyan tudás, információ, szakképzettség, kapcsolatrendszer stb.), amely ellensúlyozhatja, vagy legalább mérsékelheti az anyagi tőke hiányát. Ez egyben meghatározza, hogy a család tud-e otthon segítséget nyújtani a gyermeknek a tanulásban a kezdeti hátrányok leküzdésére.

Az a gyerek, aki nem részesül az említett két forrásból, nemcsak hátránnyal indul az életben, hanem az iskolarendszerünk szelektivitása miatt egyúttal nagyobb eséllyel fog gyengébb oktatási szolgáltatásokhoz hozzáférni. (Az iskolák jelentős része él a „szabad gyerekválasztás” jogával, amely – ellentétben a szülők szabad iskolaválasztásával – soha nem létezett. Ezek az intézmények előszeretettel válogatják ki a magasabb „hozott tudással” rendelkező, kisebb erőbefektetést igénylőnek tartott gyerekeket.) Az általa látogatott iskolában a személyi, tárgyi és infrastrukturális feltételek gyen-

• Daróczi Gábor

gébbek lesznek, mint az országos átlag, illetve sok esetben még az adott településen elérhetőnél is.

Harmadik szempont a *mobilitás* hiánya. Ez azt jelenti, hogy a szó fizikai értelmében van-e lehetősége a családnak arra, hogy a jobb szolgáltatások reményében elköltözzön egy másik településre (vagy ha ez nem lehetséges, legalább a gyerek járhasson másik – jobb – iskolába).

A hátrányos helyzet előbb felsorolt indikátorain túl fel kell tennünk magunknak a kérdést: mikor kezdődik egy gyermek hátrányos helyzete? Sokan azt válaszolják, hogy a családból való kikerülés pillanatában, amikor először találkozik versenyhelyezettel, és nincs mögötte támogató, meleg háttér, amely talán nem készítette fel minden nehézségre, de minden esetben megvédte és elfogadta. Ezek szerint ez az időpont az óvoda vagy az iskolai előkészítő idejére tehető. Mégint sokan azt mondják, hogy a megszületés pillanatában már eldől, ki milyen esélyekkel indul az életben; hiszen az otthoni feltételek (egészséges lakókörülmények, táplálkozás, fejlesztő játékok stb.) megléte nagyban segíti későbbi helyzetét.

Velem együtt sokan vannak, akik azt állítják, hogy a mai modern életben ez a versenyfutás már a magzati korban elkezdődik. Sok minden eldőlhet akkor, amikor egy kismama elkezd vagy nem kezdi el szedni a magzatvédő vitamint; amikor kilenc hónap csak azzal telik el, hogy a család minden tekintetben a kis jövevény érkezését várja.

Az Oktatási Minisztériumban 2002-ben felállított miniszteri biztosi hivatal az etnikai megközelítésből fakadó ellentmondást úgy próbálta feloldani, hogy programjaival a hátrányos helyzetű rétegeket célozta meg. A hátrányos helyzet meghatározása során a közoktatási törvény olyan, a fentiekben is említett kritériumokat vett alapul, amelyek lefedik a roma kisebbség egy jelentős részét. Az említett kutatási adatok bizonyítják, hogy nem minden roma halmozottan hátrányos helyzetű, de a halmozottan hátrányos helyzetűek jelentős része roma (a társadalomban elfoglalt számarányunknál jelentősen nagyobb mértékben).

Roma gyermekek a magyar iskolarendszerben •

A közoktatási törvény kimondja, hogy *hátrányos helyzetű* az a család, amely anyagi helyzete miatt rendszeres pénzbeni és természetbeni juttatásokat kap a helyi önkormányzattól. *Halmozottan hátrányos helyzetű* az a család, amely gyermekének, az előzőekben felsoroltak mellett, még azzal is meg kell küzdenie, hogy szülei nem rendelkeznek azzal a tudással, amely segíthetné őt az otthoni tanulásban.

AZ OKTATÁS SZEREPE AZ ESÉLYTEREMTÉSBEN

De hogyan lehet kitörni abból a csapdából, amelyben a szülők anyagi helyzete, képzettsége átörökítődik? Ad-e az iskola legalább esélyt, és jelent-e valódi kitörési pontot ebből az ördögi körforgásból?

2003-ig könnyen gondolhattuk úgy, hogy az 1985-től megkezdett, az oktatás területén lezajlott változások (szabad iskolaalapítási jog, az egyházi iskolák újraindulása, az alapítványi iskolák megjelenése, a központi irányítás áthelyezése helyi szintre stb.) mindenki számára előnyökkel jártak. A sikeres oktatási intézményrendszerről szóló korábbi legendák azonban 2003-ban egy csapásra összeomlottak az első PISA-kutatás (*Programme for International School Assessment* – Nemzetközi iskolafelmérési program) megszületésével. A nemzetközi felmérés a huszonöt OECD-tagország diákjainak tudásszintje mellett az oktatási rendszerek hatékonyságát is összehasonlította. A magyar oktatási rendszerről megállapították: a tanulók különböző tudásbeli hiányosságain kívül a probléma másik aspektusa az, hogy a közoktatás jelenlegi formájában nem megszünteti, hanem újratermeli a társadalmi esélykülönbségeket. A gyerekek indulási hátrányai az iskolai évek alatt nőnek. Ezek szerint ha Magyarországon két képességeiben, tudásában, fizikai adottságaiban (akár még bőrszínében is!) teljesen egyforma, de családjuk anyagi helyzetében eltérő diákot megvizsgálunk iskolai pályafutása elején és tizenkét évvel később, akkor azt

• Daróczi Gábor

látjuk, hogy a köztük lévő társadalmi helyzet nem csökkent, hanem a sokszorosára nőtt.

Az igazsághoz természetesen az is hozzátartozik, hogy Magyarországon a szegény/nem szegény csoportmeghatározás sokkal jobban korrelál a roma/nem roma léttel, mint ahogy annak egyébként a romák társadalomban elfoglalt számarányának alapján lennie kellene.

Vegyük sorra a legfőbb tényezőket, amelyek az esélykülönbségek ily nagy mértékű növekedéséhez vezettek akár direkt, akár indirekt módon.

A *szabad iskolaválasztás joga* és gyakorlata. A rendszerváltás környékén bevezetett – és a legutóbbi időkig tabuként kezelt – „vívmány” lehetővé tette, hogy minden szülő abba az iskolába írassa be a gyermekét, amelyet a legmegfelelőbbnek tart, legyen szó önkormányzati, egyházi vagy alapítványi fenntartású intézményről. Ezzel a döntésével a szülő valójában nemcsak gyermeke iskoláját választotta ki, hanem a normatív alapú finanszírozás logikáját követve azt is meghatározta, hogy mely fenntartó számára „utaltatja ki” az állami hozzájárulás összegét.

Aki tudott élni a szabad iskolaválasztás jogával – mert megvolt hozzá a megfelelő kapcsolati rendszere, információja, anyagi java – természetes módon abba az intézménybe vitte gyermekét, amelytől a legjobb minőségű szolgáltatást remélte.

146 A tehetősebb családok gyermekeinek elvándorlása következtében mindkét oldalon társadalmilag homogén összetételű iskolák alakultak ki: létrejöttek a többségében hátrányos helyzetű és roma tanulókat oktató iskolák, valamint a többségében középosztálybeli gyerekeket nevelő iskolák. Aki nem tudott élni a szabad iskolaválasztás jogával, az az addigi helyzeténél is rosszabb körülmények közé került.

Ezzel párhuzamosan nemcsak a szülők, hanem az iskolák oldalán is megindult a szelekciós folyamat, amely a „jó képességű”, előzetes tudással rendelkező középosztálybeli gyerekeket fogadta.

A szabad iskolaválasztás bevezetése után szinte azonnal megindult egy, a tanárok és iskolák közötti szelekciós folyamat. A pedagógusok túlnyomó része ugyanis azt gondolja, hogy a hátrányos helyzetű, roma gyerekek oktatása sokkal nehezebb, több energiát igénylő feladat, mint a jobb gazdasági-kulturális-társadalmi tőkével rendelkező tanulóké, és azonos mértékű bérért mindenki igyekszik a lehető legkisebb terhet vállalni. Aki tehát csak teheti, olyan iskolába megy tanítani, ahol a hátrányos helyzetű roma gyerekek száma elenyésző. Ez alól természetesen (és szerencsére) mindig is voltak és lesznek kivételek, a tendenciát mégis jól érzékeltetik a statisztikai adatok, amelyek alapján látható például, hogy a nem szaktanárok által tanított órák aránya sokkal magasabb a roma többségű iskolákban. (Meg kell jegyeznünk, hogy az önkormányzati döntéseken alapuló forráselosztásnál jól nyomon követhető az infrastrukturális beruházások egymáshoz viszonyított aránya a különböző „presztízsű” iskolákban.)

A szabad iskolaválasztás elleni érv, hogy a rendszer gyakorlati megvalósulása rendkívül cinikus, hiszen aki csak egyből tud választani (elvégre nincsenek meg az anyagi feltételei annak, hogy a gyereket naponta elutaztassa), annak vajmi kevés vigaszt jelent, hogy ő is vihetné a gyereket bárhova.

A *szakfelügyelői rendszer*, amely a gyakorló tanárok külső minőségellenőrzése mellett az iskolák szakmai felügyeletét is biztosította, 1985-ben egyik évről a másikra *megszűnt*. Ezzel nemcsak a pártpolitikát is számon kérő, néha egyéni karriereket kettétörő „ellenőrök” tűntek el (nagyon helyesen) az iskolákból, hanem az egyetlen szakmai minőségellenőrzést valamelyest biztosító szerv és a központi irányítás, valamint az intézmények közötti direkt információs csatorna is megszűnt. A szakfelügyelői rendszer megszüntetése ugyanakkor nem járt együtt egy új és jobb külső értékelési rendszer kialakításával, azóta pedig nincs semmiféle kapcsolat a terepen tanító tanár és az oktatásirányítás között. Másként fogalmazva, a diplomájukat megszerzett tanárok húsz éve nem kapnak iránymutatást, segítséget mindennapi munká-

• Daróczi Gábor

jukhoz. Ha egy másik tanár (például az intézmény igazgatója) nem dönt úgy (mert egyébként nem kötelező neki), hogy megtekinti egy frissen végzett munkatársa egy-egy óráját, sohasem lesz olyan külső, elfogulatlan betekintésre lehetőség, amelynek a minőségtervezés és -biztosítás alapjait kell jelentenie minden modern intézményben.

A *tagozatos iskolák, osztályok*, amelyek eredetileg a kiemelkedő, zenében, nyelvben, matematikában, sportban stb. tehetséges gyerekek számára jöttek létre, nagyban hozzájárultak a szegregált osztályok és iskolák kialakulásához. A mai napig nem változott meg az a szemlélet, hogy minél hamarabb el kell választani a gyerekeket egymástól ahhoz, hogy speciális oktatási igényeiket ki lehessen elégíteni. Sajnos ennek az elvnek egyik gyakorlati megvalósulása igen jó eszköz arra, hogy a roma/nem roma, hátrányos helyzetű/nem hátrányos helyzetű családok gyerekeit szeparálják egymástól.

Mi mással lehetne egyébként magyarázható az a tény, hogy a méltán híres magyar és nemzetközi cigány zenészek sokaságát adó településen egyetlen cigány gyerek sem került be a pluszszolgáltatásokat nyújtó zenei tagozatos helyi iskolába. A kétnyelvűségük miatt oly sokszor tanulási nehézséggel küzdőnek diagnosztizált cigány gyerekek nem kerülhetnek be az emelt szintű angol/német osztályokba. A tagozatos iskolák esetében joggal merül fel a kérdés, milyen pontosak azok az eszközök, amelyekkel egy öt-hat éves gyerekről eldöntjük, alkalmas-e különböző tantárgyakat emelt óraszám-ban tanulni, és tehetséges lesz-e majd valamiben.

A *fogyatékosra minősítés rendszerének hiányosságai* és általában a sajátos nevelési igényű (SNI) összefüggő problémák. Minden országban léteznek SNI-gyerekek, a társadalmi megítélésük és az oktatási rendszer viszonyulása hozzájuk azonban országról országra jelentősen változik. Míg nagyon sok, főképp nyugati országban az SNI nem jelent megbélyegzést, és elsősorban plusz szolgáltatások (külön foglalkozások, külön szakember) kötődnek hozzá, Magyarországon e kérdésben több tekintetben nagyon furcsa helyzet alakult ki.

Előljáróban fontos megjegyezni, hogy ugyanez a problémakör eredetileg nem a hátrányos helyzetű vagy roma kérdéskörbe tartozik, de a tények mégiscsak azt mutatják, hogy míg a nem roma családok gyerekei között az SNI-vé minősített gyerekek aránya 2-3 százalék (a nemzetközi adatokkal azonos), addig ugyanez a roma gyerekek között 20 százalékos.

Miközben egy SNI-vé minősített gyermek után a költségvetés az alapszint közel dupláját biztosítja, azt kell látnunk, hogy a normál tantervű iskolák mellett működő SNI-tagozatokon nem egyszerűen rosszabb feltételek között tanulnak a gyerekek, hanem a vizsgált intézmények közel harmadában a törvényességi feltételeket sem tartják be maradéktalanul (a megengedettnél több évfolyam összevonása; szaktanárok által tartott órák aránya, gyógypedagógus által tartott órák száma). Ez ráadásul épp azoknál a gyerekeknél történik meg, akik egyébként a legrászorultabbak, és az iskola által nyújtott magasabb minőségű szolgáltatásoknak kellene elősegíteniük, hogy meglévő hátrányaikat behozhassák.

A *magántanulóvá minősítés* eredetileg arra szolgált, hogy azok a gyerekek, akik a sportban vagy a kultúrában, művészetekben elért kimagasló eredményeik miatt nem tudnak eleget tenni a napi iskolába járás követelményének (országos és nemzetközi versenyzők, nemzetközi tánc-, zene- és énekcsoportok), rendszeres időközökben levezetve együtt tudjanak haladni kortársaikkal. Mára a magántanulóvá nyilvánítás kimondva-kimondatlanul a „problémás gyerekek” törvényes elkülönítésének eszközévé vált. Sokszor azok a beilleszkedési, tanulási és magatartási problémákkal küzdő gyerekek kerülnek ebbe a kategóriába, akik oktatása aránytalanul több munkát igényel kortársaiknál.

Sajnos ma Magyarországon a magántanulóvá és SNI-vé minősítés nemcsak a gyerekek iskolai pályafutását határozza meg, hanem nagy eséllyel későbbi munkaerő-piaci esélyeket is.

Az önkényesen kiragadott példák természetesen nem alkalmasak arra, hogy pontosan leírják a magyar oktatás pillanatnyi helyzetét, de lehetőséget teremtenek arra, hogy a leg-

• Daróczi Gábor

kirívóbb eseteken keresztül megmutassák az oktatás minden szereplője számára problémát okozó gócokat.

Mint a tanulmány elején utaltam rá, a szegregációs gyakorlat azt is jelenti, hogy az oktatási rendszer nem teremti meg a lehetőségét, hogy a különböző társadalmi csoportokból érkező gyerekek találkozhassanak, ismereteket szerezzenek egymásról, ami az előítéletesség melegágya. Felmerül hát a kérdés: mit közvetít ma az oktatás a romákról? A kép sajnos elég lehangoló. A megvizsgált tankönyvekben (olvasásstanítás, irodalom, történelem, társadalomismeret stb.) vagy egyáltalán nincs utalás a több évszázadnyi közös múlt-ra, vagy ha van, pontatlan, minden alapot nélkülöz, és legfőbb hibájának felróhatóan nem a sztereotípiák csökkentésére, hanem inkább gerjesztésére alkalmas. Ezért történhetett meg, hogy az elmúlt időszakban több tankönyvet is vissza kellett rendelni bizonyos szövegek tartalma miatt.

Természetesen vannak jó gyakorlatot folytató iskolák is, ahol természetes, hogy ének-zene órán a német, görög, francia stb. nyelvű dalok mellett, azokkal azonos „rangban” cigány és beás nyelvű dalokat is tanulnak. Ahol a történelemoktatás során nemcsak külön órát szentelnek a romákról való ismeretátadásra, hanem az aktuális résznél, az adott történelmi esemény taglalásakor „automatikusan” a tananyagba integrálva kapnak információt egy-egy fontosabb eseményről vagy roma emberről. Ezen órák levezetéséhez különböző intézmények (magánemberek, civil szervezetek, háttérintézmények és maga a minisztérium is) igyekeznek a lehető legtöbb és legjobb tudásanyagot biztosítani. Mindennek ellenére nagyon sok még a tennivaló, hiszen ez nemcsak azért fontos, mert mindenki tanulhatna közös történelmünkről, közös szokásokról, a több száz éves egymásra utaltságból fakadó együttélésről, hanem azért is, mert a roma gyerekeknek pozitív önképet adhatna.

Roma gyermekek a magyar iskolarendszerben •

ESETTANULMÁNY

Az oktatási tárca és más kormányzervek megtett lépései – amelyek Európában egyedülállók – jól mutatják, hogy Magyarország nemzetközi viszonylatban is élenjár a problémák felderítésében és az iskolai szegregáció elleni harcban. Mégis több, komoly sajtóvisszhangot keltő esetet láthattunk, amely azt bizonyítja, hogy a helyi szinten megvalósuló diszkrimináció nyílt formában is megjelenhet. Erre talán a jászladányi iskola esete az „iskolapélda”. Az ügy lassan fél évtizede húzódik, és nemcsak az oktatásra, hanem szinte minden területre (civil kezdeményezések, választójogi törvény stb.) komoly hatással van, ezért idézzük most fel a legfontosabb eseményeket.

Az új évezred legelején Jászladány nagyközség polgármestere írásbeli javaslatot tett egy alapítványi iskola létesítésére, amelynek szükségességét az igénytelenebb és az igényesebb szülői, tanulói felelősségvállalások közötti feszültségekkel indokolta. Az igénytelenséget mint közösségi minőséget általában a szegényebbekhez és a romákhoz kötötte, míg az igényességet a község felelősséget vállalni tudó, többnyire nem roma és tehetősebb közösségéhez. Két évvel később az önkormányzat képviselő-testülete határozatban döntött arról, hogy tíz évre bérbe adja az alapítványi iskolának az önkormányzat tulajdonában álló – közpénzen felépített és frissen felújított – általános iskola épületének és felszerelésének meghatározott hányadát, valamint vállalta, hogy hozzájárul az intézmény működtetéséhez szükséges költségekhez. A települési önkormányzat közreműködésével így előállt az a törvénysértő helyzet, amelyben a kötelező és ingyenes, mindenki számára hozzáférhető oktatás megszervezése helyett a kirekesztésre került a hangsúly.

A jászladányi alapítványi iskola létrehozása amellet, hogy helyi, közösségi érdekekbe ütközött, számos közigazgatási eljárásjogi szabályt is megsértett. A helyi cigány kisebbségi önkormányzat az elit iskola felállításának hírére azonnal reagált, és levélben tiltakozott a kirekesztő politikálás ellen,

151

• Daróczi Gábor

majd májusban kétnapos éhségsztrájkot folytatott. A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, valamint az akkori oktatási miniszter már kezdetben felhívta az önkormányzat figyelmét, hogy jogszabály kötelezi a települési önkormányzatot a cigány kisebbségi önkormányzat egyetértésének megszerzésére minden olyan esetben, ha döntése érinti a kisebbségekhez tartozók képzését. Tekintettel arra, hogy az önkormányzati iskolában kisebbségi oktatás folyt, a cigány kisebbségi önkormányzat érintettsége vitathatatlan. Ennek ellenére a cigány kisebbségi önkormányzat mindvégig nem került tárgyalóasztalhoz. (Később az önkormányzati testület – szintén a cigány kisebbségi önkormányzat egyetértése nélkül – módosította az iskola alapítóokiratát, amivel elérte, hogy attól kezdve már papíron sem folyt kisebbségi oktatás az intézményben.)

A diszkrimináció tényét és a jogszabályokba ütköző iskolaalapítási gyakorlatot, valamint a cigány kisebbségi önkormányzattal szemben elkövetett törvénytelenégeket az idők során különböző szervek (nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, a megyei közigazgatási hivatal, a legfelsőbb bíróság, az Oktatási Minisztérium stb.) is megerősítették.

A helyzet abszurditását jól jellemzi, hogy a 2002-ben megtartott települési önkormányzati és kisebbségi önkormányzati választások eredményeképpen a település újraválasztotta addigi polgármesterét, a cigány kisebbségi önkormányzatba pedig a magyar többség szavazataival egy kivételével nem romák kerültek be. Így került a cigány kisebbségi önkormányzat élére a polgármester felesége, a tagságba az alapítványi iskola kuratóriumi elnökhelyettese, az önkormányzat építésügyi előadója és egy helyi kiskazda.

152 Az eljárásjogi szabályok megsértése mellett a jászladányi iskolabotrány kényes pontja a közvetett szegregáció, amelynek számonkérésére az eddigi törvényi keretek közt nem kerülhetett sor. Bár az Alkotmány minden magyar állampolgárnak biztosítja a művelődéshez való jogot, a kötelező általános iskolához való ingyenes hozzáférést, valamint tiltja a hátrányos megkülönböztetés minden formáját az okta-

tásban, Jászladány esetében ez nem bizonyult elegendő jogi garanciának. A közoktatási törvény az Alkotmány idevágó passzusaira építve biztosítja a szülő számára az iskola szabad megválasztásának jogát és az intézménylétesítés szabadságát. A működéshez szükséges személyi, tárgyi eszközök és a költségvetési forrás megléte után bármely iskola létrehozására jogosult szervezet zöld utat kaphat.

A jászladányi alapítvány megfelelt ezeknek a formai követelményeknek, az elit iskola felállításával azonban lépéshátrányba hozta azokat a gyerekeket, akiknek szülei anyagi helyzetük miatt nem tudták megfizetni a tandíjat.

A 2003/2004-es tanév eleji beiratkozás után a megyei közigazgatási hivatalnál ráadásul több jászladányi szülő is panaszt tett, amelyben az alapítvány felvételi eljárását kifogásolták. A roma gyerekek szülei beadványaikban sérelmezték, hogy nem tolthették ki gyermekeik számára a jelentkezési lapot, a felvételi kérelemmel kapcsolatban nem kaptak választ, az iskola igazgatójának átnyújtott szándéknyilatkozatokat pedig utóbb érvénytelenítették.

A mind jobban elmérgesedő helyzetbe többen is konszenzusos megoldást keresve próbáltak beavatkozni, és néhány hét alatt összegyűjtötték az alapítványi iskola tandíját a roma gyerekek számára.

Mindezek ellenére a helyzet a mai napig változatlan. A per évek óta tart, a két iskola közötti különbség szembeűnő és látványos. Az etnikai arányok az eredeti iskolaalapító szándéknak megfelelően alakultak: az önkormányzati iskolában 90 százalék fölötti a roma gyerekek aránya (a hátrányos helyzetű gyerekeké természetesen még ennél is nagyobb), míg az alapítványi iskolában 5–10 százalék között mozog.

A sorozatos kudarcok ellenére a jászladányi iskolaper két jelentős folyamatot is elindított. Az egyik ezek közül az egyenlő bánásmódról szóló törvény megalkotása, amely tiltja mind a közvetlen, mind a közvetett diszkriminációt, így megsemmisíthetők lesznek az olyan, látszólag mindenkinek azonos jogokat biztosító intézkedések, amelyek a gyakorlatban az egyik félnek hátrányt okoznak.

• Daróczi Gábor

A diszkriminációellenes törvényi szabályozás szükségessége már évek, évtizedek óta a levegőben lógott, de létrejöttéhez, úgy látszik, szükség volt egy sok konfliktust generáló esetre, amely az utolsó lökést adta.

A másik szintén jelentős folyamat a kisebbségi önkormányzati választások rendszerének megváltoztatása volt. A már említett, a cigány kisebbségi önkormányzatban véghezvitt „hatalomátvétel” nagyon pontosan rámutatott arra, milyen visszasságokhoz vezet, ha mindenki etnikai hovatartozásától függetlenül jelöltheti magát kisebbségi képviselőnek, és egyben megválaszthatja a kisebbség törvény által biztosított képviselőit. Valószínűleg a legfontosabb azonban az a folyamat volt, amely segítette a romák helyzetét leginkább meghatározó témára, a szegregált iskolákra irányítani a figyelmet. A 2006-os választásokon már csak az választhatott, és az lehetett választható, aki előzetesen regisztrálva magát bejelentkezett a helyi önkormányzatnál.

Minden probléma és peres ügy ellenére hiszek abban, hogy a jászladányi iskola ügye meg fog oldódni, és hogy a politikai elit által elindított szemléletbeli változások az egész társadalomra hatással lesznek. Talán még a mi nemzedékünk is megéli azt, amikor bórszíntől függetlenül mindenki ugyanolyan eséllyel indul az egész életen át tartó versenyfutásban.

Roma gyermekek a magyar iskolarendszerben •

IRODALOM

- BOGDÁN János: A cigány oktatásfejlesztési programokról.
Iskolakultúra, 1996/4. 116–126.
- Cigány Oktatásfejlesztési Program. A Művelődési és Köznevelési
Minisztérium Kisebbségi Főosztályának országos cigány
köznevelési programtervezete.
- CSONGOR Anna: Cigány gyerekek iskolái, különös tekintettel
a telepi gyerekekre. *Cigánylét*. Szerk. UTASI Ágnes, MÉSZÁROS
Ágnes, MTA Politikai Tudományos Intézete, Budapest,
1991, 179–200.
- CSONGOR Anna: *Szegregáció az általános iskolákban. Cigány
osztályok Magyarországon*. Oktatókutató Intézet,
Budapest, 1991.
- DIÓSI Ágnes: A cigánygyerekek és az iskola. Gyerekcigány
Pedagógiai tanulmányok. Szerk. FARKAS Endre, INTER-ES
Kiadó, Budapest, 1994. 43–55.
- FORRAY R. Katalin: Cigány kisebbségi oktatáspolitikai.
Educatio, 1999/2, 223–234.
- FORRAY R. Katalin – HEGEDÜS T. András: *Támogatás és integráció:
oktatáspolitikai szempontok a cigányság iskoláztatásához*.
Oktatókutató Intézet, Budapest, 1991.
- HARSÁNYI Eszter – RADÓ Péter: Cigány tanulók magyar
iskolákban. *Educatio*, 1997. 48–59.
- HAVAS Gábor: *Cigányok a szociológiai kutatások tükrében*.
A cigányok Magyarországon. Szerk. GLATZ Ferenc, MTA,
Budapest, 1999, 21–44.
- HAVAS Gábor – KEMÉNY István – KERTESI Gábor: *Beszámoló
a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó,
1993. októbertől és 1994. februárja között végzett kutatásról*.
MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1994.
- KALTENBACH Jenő: *A kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek
oktatásának átfogó vizsgálatáról*. Országgyűlési Biztosok
Hivatala, Budapest, 1998.

• Daróczi Gábor

KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor: *Cigány tanulók az általános iskolában – helyzetfelmérés és egy cigány oktatási koncepció vázlata. Cigányok és iskola. Educatio Füzetek 3., Budapest, 1996, 7–101.*

LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: Ki a cigány? *Kritika*, 1997/12. 3–6.

PIK Katalin: Roma gyerekek és a speciális iskolák. *Educatio*, 1999/2., 297–311.

RADÓ Péter: Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról. NEKH, Budapest, 1997.

SZALAI Andrea: Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásban. *Educatio*, 1999/2., 269–285.

Interjú Danyi Károllyal

Jászladány a magyar sajtóban immár hét éve sokat emlegetett település. 2000-ben az önkormányzat támogatásával létrehozott alapítványi iskolával került először a figyelem középpontjába. A helyi cigány kisebbségi önkormányzat és számos civil szervezet azóta is folyamatosan tiltakozik a magániskola működtetése ellen, arra hivatkozva, hogy az a roma tanulók szándékos szegregálására hozták létre. Míg az önkormányzati iskolában a tanulók közel 90 százaléka roma, az alapítványi iskolában számuk elenyésző. Az interjúalany jászladányi lakos, cigány kisebbségi önkormányzati képviselőként maga is részt vett az alapítványi iskola létrehozása elleni harcban.

Danyi Károly vagyok, 1950. május 31-én születtem. Hat gyermekem és hét unokám van. Tizenöt évesen a 23. Építőipari Vállalatnál dolgoztam, majd átmentem a Kertészeti Vállalathoz. Ott még egy iskolát kijártam, és már művezetőként dolgoztam, hatvan ember volt a kezem alatt. Tizenhat évig voltam a Fővárosi Kertészeti Vállalatnál. A fizetésem háromezer forint volt, a munka mellett elmentem zenélni is, így jutottam ki Németországba. Cigány folklóregyüttest alapítottunk Monszun néven. A dalaink a cigányok szenvedéséről szóltak. Magyar, illetve cigány nótákat énekeltünk, amit kértek. Harminchat országból Magyarország első he-

• Interjú

lyen állt. Én vezető énekes voltam, a zenestílusomat „B” kategóriában a legjobbnak minősítették.

Amikor hazajöttünk, négy évet a Mélyépítő Vállalatnál dolgoztam, összesen harminckét évet dolgoztam életemben. Sajnos többet nem tudtam csúnya betegségem miatt, tüdődaganat, rosszindulatú. Május óta vagyok kórházban.

Én úgy vagyok a magam életével, hogy szeretem a családomat, szeretem minden barátomat, örülök, hogy megismerkedhettem velük. Én mindenkit szeretek, nekem nincs olyan, hogy rossz cigány vagy rossz magyar, mindkettőt szeretni kell, azt úgysem lehet megválogatni, melyik a rossz és melyik a jó. Szeretem a jólelkű embereket. Itt, a kórházban se cigánynak vagyok minősítve, a tiszteletem megvan. Szófogadó vagyok, nem utasítok el semmiféle kezelést, mert szeretnék tovább élni, mert tudom milyen nehéz apa nélkül felnőni.

Amikor megszülettem, édesapám elhagyott minket. Tizenhat éves koromig, mondhatom, cipő nélkül nőtem fel, édesanyám kendőjében mentem, ha menni kellett. Nagyon nehéz volt megszerezni azt a kevés iskolát, amim van, a nyolc osztályt. Attól felfele úgy tudtam megszerezni, hogy elmentem a vállalathoz dolgozni, ahol megszerettek és segítettek, hogy művezető lehessenek. Kiváltottam a vállalkozóit is, de félttem attól, hogy rendőrhöz kerülök, amit mai napig nem szeretek, vagy hogy elvisznek a börtönbe, ezért inkább azt gondoltam, visszaadom, és próbálom élni az életemet és rendesen nevelni a gyerekeimet. Hál'istennek, kiiskoláztattam őket. A gyerekeim, ahogy kijárták a nyolc osztályt, azonnal a Baromifeldolgozónál helyezkedtek el. Továbbtanulni nem tudtak. Ennek az volt az oka, hogy hatan voltak, és egyedül dolgoztam, nem tudtam annyit keresni, hogy mind-egyiket beírassam. Akkor még nem volt olyan, hogy ingyen tankönyv, ingyen étkezés az iskolában, vagy ilyesmi. Sehonnan nem kaptunk támogatást, hiába kértük. Nagyon rossz körülmények között tudtam őket felnevelni. Itt, Jászladányban sok család volt ugyanilyen helyzetben, mint mi, és van a mai napig is.

Danyi Károly •

Én nem éreztem nagy változást az uniós csatlakozással. Az egyik lányom, aki harmincéves, mai napig velünk él. Ő a nyolc osztály után a Vaszfeldolgozóban helyezkedett el, most is ott van. Neki nincs több iskolája. A mi helyzetünkön nem változtatott az unió, se nem hozott előrébb, de nem húzott hátrább sem. Nem kaptuk meg azt a fajta segítséget, amit kellett volna. Kérvényeztünk ingyen tankönyvet, beírtam a Belügyminisztériumba is, de onnan se kaptunk semmilyen segítséget. Talán csak annyi változott, hogy a faji megkülönböztetés miatt nem sok helyre veszik fel őket. A rendszerváltás után sok minden megváltozott, sok az új iskola, a szülők azt csinálnak, amit akarnak. Aki tudta, rögtön elvitte a gyereket a legközelebbi városba. A munkahelyekről először a cigányokat rúgták ki, azóta a faji megkülönböztetés miatt nem sok helyre veszik fel őket. Én a mostani önkormányzati iskolának az elődjébe jártam. 1948-ban épült, de később az akkori polgármester lebontatta. Akkoriban ez volt az egyetlen iskola a településen. Vegyes osztályokba jártunk, nem volt megkülönböztetés cigány és magyar között, együtt nőttünk fel. Nem tudtak hátrányos helyzetbe tenni, mert csak ez az egy iskola volt.

Nem volt olyan sem, hogy külön osztályba rakták volna a cigány gyerekeket. Minden osztályba egyformán voltunk, fele cigány, fele nem. Persze voltak magyar gyerekek, akikkel voltak a cigány gyerekeknek konfliktusai, mindig akadt egy-két ilyen, de nem foglalkoztunk velük. Egy iskola volt, egy padban ültünk, ha akartuk, ha nem. Ma már egészen más a helyzet.

Nekem minden unokám az önkormányzatiba jár, egyik se jár magániskolába, mert nem tudjuk megfizetni. De ha megtehetnénk, se íratnánk oda, mert mi a magunk fajtáját nem tagadjuk meg, és a gyerekeimmel sem tagadtathatom meg ezt a fajtát, a cigányságot, amelyben én őket felneveltem. Bár látva az önkormányzati iskolában folyó dolgokat, lehet, hogy mégis a magániskolába kellett volna íratni őket, hogy jobb esélyeik legyenek. Nem tartom valami jónak az önkormányzati iskolában való tanulást.

159

• Interjú

Az önkormányzati iskolában a gyerekek sokkal kevesebbet tanulnak, mint a magániskolában és nem is törődnek velük annyira a tanárok. Csúnyábban is beszélnek a tanárok, agresszívebbek, így rossz példát látnak a gyerekek. Ráadásul ezeknek a gyerekeknek sokkal rosszabb esélyeik vannak, mint a magániskolában tanulóknak. Nyolcadik osztályosoknak feltettem harmadik osztályosoknak való kérdéseket, és nem tudták megválaszolni. Kérdezem én, akkor hogyan engedték át őket magasabb osztályba? Hogyan fognak ezek a gyerekek később boldogulni?

Az alapítványi iskola létrejöttével változások történtek az önkormányzati iskolában. A számítógépeket átvitték a magániskolába, itt csak egyet hagytak, amivel nem sokat tud ennyi gyerek kezdeni. A magániskolában számítástechnikát tanítanak a gyerekeknek, a mieink meg a közelébe se kerülnének a gépeknek, ha nem csináltunk volna egy tanodát¹ néhány évvel ezelőtt. A tanodába azért is járnak, mert lehetőségük van számítógépezni. Tanítják őket délutánonként erre-arra, amire az iskolában nem. Nagy segítség ez nekik, mert mi nem tudnánk megfizetni a különórát, nem vagyunk olyan jó helyzetben. Itt olyan segítséget kapnak, hogy könnyebb lesz tanulniuk, sokkal jobbak lesznek a jegyeik. Megtanítják őket a tantárgyakra, de arra is, hogy tudják, hogyan kell tanulni.

Akik tavaly ide jártak, azok most már továbbtanulnak. Itt olyan tanárok vannak, akik meg tudják tanítani a gyerekeket. Voltak olyan tanulók, akik év végére két jegyet javítottak. Szebben fejlődnek a diákok itt három óra alatt, mint az iskolában egész nap. Ott nem törődnek velük.

160 A gyerekek szeretnek itt lenni a tanodában. Amikor délután a gyerekek eljönnek, érdekes módon, itt nincs velük semmi gond, szorgalmasak, ügyesek, az iskolában mégsem szerepelnek jól. A tanodába járók köszönnek, az is, aki

¹ Elsősorban hátrányos helyzetű gyermekeket célzó, az iskolai oktatáson kívüli (jellemzően délutáni) felzárkóztató intézmény, leggyakrabban civil szervezet működtetésében. A 2004–2006-os első NFT Humán Erőforrás Operatív Program pályázatából nyertek rá uniós forrást.

Danyi Károly •

korábban sosem köszönt az utcán. A tanárokat is jobban szeretik, jobban megértik, hogy fontos a tanulás. Amit az iskolában nem tanítanak meg nekik, azt próbálják pótolni a tanodában tanítók.

Tagja voltam a települési önkormányzatnak, ott hallottam, hogy létre akarnak hozni egy magániskolát. Azonnal értesítettem Kállai Lacit, aki a cigány kisebbségi önkormányzat elnöke volt akkor. Magam is tagja voltam a kisebbségi önkormányzatnak, 2001-ben elnökhelyettes voltam. Szóltam tehát Lacinak, hogy baj van, leültünk megbeszélni néhányan, hogy mit csináljunk. Összehívtuk a cigányságot, hogy ezt valami úton-módon megakadályozzuk. Először petíciót írtunk a polgármesternek, amelyben tiltakoztunk a magániskola ellen. Azt mondtuk, hogy ha csinálnak egy magániskolát, akkor a cigány gyerekek el lesznek különítve, mert ez a szándékuk. Az önkormányzati általános iskola diákjainak több mint fele cigány volt, erre még kivinnék a magyarokat. A magániskolában fizetni kell, és a cigány szülőknek nincs pénzük erre. A polgármester nem fogadta el a petíciót, azt mondta, nem a cigány gyerekeket különítik el ezzel, csak a jobban tanulóknak más iskolát csinálnak, mert nem tudnak így tanulni. Ez persze ugyanaz. Ekkor mi két napon át éjjel-nappal tartottuk az éhségsztrájkot. Sokat írtak rólunk az újságok, mégsem történt semmi.

Később az önkormányzatban egy ülésen eldöntötték, hogy az önkormányzati iskola épületéből odaadnak a magániskolának, meg a felszerelésből is. Ekkor vitték át a számítógépeket is a magániskolába. 2000-ben kezdődött ez az egész történet, már hét éve tart, és a mai napig nincs vége a pereskedésnek. Sok cigány szülő próbálta beíratni a gyermekét a magániskolába, de nem vették fel őket. És még azt merik mondani a bírágón is, hogy ez nem elkülönítés.

161

A települési önkormányzat tagjaként sem tudtam ezt megakadályozni. Nem tudtam, mert sokan voltak ellenünk. A testület tagjai húsz évvel ezelőtt is fajgyűlölők voltak. Nem szeretik a feketéket, a mai napig így van ez. A cigány kisebbségi önkormányzat véleményét meg sem kérdezték, senkit

• Interjú

nem érdekelt, hogy mit gondolunk a magániskoláról. Pedig ki kellett volna kérni a véleményünket, a törvények is azt mondják, mert az iskolában kisebbségi oktatás folyt, és érintettek voltunk. Mégsem kerestek meg minket.

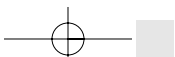
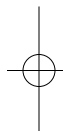
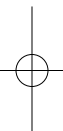
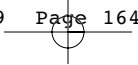
Nagyot csalódtunk, amikor kiderült, hogy a kisebbségi önkormányzatba a polgármester felesége meg az alapítványi iskola embere került be és csak egy roma. Úgy történhetett ez, hogy bárki szavazhatott bárkire, nem számított, ha a polgármester felesége nem is cigány, mégis indulhatott kisebbségi elnöknek. Biztos, hogy nem a cigányok választották meg, hanem a saját emberei.

Most zajlottak le a 2006-os kisebbségi önkormányzati választások. Ez alkalommal csak azok indulhattak képviselőnek, illetve szavazhattak, akik felvetették magukat a kisebbségi választói névjegyzékbe. A testület összetételében változás történt, mert csak a cigányok szavazhattak. Bár a szavazás során az egyik azt mondta, hogy magyarok is szavaztak, a másik azt, hogy nem. Nem tudom, mi az igazság. Az biztos, hogy most cigányok vannak az önkormányzatban, de az alapítványi iskola ellenzői most sem jutottak be.

Az unokáim: van nyolcadikos, hetedikos, hatodikos, meg van köztük másodikos is. Az én gyerekeim talán megkeresik Isten segítségével a sorsukat. Itt, Jászladányban a legtöbb gyerek a nyolc osztály elvégzése után kereskedelmibe megy továbbtanulni. Az anyémeknek gimnáziumot szánunk és attól fölfele, nem kereskedelmit. Azt szeretném, ha főiskolára mennének, és lenne diplomájuk. Nagyon büszke lennék rájuk.

Különböző nők

Pető Andrea

Eszter táskája

Az „államosított feminizmus” bukása (1989) és Magyarország európai uniós csatlakozása (2004) között magyar és külföldi szerzők tollából jó néhány jelentős mű született arról, hogy miért nincsen Kelet-Európában nőmozgalom.¹

1989, a rendszerváltás után igen nagy volt a demokratikus várakozás, és általános volt annak reménye, hogy a nőmozgalomban éppúgy, mint a tudomány területén, rendkívüli átalakulás megy majd végbe, s ez lehetőséget teremt arra, hogy a társadalmi nemek egyenlőségének értéke megjelenjen a nyilvános térben. Én magam is a tudományos feminizmus képviselőjeként találkoztam a társadalmi nemekkel kapcsolatos intézményes ellenállás különböző formáival.² A tényezőket, amelyeknek hiánya, illetve megléte nehezíti a nőmozgalom szerveződését, jól ismerjük a szakirodalomból.

A következőkben egy különleges női szervezet, egy zsidó feminista nőegyesület, az EszterTáska születését és működését

¹ PETŐ Andrea: Hungarian Women in Politics. In: *Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics*. SCOTT, Joan et al. eds, Routledge, New York, 1997, 153–161.; PETŐ Andrea: The History of the Women's Movement in Hungary. In: *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*. BRAIDOTTI, Rosi – GRIFFIN, Gabriele eds., Zed Books, London, 2002, 361–372.

² MANNERS, Ian – PETŐ Andrea: The European Union and the Value of Gender Equality. In: MANNERS, Ian – LUCARELLI, Sonja (eds.): *Values and Principles in European Union Foreign Policy*. Routledge, London – New York, 2006, 97–113.

• Pető Andrea

dését elemzem. Szeretném bemutatni, hogyan volt lehetséges, hogy évekig ez a nőszervezet jegyezte az egyetlen feminista rovatot a meglehetősen bulvár-, illetve férfidominanciájú magyar sajtóban. Ugyanakkor feminista filmklubot üzemeltetett, miközben a kis mozik sorra becsuktak, mert nem bírták a versenyt a nagy hollywoodi filmeket vetítő plázamozikkal, és *Elmeséletlen történetek* címmel felolvasóest-sorozatot szervezett, ahol olyan műveket mutatott be, amelyek szemben állnak a magyar fősodor történelem- és holokausztfelfogásával: tehát a társadalmi nemek szerinti emlékezetnek biztosított teret.

ELŐZMÉNYEK

Magyarország, ahol jelenleg a legnagyobb kelet-európai zsidó közösség él,³ 1944 tavaszától rendkívül rövid idő alatt 500 000 zsidó származású állampolgárát deportálta koncentrációs táborokba.

Az asszimilált, nem vallásos értelmiségi zsidók főleg Budapesten élnek. A kommunizmus alatt az egyetlen lehetséges stratégia az identitás eltitkolása volt. Arra, hogy ki-kí hogyan ébredt rá identitására – a kamaszok vagy felnőtt emberek között folytatott magánbeszélgetéseken elhangzott „Hogyan tudta meg, hogy zsidó vagy?” kérdés –, számtalan történet született.⁴

166 Az 1989 utáni folyamatokat sokszor jellemezték úgy politológusok, hogy a társadalomról lehúzták a vörös szőnyeget, és alóla előkerült minden, amit addig alá söpörtek. Ez a nőpolitikában nem ennyire egyszerű. 1945 után nemcsak a magyar társadalom szerkezete változott meg, hanem a teljes női munkavállalással, valamint a szabad abortusz biztosított joggal a nők önrendelkezési joga másképpen alakult, mint a vasfüggönyön túli nőtársaiké. Még akkor is, ha ez,

³ GITELMAN, Zvi – KOSMIN, Barry – KOVÁCS András (szerk.): *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond*. CEU Press, Budapest, 2003.

⁴ ERŐS Ferenc – KOVÁCS András – LÉVAI Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 1986/I. 129–144.

sokak bánatára, nem jelentkezett a nyilvánosságban „feminista öntudatként”. A posztszocialista jellegzetesség, az „államosított feminizmus” rendszerének összeomlása és a társadalmi életben 1989 után végbement konzervatív nőpolitikai fordulat hatására az emancipálódást ösztönző női munkavállalás drasztikusan lecsökkent, és a változatlanul patriarchális magánéleti modell emelkedett politikai normává. A helyzetet még az is súlyosbította, hogy a szociális ellátórendszerek (bölcsőde, óvoda, napközi) is összeomlottak a diadalmas neoliberális paradigma hatására.

A különböző történelmi egyházak, amelyek természetesen haszonélvezőként – mint a kommunista rendszer áldozatai – kerültek elő a vörös szőnyeg alól, mind a mai napig nem vállalták a szembenézést a kommunista apparátussal és a titkosszolgálatokkal való kollaborációval és spirituális következményeivel. Áldozati helyzetük felmentést adott számukra az alól, hogy a világban máshol közben lezajlott modernizálódó spiritualitásigénynek megfelelni kényszerüljenek. 1989-től kezdve ezek az egyházak egyre hangosabban támogatták a hagyományos nőszerepet, azaz a normatív anyaságot, a nő biológiai különbségét, az ebből adódó méltóságot. Ebben kevés különbség létezik a katolikus, a protestáns vagy a zsidó magyarországi közösségek között. Idős férfiak emlékeztetnek a kötelességekre, és erős koalíciót alakítanak a modernizálási kísérletekkel szemben: jöjjön az a katolikus feminizmus, a feminista protestáns teológia vagy a reform zsidó közösség női rabbijától.

Ezzel párhuzamosan, akárcsak az „államosított feminizmus” más országaiban, Magyarországon az 1990-es éveket egyrészt a nők politikai képviseletének drasztikus csökkenése, másrészt a civil nőmozgalom elvárt megjelenésének elmaradása határozta meg. Ugyanakkor a női egyesületek, a női civil szféra, amelyet óriási erőfeszítésekkel, hatalmas személyes áldozatokkal működtettek, nem tudták befolyásolni a főáramot, és nem voltak képesek kitörni a Sabine Lang által „feminizmus NGO-izációjaként” leírt folyamatból, amely szerint a „női érdeket” képviselő civil szervezetek

• Pető Andrea

kis presztízzsel, kevés pénzzel, kiszolgáltatottan és az egyének saját önfeláldozására és önkizsákmányolására épülő rendszerében működtek.⁵

Ebben a különleges társadalmi térben jött létre az EszterTáska Műhely, majd alapítvány és közhasznú társaság.

AZ ESZTERNEK AZ Ő TÁSKÁJA

1999-ben Pécsi Katalin – aki ekkor a budai Táncsics Gimnázium magyartanára volt, és már sikerrel jegyzett egy a kis példányszámban és elit könyvesboltokban kapható zsidó irodalmi antológiát – szerkesztett egy *Szombat*-különszámot. A *Szombat*, a budapesti zsidó férfi értelmiség új nemzedékének lapja, amely rendkívül kritikus a hitközség különféle ügyeivel szemben, havi rendszerességgel jelent meg, és hosszabb, de nem hosszú cikkeket közölt. A három férfiszerkesztő egy generációhoz tartozik, a szerkesztőbizottság tagjai pedig mind idősebb férfiak.

A 1990-es évek közepétől Magyarországon csaknem minden lap és magára valamit adó folyóirat készített egy „női” számot, s ezzel mintegy letudta a szerintük „most ez aktuális”-kérdést. Ez a *Szombat*-nál másképpen történt, mivel ez a szám – főleg a megbízott szerkesztő, Pécsi Katalin lelkesedésének köszönhetően – erjesztette a „nőkkel” folytatott beszélgetéseket is. A beszélgetés a Centrál Kávéházban kávézással folytatódott, követve előanyáink kávéházi hagyományait. Itt alakult meg az EszterTáska Műhely. Tagjai: Sándor Mónika pszichológus, akivel a Chábád Lubavicsi, a legbefolyásosabb haszid ortodox közösség által üzemeltetett női klubban találkoztam, Juhász Borbála történész, aki a Közép-európai Egyetemen a diákom volt, Wirth Judit, aki akkor már sokat tudott és tapasztalt, és a NaNe, a nőkkel szembeni erőszak ellen küzdő szervezet vezetője volt, Toronyi Zsuzsa, a Zsidó Múzeum muzeológus-levéltárosa és a rabbinak

168

⁵ LANG, Sabine: The NGOization of Feminism. In: KAPLAN, C. – KEATES, S. – WALLACH, J. SCOTT: *Transitions, Environments, Translations. Feminisms in International Politics*. Routledge, London and New York, 1997, 101–120.

Eszter táskája •

készülő Kuti Andrea, és jómagam, aki a társadalmi nemek történetét tanítottam, kutattam 1991-től a Közép-európai Egyetemen.

Az EszterTáska Műhelyt az működtette, hogy mindnyájan az életút különleges pillanatában voltunk. Relatív szabadságot éreztünk, és ezzel együtt némi elégedetlenséget az addigi munkánkkal kapcsolatban. A munkahelyek között, válások után, szerelmek közben, gyerekszülés előtt hirtelen saját magunk számára is örömet adó munkát akartunk. Kivételes pillanat volt ez. Már rendelkezünk munkahelyi tapasztalatokkal, és tudtuk, mit nem akarunk, és mi az, ami érdekkel minket. Mindnyájan rendelkezünk korábbi érdekérvényesítő hálózattal magyar és nemzetközi szervezeteknél. A szakmánkból hozott hálózatot mozgósítani tudtuk egyes ügyekért. Nemzetközileg a berlini Bet Debora konferenciáin találtuk meg azt a közeget, amely intellektuálisan és spirituálisan is az volt, amit kerestünk. A műhely olyan eseményeket szervezett, amelyeket fontosnak tartott a zsidó hagyomány női szempontú átértelmezéséhez.

TEVÉKENYSÉGÜNK

A korábbi hálózatok beindítása kulcsfontosságú volt a sikeres programokhoz. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban dolgozó Toronyi Zsuzsa a már évek óta tervezett *Zsidó nő* kiállítás kurátora volt. Az *Elmeséletlen történetek* berobbantak a köztudatba a Zsidó Múzeumban szervezett esttel. A kiállításból katalógus is készült Toronyi Zsuzsa szerkesztésében.⁶ A tanulmányokat lefordították angolra, CD-n hozzáférhetők. Ezt az estet még hét követte, ahol különböző korosztályhoz tartozó nők olvasták fel írásaikat.

169

Az *Elmeséletlen történetek* erre az alkalomra íródtak. Sok nőt elkísért a családja is, s az első sorban, könnyekkel küszködve figyelték, ahogy először olvassa fel nyilvánosan a

⁶ TORONYI Zsuzsa (szerk.): *A zsidó nő*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2002.

• Pető Andrea

megélt üldöztetés, a diszkrimináció történeteit. Amikor az egyikük elővette azt a ruhát, amelyet 1944 telén a munkatáborban dolgozó többi lány titokban varrt neki a tizennyolcadik születésnapjára, úgy éreztük, nem dolgoztunk hiába. A közönség mindig vegyes volt, és ez adta az estek vonzerejét is. Idős és fiatal nők és férfiak, anyák lányaikkal és fiaikkal, zsidók és nem zsidók jöttek el hatvanan vagy éppen százan. Egyikünk ismerősenek péksége van, ő hozta a pogácsát, vettünk néhány üveg bort, és azt iszogatva beszélgettünk közös múltunkról. Az estek azt a hiányzó láncszemet pótolták a magyar nőmozgalomban, amelyet az észak-amerikai öntudatnövelő csoportokban a rabszolgasággal való szembenézés jelent. A csoportok ott protestáns teológiai alapról utasították el a megkülönböztetést. Itt mi a *tikkun olam*, a világ megjavításának parancsa alapján reméltük, hogy a progresszív politikát csoportépítéssel és öntudatnöveléssel újraértelmezhetjük. Mindezt egy olyan generáció tagjai közt, akiknek az 1968-as mozgalmat kellett volna csinálniuk és megélniük, de az államosított feminizmusban erre nem volt módjuk. Persze olyan forradalomban, ahol nem lehet táncolni – Emma Goldmant idézve –, nők nem szívesen vesznek részt, így mi is sok időt töltöttünk egymással. Édes, kerek sütemények majszolgatása közben születtek a cikkek, tervek, megszerkesztett történetek, a világhálóra felkerülő írások. Megosztottuk egymással bánatainkat és örömeinket. Néha ezek a találkozók ünnepekhez kapcsolódtak. Főleg a *rós hódes*hez, a hónap első napjának és a Holdnak az ünnepéhez, amelyet „női” ünnepnek tartanak. Noha addig egyikünk sem tartott semmilyen ünnepet, érdekes kísérletezés volt ez egy hagyománnyal, amelyet nem ismertünk. Az EszterTáska tanulási folyamat volt mindannyiunknak, amelynek során próbáltuk meghatározni a hagyomány jelentéseit saját magunk számára. Tartottunk két hanukkapartit is, gyertyagyújtással ünnepelve a Fény ünnepét, egyet egy kávéházban, egyet pedig tiszteletbeli „esztertársunk”, a New York–Budapest szalont üzemeltető Vasvári Lujzi lakásán. A nagymamák nemzedéke ismerte az énekeket, mi

meg hallgattuk, és örültünk, hogy milyen gondtalannak látszanak éneklés közben.⁷

A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár vezetőivel való jó kapcsolat révén Toronyi Zsuzsa elérte, hogy ott tarthattuk az első *Elmeséletlen történetet*, a zsidó női irodalmi kerekasztalt, és az ausztriai zsidók történetét kutató intézet folyóiratának bemutatóját. A helyszínt ingyen kaptuk, éppen úgy, mint a feminista filmklub esetében. Surányi Vera, a Filmintézet munkatársa később bekapcsolódott a munkába. Az általa vezetett feminista filmklub vasárnap délutánonként fél négykor tartotta vetítéseit az alternatív Cirkogejzír moziban, s hogy nullszaldós legyen a tevékenység, kikalkuláltuk, hogy a jegyekért 500 forintot kérünk a nézőktől. Így láttunk sok olyan filmet, amit különben nem lett volna alkalmunk, és a vetítést minden esetben vita követte. Ekkor ez volt az egyetlen feminista filmklub Magyarországon.

Attól kezdve, hogy a *Szombat* folyóirat feminista rovatot is közölt, eladott példányszáma megugrott. Az EszterTáska „szombatos” működési korszaka idején ez volt az egyetlen feminista szellemű, nyomtatott sajtóban megjelenő orgánus Magyarországon, tehát sokan olyanok is megvették a lapot, akik „csak” a feminizmusra voltak kíváncsiak.

A *Szombat*ban megjelent cikkeink aktuálisan kapcsolódtak az ünnepekhez és megjelenő könyvekhez. Mivel többnyire humán értelmiségiek voltunk, recenziók készültek nőírók könyveiről és riportok női témákról. Elfriede Jelinek Nobel-díja kapcsán sok cikk született és kerekasztalt is szerveztünk. Mivel gyakran utaztam Mexikótól Moldván át Örményországig, riportokat írtam a rovatnak: hogyan élnek a zsidó nők, és hogyan emlékeznek a holokausztra. Fabó Kingával is készítettünk riportot, akiről néhány évtized múlva valószínűleg doktori dolgozatok születnek majd, szemben a média és a szakma férfijai által manapság sztárolt költőnőkkel, akikre akkorra már senki sem emlékszik. Olyan nőket választottunk interjúalannak, akik küzdenek a felejtés

171

⁷ PETŐ Andrea: Women in the Hungarian Jewish Communities: Tradition(s)? In: *Jewish Central Europe. Past and Present*. 2003, 36–46.

• Pető Andrea

ellen. Ebben bennünk szövetségesre letek. Mi pedig, időlegesen, otthonra a *Szombat*-ban. (Nekünk, az alapítóknak, a *Szombat* három, velünk egy generációba tartozó szerkesztőjével közös volt a történetünk a nyolcvanas évekről a repülő egyetemről és a József körúti, rabbiképzős péntekekről, ahol a fiatal zsidó értelmiség találkozott – akkor csak sejtettük, ma már tudjuk, hogy – a titkosszolgálat figyelő tekintete mellett.)

NEHÉZSÉGEK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

A baráti szálak közöttünk és a „tiszteltbeli Eszterek” között megerősödtek, és olyan támogató hálózat alakult ki, amely szükségszerűen éppen az intézményesülés hatására alakul majd át idővel, és okozza az „eszterség” szellemiségének válságát.

A műhely 2002-ben alapítvánnyá alakult át. Ennek adminisztratív következményei is voltak: minden tagtól nyilatkozatot kellett összeszedni, amelyben egy hónapon belüli dátummal kijelentik, hogy elvállalják az alapítótól, azaz tőlem a felkérést. Már ekkor látszott, hogy mindnyájan szeretünk dolgokat megcsinálni, de az ehhez szükséges adminisztráció, amelyet tudatosan igyekeztünk a minimumra csökkenteni, senkit sem vonz.

Egy idő után mégis elkezdünk pénzekért pályázni. A pályázat összeállításának érdemi része sosem jelentett problémát – mindig tudtuk, mit szeretnénk csinálni –, de az állami finanszírozási gyakorlat elvette a kedvünket. A különféle igazolások beszerzése (például annak bizonyítása, hogy nincs vámtartozásunk) sok időt felemésztett. Az a racionálisnak tűnő kérdés: vajon miért nem lehet a kicsi, például kulturális hagyományőrző alapítványok számára speciális, az ő adminisztratív teherbíró képességüket figyelembe vevő szabályokat alkotni, nem merült fel a jogalkotókban.

A hivatalos ügyintézés azonban borzalmasan időrabló, és állandó feszültségek forrása lett. Ezzel modelleztük a háztársi együttélés konfliktusait: azaz ki megy a postára befizet-

ni a csekket, és ki viszi le a szemetet, míg a másik főz? Pedig az egyenlőség és a kooperáció ennek csak a felszíni kerete, ha ebbe fullad bele az emancipáció, akkor baj van. A másik emlék, amely ellen küzdöttünk, mindnyájunk közös rémálma, az úttörőmozgalom volt. Azon és arról, hogy mit kell csinálni egy őrsgyűlésen és mit nem, sokat nevettünk és beszéltünk, de ez alapvetően rámutat arra a szintén a társadalmi mozgalom szakirodalmában megtalálható összefüggésre, hogy a mobilizációs tapasztalat kulcsfontosságú a civil életben. Nekünk pedig olyan tapasztalataink voltak, amelyek formalizmusát megvetettük. Tele voltunk 1989 idealizmusával, és a „kell egy csapat” élménye arra sarkallt, hogy alternatív csoportosulással kísérletezzünk, ami persze nem ment konfliktusok nélkül.

A pályázatokon elnyert összegek nem pénzt jelentenek, hanem annak ígérvényét, hogy az egyesület vagy alapítvány, ha sikeresen lebonyolítja és előfinanszírozza rendezvényét, benyújthatja a számlát a támogató szervezet által meghatározott időre. A szervezet ekkor – ismeretlen ideig – ellenőrzi a számlát, majd – hosszú várakozás után – kifizeti. Az ellenőrzött számlára jó, ha a teljesítést követően fél év múlva megkaptuk az egy- vagy kétszázezer forintnyi nagyon alacsony összeget. Ami viszont nagyon magas, ha nekünk kell megelőlegezni a saját pénzünkéből beláthatatlan ideig.

Az új társadalmi mozgalmak egyik jellegzetessége, hogy kiképzik azokat a szakértőket, akik aztán betagozódnak az állami szervezetekbe. Így jön létre az állami apparátus szakértői bázisa és a politikai pártok új alapzata. Ez Magyarországon általában nem így van. Aki civilként kezdte, a legritkább esetben jut be a biztos egzisztenciát jelentő apparátusokba. Ebből következik, hogy hosszú éveken át hiába képi magát a civil aktivista, azt látja, hogy kezdeményezései megtörnek az apparátus ellenállásán. Az EszterTáska kivétel, hiszen innen indult az első magyar Esélyegyenlőségi Minisztérium női főosztályának vezetője: Juhász Borbála, illetve az új Holokauszt Dokumentációs Központ oktatási vezetője, Pécsi Katalin. De attól kezdve, hogy ők bekerültek a fősodorba,

• Pető Andrea

nemcsak az lett a kérdés, hogy mennyire képesek átmenteni az „esztertáskás” szellemiséget (sajnos szinte semennyire), hanem az is, hogy van-e új nemzedék, amely a civil élet iskolájában akar felkészülni a közigazgatási szerepre.⁸

Az életciklusok is változtak: Juhász Borbála és Pécsi Katalin fontos tisztviselői állást kapott; Kuti Andrea férjhez ment, és külföldre költözött; Toronyi Zsuzsának gyereke született; Sándor Mónika doktori iskolát kezdett, és állást kapott, amely két gyerek mellett már túl sok terhet jelentett. Wirth Judit inkább a NaNe-be fektette energiáit, de helyettük csatlakozott Gazsi Judit és Surányi Vera. Az új helyzetben saját, személyes hálózatunkban jelentkeztek hozzánk új tagok. Ezzel az EszterTáska tevékenysége is megváltozott, hiszen az új tagok olyan tevékenységi formákat hoztak, amelyekhez kedvük volt.

Kiderült, hogy az EszterTáska ebben az esetben is egy szerencsés történelmi pillanat szülötte. Az uniós csatlakozás után fontosabb volt egy fontos döntéshozó belső köréhez tartozni, hogy valakit kinevezzenek esélyegyenlőségi szakértőnek, mint az évek hosszú tapasztalata a civil életben, vagy egy külföldi mesterfokozat a Magyarországon el nem ismert társadalmi nemek tudományából. S mivel Magyarországon nincs ilyen képzés vagy elismert diploma, így a szakmaisodás alacsony szinten áll.⁹

Ehhez járul, hogy minden civil mozgalom utópikus mozgalom: szebb, élhetőbb, igazságosabb világot szeretnénk. S ha ez nem fordítódik le a mindennapok apró sikereire, kis győzelmekre, akkor a személyiség szükségyszerűen torzul. Az EszterTáska ilyen fordítási kísérlet. Minden rendezvény csoda, hogy létrejött a mostoha körülmények között, de akik részt vettek a filmklubokon, konferenciákon, elmeséltlen történeteken, úgy jöttek ki a teremből; tettünk valamit annak érdekében, hogy a világ széttört darabjait újra összeillesszük.

174

⁸ PETŐ Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában. Nőtudományi tanulmányok és a munkaerőpiac kapcsolata Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest (Feminizmus és történelem), 2003.

⁹ PETŐ: uo.

Nem nagyon voltak illúzióink a várható intézményes támogatással kapcsolatban: a kezdetektől csupa olyasmit terveztünk, amit saját forrásból meg lehetett oldani. Láttuk magunk körül, hogy a civil élet elsősorban önkiszákmányolással és a saját források bevonásával jár.

Kelet-Európában 1968 nem a párizsi utcai tüntetéseket, az új szenzibilitás kialakulását, a környezetvédelem, a pacifizmus vagy a nők jogainak elismeréséért vívott mozgalmakat jelentette, hanem a csehszlovákiai bársonyos forradalom leverését, többek között magyar tankokkal. Következésképpen a női jogoknak mint emberi jogoknak az elismerése rendkívül nehezen ment, és kevés eredménnyel járt. A civil szervezetek csak olyan reflexekkel (személyes lobbizás és kijárás a közigazgatási döntéshozóknál, szövetségkötés politikai pártokkal, kulcspozíciók megszerzése ernyőszervezetekben) tudnak sikereket elérni, amelyek még az államosított feminizmus korszakából valók. Olyan civil szervezetet még nem nagyon láttunk, amely elégedett lett volna az éppen aktuális kormány tevékenységével, csak akkor, ha jól megfizették, következésképpen minden kormánynak az a célja, hogy a civilek kritikai potenciálját, amennyire lehet, a pénzügyi elosztás eszközeivel csökkentse. Mi pedig alapvetően kritikus és ironikus magatartásunkkal éppen a szabadságpotenciálunkat akartuk növelni. Így sok támogatásra semmilyen szintről – közigazgatás, zsidó nómenklatúra – nem számítottunk.

A Szombatban 2002 és 2005 között jelentünk meg rendszeresen. Ez egyrészt szerkezetet adott a működésünknek – azaz figyelni kellett a megjelenő könyveket, eseményeket, időre szállítani az anyagokat –, másrészt behatárolta tevékenységet is.

A Szombatnak azonban túl radikálisak voltunk, kevésnek találták az ortodoxiáról és Izraelről szóló cikkeket, soknak a férfi–női különbözőség miatt megélt diszkriminációról szólókat. A női rabbiknak vagy a zsidó maszkulinitás válságának témája pedig kiverte a biztosítékot. A férfi szerkesztői toleranciának komoly határai voltak. Az EszterTáska tagjait

• Pető Andrea

alapvetően a társadalmi nemek megélt különbsége érdekelte, a *Szombat* szerkesztőségét pedig a „zsidóság”, így, egyes számban. Mi a többes szám mellett tettük le a voksunkat, és ennek bemutatásába fektettünk sok energiát. Ettől kezdve a szerkesztőség a kommunizmusból jól ismert eszközökkel cenzúrázta leadott anyagainkat. Megpróbálták megosztani csoportunkat, illetve megtartani az EszterTáska nevet a fejében, de fiatal, tapasztalatlan és manipulálható nőket felkérni írónak – helyettünk, anélkül hogy ezt velünk közölték volna. Ez a technika szerencsére nem működött, mert a soraink összezártak. Így idővel az elektronikus megjelenés mellett döntöttünk. Nem mindegyikünket érdekelt igazán az írás. Amikor a *Szombattal* a helyzet elmérgesedett, tulajdonképpen egyikünk sem bánta, hogy vége az írás kényszerének. Ezzel azonban a határidő nyomása is megszűnt. És mi elkényelmesedtünk.

Kezdetektől fogva úgy terveztük, hogy a Táska gyűjtőhely lesz: különböző érdeklődésű és erre a célra különböző idővel rendelkező emberek gyűjtőhelye. Az idő múltával azonban látnunk kellett, hogy a fiatalabb generációhoz tartozó zsidó nőket, a neokonzervatív fordulatnak megfelelően, inkább a különféle vallásos mozgalmak, a pesti Súl, a 2001-ben létrejött modern ortodox közösség és a Chábbád vonzza. A reformközösség, az egyetlen női rabbi, a Kelemen Katalin vezette Sim Shalom kettéválása szintén ennek a globális szinten is végbemenő polarizációnak volt az eredménye.

176 Az Eszterek műsorszolgáltatók lettek: olyan esteket szerveztünk, olyan fotókat állítottunk ki, olyan könyvet jelentettünk meg az Eszterkönyvek keretében (például *Weinman Éva naplóját*), olyan konferenciákat szerveztünk a zsidó női irodalomról vagy a zsidó női filmekről, amelyekre külön-külön létezik szakosodott, államilag támogatott intézmény. De az intézmények természetesen azt a különleges spirituális igényt, amely a zsidó hagyománynak a női tevékenységi kör szempontjából való újraértelmezése alapján jelent meg, nem képes kielégíteni, éppen a bevezetőben elemzett és azóta egyre erősödő neokonzervatív tendenciák miatt. De ez

a különlegesség jelentette a magányosság okát, azaz a koalíciós mobilizáció kudarcát is.

A többi női szervezetnek az EszterTáska „túl zsidós”, a zsidó szervezeteknek meg gyanúsan „túl női”. Rejtett antiszemitizmus jelent meg, amikor hallottuk vissza, hogy „még az EszterTáska sem kapott pénzt” a baloldali kormánytól, azaz „ha a zsidók nem kaptak, mit várunk mi – ezektől”. Beléptünk egy csírájában lévő ernyőszervezetbe, a Női Érdekbe. Mindig reméltük, hogy lesz saját otthonunk, azaz egy hely, ahol lehet olvasókkal találkozni, beszélgetni, teázni. A *Szombat* szerkesztősége, amely két pici szobából állt, erre sohasem volt alkalmas. Ezért, amikor úgy tűnt, hogy a kilencvenes évek óta tervezett Nőház végre megvalósul, boldogan vettünk benne részt. Az alapításkor azt hittük, hogy befogadó és demokratikus szervezet jön létre. De az induláskor a ház számára elfogadott, irreálisan magas bérleti díj és a vezetés antidemokratizmusa arra késztetett bennünket is, a többi kilenc alapító nőszervezettel együtt, hogy feloszlassuk a Nőházat.

Az uniós csatlakozással előtérbe került nőpolitikai kérdések, például a női munkavállalás vagy a munkahelyi szexuális zaklatás, amelyek az antidiszkriminációs törvény elfogadásával „női” kérdések lettek, minket nem nagyon hoztak lázba.¹⁰ A magyar nőmozgalom, az európai tendenciákat követve, neoliberális nyomásra nyelvében és gyakorlatában technokratizálódik. A költségvetési és az uniós pénzek új pályázati rendszere is ezt a tendenciát erősíti. Ebben egy, a zsidó hagyományt kritikusan megkérdőjelező, nem hivatásos, nem főállású NGO-aktivistákból álló szervezetnek nagyon kicsi a mozgáster. Az évek során a szervezet valószínűleg szembekerül majd azzal a dilemmával, hogy vagy professzionalizálódik, vagy képtelen megfelelni a pályázati versenyben, hiszen a pályázatok, különösen az uniós pályázatok normaátvivő és az európai civil mozgalmat egységesítő szándékkal íródtak ki. Így születik meg majd az egységes „Európa”. Csak hát ebbe sokan nem férünk bele.

¹⁰ PETŐ Andrea: *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. ICSSZEM, Budapest, 2006.

• Pető Andrea

Ehhez járul, hogy az Európai Unióban az esélyegyenlőség egyedül Magyarországon jelenti egyszerre a „nőket, a romákat és a fogyatékkal élőket”, s ezt sehol máshol nem találjuk meg az európai esélyegyenlőségi gondolkodásban. Ennek az összekapcsolásnak alapvetően három oka van. Az első, hogy a romák munkaerő-piaci beilleszkedését így lehet politikailag korrekt módon megfogalmazni azzal az igénnyel, hogy a romákban magukban találhatók meg az esélyegyenlőtlenségüket okozó tényezők, nem pedig a többségi társadalomban, illetve intézményrendszereiben. Másrészt a politikus nők a félreszorításukat úgy tudják valamelyest semlegesíteni, ha a hazai politikai életben lényegesen erőteljesebb hatalmi pozícióval rendelkező romák és a fogyatékosok érdekeiért is fellépnek. A harmadik ok az, hogy ha „a nőkről, a romákról és a fogyatékosokról” együtt beszélünk, voltaképp alibiretorikát használunk, azaz: nem mondunk semmit, ami konkrétan cselekvésre kötelezne, mert ezeket a csoportokat nem lehet a politikai mozgósítás retorikájával egyesíteni.

Az uniós csatlakozással a női civil szervezetek professzionizációja szükségzerű. A folyamat során a kis, egyéni célokért küzdő és egyéni energiákra épülő szervezetek lassan eltűnnek, és maradnak a „hivatásos” nőszervezetek, profi adminisztrációval, az „állami” intézményeket modellező döntési és végrehajtási szerkezettel. Hogy mi szeretnénk-e egy ilyen szervezetet működtetni, az a jövő nagy kérdése.

ÖSSZEFOGLALÁS

178 Hosszú pályázati procedura után 2006. augusztus 24–27. között Budapesten rendeztük meg a negyedik Bet Debora-konferenciát. (A konferencia meglehetősen hektikus körülmények közepette kezdődött. Ekkor kapott a magyar sajtóban nagy nyilvánosságot, hogy az ENSZ CEDAW-bizottságának korábbi magyar tagja levélben közölte minden New York-i ENSZ-misszió vezetőjével: káros lenne, ha politikai pozíciót töltenék be a szervezetben, mert „cionista aktivista”

Eszter táskája •

e sorok írója, azaz az EszterTáska, egy nagyon befolyásos – mily hízelgő – szervezet alapítója.)

Ez a konferencia az összes addigi tevékenységünk összefoglalása volt. Nemcsak közel ötven zsidó aktivista, tudós és rabbinő jött Magyarországra tizenöt országból, hanem a témákat is mi határozhattuk meg, megkísérelve tematizálni az európai diskurzust. E konferencia tiszteletére kiállítást szerveztünk a *Zsidó nő* címmel, női élettörténetekből és a korábbi berlini Bet Debora-konferenciákon készített fotókból. Kiadtunk képeslapot és egy *bat mitzva*-könyvet, amely szertartás a lányoknak a zsidó közösségbe való befogadását ünnepli. És ami a legfontosabb volt: minden résztvevő az információs anyagot saját, a konferenciára nyomtatott lénvászon esztertáskájában kapta meg.

ÉS MIÉRT IS ESZTERTÁSKA?

És hogy is miért hívtuk magunkat EszterTáskának? A purimi hagyománynak, amely a perzsiai zsidók megmenekülését ünnepli a gonosz Hámántól, kulcsfigurája, hősnője Eszter, akinek története az *Eszter könyvében* olvasható. Az ünnepen felszolgált édesség azonban a Hamantasche, a Hámán táskája. Így tehát elveszítjük a lehetőséget, hogy Esztert, bár hősnő volt, és ünneplésével kiemeljük a hétköznapiakból, „igazi” vagy „élő” hagyománynak tekintsük, s a nevet a férfi adja. Ezért mi, utólag is igazságot szolgáltatva minden korban az „Esztereknek”, a szervezetet „Eszter táskájának” neveztük el. Mert a megnevezőknek hatalmuk van a megnevezett felett. Mi is azt akarjuk hinni, hogy ezt a hatalmat megnyertük. Saját magunktól és magunknak. Még ha egy különleges átmeneti időszakban, és még ha csak időlegesen is.

• Pető Andrea

IRODALOM

www.esztertaska.eu

www.szombat.org

www.bet.debora.de

ERŐS Ferenc – KOVÁCS András – LÉVAI Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 1986/1.

GITELMAN, Zvi – KOSMIN, Barry – KOVÁCS András (szerk.):

New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond.

CEU Press, Budapest, 2003.

LANG, Sabine: The NGOization of Feminism. In: KAPLAN, C. –

KEATES, S. – WALLACH, J. SCOTT: *Transitions, Environments,*

Translations. Feminisms in International Politics. Routledge,

London and New York, 1997, 101–120.

LUSTIG, Sandra – LEVESON, Ian: *Turning the Kaleidoscope.*

Perspectives on European Jewry. Berghahn Press, New York,

Oxford, 2006.

PETŐ Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában.*

Nőtudományi tanulmányok és a munkaerőpiac kapcsolata

Magyarországon. Balassi Kiadó, Budapest (Feminizmus

és történelem), 2003.

PETŐ Andrea: *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon.*

ICSSZEM, Budapest, 2006.

PETŐ Andrea: The History of the Women's Movement in

Hungary. In: *Thinking Differently. A Reader in European*

Women's Studies. BRAIDOTTI, Rosi – Gabriele GRIFFIN eds,

Zed Books, London, 2002, 361–372.

PETŐ Andrea: Women in the Hungarian Jewish Communities:

Tradition(s)? In: *Jewish Central Europe. Past and Present.*

2003, 36–46.

TORONYI Zsuzsa (szerk.): *A zsidó nő.* Magyar Zsidó Múzeum

és Levéltár, Budapest, 2002.

Interjú Kun Magdával

Az interjúalany, Kun Magda aktív résztvevője az EszterTáska rendezvényeinek, saját elmeséletlen női történetével részese a kialakított diskurzusnak és ösztönzője a környezetében több női elmeséletlen történet elmesélésének, leírásának.

Kun Magda újságíró vagyok, egész életemben gyermek- és ifjúsági irodalommal foglalkoztam. Képesítés szerint tanító, könyvtáros és újságíró vagyok. Utolsó munkahelyem az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat volt, amelynek a legfiatalabbak részére készült folyóiratánál dolgoztam. Munkatársaimmal egymás között lapunkat – ironizálva – „abszolút minilapnak” neveztük, hiszen a mi olvasóink olvasni sem tudtak. A gyerekek a szülők és a nagyszülők közvetítésével jutottak a *Dörögő Dömötör*¹ című laphoz. Olvasószerkesztői minőségben dolgoztam ott, és néhány rovatot is vezettem. Én olvastam először a kéziratokat, szerkesztettem a mellékletet, a játékokat, a rejtvényeket, a szülőknek szóló rovatot, előkészítettem a kéziratokat nyomásra. Nagyon szerettem ezt a munkát. Innen mentem nyugdíjba. Korábban az Országos Pedagógiai Könyvtár munkatársaként a nemzetközi kölcsönzés volt a területem. Ide a Felsőfokú Tanítóképző Intézet könyvtárá-

181

¹ Rendkívül népszerű gyereklap.

• Interjú

ból hívtak, ahol több mint egy évtizedet töltöttem. Amikor odamentem, egy nagy, rendezetlen könyvhalmazt találtam, és amikor eljöttem, 25 000 kötetes rendezett könyvtárat hagytam ott. Azóta már ezeket a kereteket is kinőtte az a könyvtár, gépesítették, új, hatalmas helyet kapott, és nagy örömmel láttam, mekkorát fejlődött. Dolgoztam néhány évig a Népművelési Intézetben is, a Képzőművészeti Osztályon, és az Állami Könyvterjesztő Vállalatnál. Ott kezdtem a pályámat, a mai Írók Boltjában, amely akkor egy kitűnő szortimenter, Szenes Lajos bácsi,² vezetése alatt állt. A könyves szakma nagy öregje volt ő, szelíd, nagy tudású, művelt, széles látókörű, bölcs ember, akit mindenki ismert és szeretett. Ő osztotta rám az ifjúsági könyvek gondozását, és ott szerettem bele az irodalomnak ebbe a területébe.

Az EszterTáskával úgy kerültem kapcsolatba, hogy olvastam egy folyóiratban, az EszterTáska keres olyan kéziratokat, amelyek az *Elmeséletlen történetek* keretébe foglalhatók. A sors véletlenül éppen akkor adta a kezembe gyerekkori barátnőm életrajzának kéziratát, amelyet a családja kérésére készített. Rendkívül érdekes élete volt. Több országban élt, többféle társadalomban. Nagy családja volt, okos ember, sok mindent látott, és úgy gondoltam, hogy EszterTáskákat érdekelheti ez a kézirat. A szerző engedélyével elküldtem Pécsi Katalinnak, az EszterTáska egyik oszlopos tagjának. Úgy látszik, felkeltette érdeklődését az írás, akárcsak a nyúl farknyi kísérlével, megismerkedtünk és megkért, hogy én is írjam le életemnek a háború időszakára vonatkozó részét. Kérdezte, van-e több kortársam, akiktől hasonló írást lehetne gyűjteni. Éppen akkortájt volt találkozőm hajdani iskolatársaimmal, így megkérhettem néhányukat, írják le életüknek azt a részét, amelyet meghatározónak tartottak. Így kezdődött a kapcsolat az EszterTáskával, és ettől kezdve meghívókat kaptam különféle EszterTáska-rendezvényekre. Érdekeltek a női sorsok, hiszen egész életemben nők között dolgoztam. Ez hívta fel a figyelmemet arra, hogy létezik női

² Az Írók Könyvesboltjának vezetője.

Kun Magda •

látásmód! Sohasem gondolkodtam el azon, vajon mi, nők másképpen meséljük-e el történeteinket, mint a férfiak. Rájöttem, hogy a dolgok jelentős részéhez valóban másképp közelítünk. Más szempontok szerint, más hangsúlyokkal. Lehet, hogy ez érték a társadalom számára. Nem tudom, ezt majd az utókor eldönti. Kétségtelen, hogy a férjemmel, akivel ötvenhat éve élünk együtt, rengeteg közös élményünk van gyerekkorunkból, és azóta is. Sokszor elmosolyodom rajta, hogy ugyanannak a dolognak mennyire különböző oldala ragad meg bennünket, és úgy látom, hogy ezekben a következetesen ismétlődő megközelítési módokban van valami tipikus.

Ezt nemhez kötöm, hogyne. Sok tekintetben nemhez kötöm, már csak azért is, mert ő műszaki érdeklődésű ember, mint a legtöbb férfi, és majdnem mindig az érdekli, hogy valami hogyan készül, miből készül, mi a technikája. Engem meg az emberi viszonylatok érdekelnek: hogyan alakult ki valami, kit érdekelt a dolog a kezdetén, milyen indítékokból született, milyen emberi momentumok alapján jutott oda, ahová eljutott.

Más példa az életemből. A lányunk Lengyelországban járt akadémiára, szobrászművész. A tanulmányi szünetekben mindig hazarepült, és így gyakran jártunk a repülőtérrre. Akkoriban még kint lehetett nézelődni a repülőtér teraszán. Egy alkalommal megérkezett a teraszra egy sereg óvodás az óvónővel. Az volt látogatásuk célja, hogy élményeket gyűjtsenek a közlekedés témakörében. Nyomban felébredt bennem a vadászösztön, és mint a *Dörmögő Dömötör* című világlap szerkesztője, kíváncsi lettem, mi érdekli a gyerekeket. Megszólítottam az óvónőt, és kértem, hívjon meg a repülőtéri látogatás feldolgozására.

Nagy élvezet volt! Rajzoltatott a gyerekekkel: a kisfiúk csodálatos gépeket rajzoltak, olyan karakteresek voltak, hogy az ember hallotta a dübörgésüket. Erő volt bennük, mozgás, határozottság és sebesség, de sehol egy ember. A kislányok ügyetlenebb repülőket rajzoltak ugyan, de minden rajzukban volt ember! Ha másképp nem, hát feküdt benne. Egyet-

• Interjú

len repülő sem akadt a lányok rajzai között ember nélkül. Senki nem befolyásolta a gyerekeket, szabadon választhatták meg rajzaik témáját, ahogyan jólesett nekik. Ennyit a tipikus megközelítésekről.

Az EszterTáska rendezvényein nem folyamatosan, de időnként részt vettem. Főleg az irodalmi estek érdekelték. Pécsi Katalin irodalom és angol szakos tanár, és sokszor hívott meg költőket, költőnőket, igen jókat: Gergely Ágnes, Beney Zsuzsát, Székely Magdát és másokat. Jó, színvonalas költői esteket rendezett, zenei betétekkel, ezeket nagyon szívesen meghallgattuk, a férjem is elkísért mindig. Azt kérte Pécsi Kati, hogy mi, túlélők is olvassuk fel az írásainkat, ezzel is hitelesítve a szavainkat. Ilyenek voltak a találkozásaink.

Ez gondolkodásra késztetett olyan témákról, amelyekről addig nem gondolkodtam el. Például a korábban említett, eltérő női–férfi látásmódról. A környezetemben adódó megfigyelések megerősítettek abban, hogy létezik ilyen. Persze tudományos felmérést nem végeztem, és nem tudom, hogy az általánosítások milyen mértékéig lehetnek igazak. De ha végignéznünk akár a magyar, akár a világtörténelmen, az bizony csaknem kizárólag férfiak történelme... Feltehetőleg egy kezemen megszámlolhatnám, hány női nevet találnék egy-egy iskolai évfolyam történelemkönyvében.

Ugyanígy férfi művének tekinthető a legtöbb társadalomszerkezet és a világ számtalan más jelensége is. Olvastam például, hogy a jó térbeli tájékozódás inkább a férfiak terénje. Saját családi megfigyelésem is igazolja. A férjem úgy tájékozódik külföldön is, akár egy madár. Elég ránéznie egy város térképére – amely végül is madárperspektíva –, utána csaknem biztosan vezeti a kocsit az idegen terepen. Én, hasonló helyzetben, el vagyok veszve. Szükség esetén azért mindig kivágom magam a bajból, de jóval lassabban, jelentős fáradtsággal, nem olyan ösztönösen és könnyedén, mint ő.

Mi, nők mást tudunk. Nem többet, nem kevesebbet vagy értéktelenebbet, csak mást. Valószínűleg tapasztaltabbak vagyunk az élet mindennapi, gyakorlati dolgaiban. Rugalmasabbak, leleményesebbek, alkalmazkodóbbak vagyunk, ha

Kun Magda •

feszültségek feloldásáról, emberi kapcsolatokról van szó. Talán egy kicsit több türelem, megértés, empátia szorult belénk. Tudósok mondják, hogy a férfiak jó térbeli tájékozódásával szemben a nők nyelvi készsége jobb, két agyféltekéjük rugalmasabban, gyorsabban kommunikál egymással, a „lo-csogásuk” pedig nyugtatólag hat a társadalmi közérzetre. Hiszek nekik.

Az *Elmeséletlen történetek*, amelyeket elmeséltem, elmesélünk, megtörtént dolgok, a továbbiakra már nem sok hatásuk van. Legfeljebb annyi, hogy amikor megírom tervezett családtörténetemet, annak kialakult része lesz.

Az EszterTáskával ma is kapcsolatban vagyok. Az indulásukról nem tudok semmit. Mint Zeusz fejéből, hirtelen pattantak elő az Eszterek. Nem tudok semmit korábbi működésükről. Hanem elgondolkodtam rajta, hogy vajon milyen jövőjük lehet. Jelen voltam például a közelmúltban a Közép-európai Egyetem egyik konferenciáján, amelyre Pető Andrea hívott meg.³ Láttam ott egy kiadványt, amely összefoglalja az utóbbi kormányoknak és a magyar társadalmi szervezeteknek a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok esélyegyenlőségéért, így a nők védelmében is hozott intézkedéseit.

Jelentős lépések, amelyek Lévai Katalin,⁴ Göncz Kinga,⁵ és munkatársaik tevékenysége nyomán alakultak ki. Távolra mutató és fontos dolgok. Az EszterTáskának, úgy gondolom, rendkívül nagy szerepe lehet abban, hogy mindezek hatásai, a szellemük széles körben eljusson a fejekbe, ahogy a pszichológusok mondják: belsővé válnak.

A szervezeti formát annyiban észlelem és jónak tartom, hogy keresi a tömegkapcsolatokat. Például Pécsi Katitól tudom, hogy a Páva utcai dokumentációs központban kitűnő előadás-sorozatot tartanak a holokausztról, rengeteg pedagógust fogadnak, akiknek történelmi felvilágosítással szol-

185

³ Bet Debora-konferencia, 2006. augusztus 23–27.

⁴ Esélyegyenlőségi miniszter.

⁵ Lévai Katalint követően ifjúsági, családügyi, szociális és esélyegyenlőségi miniszter. 2006-tól külügyminiszter.

• Interjú

gálnak.⁶ Szükség van erre, mert napjainkban tanúi vagyunk a gyakori és arcátlan történelemhamisításnak.

Diákoknak, tanároknak egyaránt szükségük van az ott hozzáférhető hiteles ismeretekre. Azon kívül a Közép-európai Egyetemmel,⁷ és a Bálint-házzal⁸ együttműködésben is szerveznek különféle rendezvényeket. Ezeket nagyon jónak tartom, nagy örömmel hallom őket, és olykor részt is veszek rajtuk. Azt hiszem, hogy az EszterTáska tömegkapcsolati tevékenysége rendkívül hasznos, és ahol tudok, segítek nekik.

Az EszterTáskának szélesebb körökhöz kellene eljutnia és kapcsolatokat kezdeményeznie. Csinálják is, és nagyon jól teszik a dolgukat. Lehet, hogy még gazdagodhatnak a formák. Ebben a pillanatban nem tudom, hogyan, de biztosan akadnak még kombinációs lehetőségek. Ha jól tudom, vannak például kapcsolataik diáksere-társaságokkal, és ez igen örömdetes. Rajtuk keresztül interkulturális kapcsolatok is alakulhatnak, amelyekre nagy szükség volna. Különösen értékes lehet a kétféle identitású diákok bevonása, akik a híd szerepét tölthetik be a különböző kultúrák között.

Úgy látom, az EszterTáska munkatársai rendkívül rugalmasak, nyitottak és sokféle formát keresnek. Látszik, hogy törekednek a jelenlegi formák tágítására.

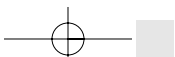
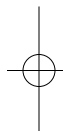
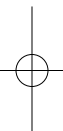
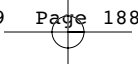
⁶ A Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely (Budapest, IX. Páva utca 39.) www.hdke.hu

⁷ Central European University (Közép-európai Egyetem) www.ceu.hu

⁸ Bálint Zsidó Közösségi Ház.

Εγέσzen – másképpen

Könczei György

Megharcolt jogok a fogyatékosügyben

Távoli és közeli történetek a láthatatlanság
gettójától a lassú, fokozatos elfogadásig

BEVEZETŐ

Vannak tisztán érzékelhető változások a fogyatékosügyben, de van olyan is jócskán, amely alig-alig mozdult. Másfél évtizede még érzékelhetően kevésbé volt elfogadó a nemzetközi aréna mellett a magyar társadalom is, mint ma. Akkor Magyarországon még a legelterjedtebb kifejezés „a fogyatékosok” volt, angol nyelvterületen pedig a „the disabled” vagy a „the handicapped”. Ma Magyarországon már sokkal inkább a „fogyatékosággal élő ember”, az angol nyelvterületen meg a „person/people with disabilities” kifejezést használják.¹ Fogyatékosággal élni: mozgássérülten, siketen, értelmi akadályozottsággal, a látás képessége nélkül, pszichoszociális fogyatékosággal vagy autizmussal – ma valamivel talán könnyebb, mint akkor volt. Ám ha fogyatékosággal élsz, vagy súlyos és tartós egészségkárosodással, alapvető életproblémáid alig-alig mások, mint annak előtte voltak.

Így ha Down-szindrómával élsz, vagy autizmussal, még ma sem lehetsz biztos, hogy ellát az orvos: nem ismer, tartóled, előfordul, hogy egyszerűen elküld. Munkád is csak akkor lesz, ha a lassú lépésekben országos rendszerré fejlődő támogatott foglalkoztatási szolgáltatás által lefedett, ma

189

¹ Bár a magyar nyelvben nem megoldható, hogy a kifejezésben *a személy* kerüljön előre (az angolban: *person first*), de léptünk egyet előre ahhoz képest, amikor a személyt a fogyatékosággal határoztuk meg.

• Könczei György

még elhanyagolható méretű területek valamelyikén laksz. Ha így élsz, vagy ilyen gyermeked van, folyamatos megkülönböztetés, elutasítás lesz az osztályrészed. Amióta hátrányos megkülönböztetésed tilalma része lett a magyar jogrendnek (1998), azóta legalább már attól nem kell tartanod, hogy fogyatékoságod miatt kiküldenek a vendéglőből, és nem szolgálnak ki.

Ha mozgássérült vagy, és mondjuk kerekesszéket is használsz, villamoson, autóbuszon itt-ott közlekedhetsz már, sőt a járdák szélét is számos helyen akadálymentessé alakították, de a fővárosban metróval néhány állomás kivételével nem tudsz használni, és minél kisebb és ritkábban lakott településen laksz, annál biztosabb lehetsz abban, hogy állampolgári ügyeid elintézése érdekében nem jutsz be a területileg illetékes önkormányzat vagy a központi hivatali egység épületébe. Ha számottevő hallássérüléssel vagy siketiséggel élsz, lehet, hogy találsz már indukciós hurkot a színházban, ám ha jeltolmácsra van szükséged, országos szervezettségű jeltolmácsszolgálat áll rendelkezésedre, de nem biztos, hogy éppen akkor, amikor a legnagyobb szükséged lesz rá és így tovább. Ha pedig a fogyatékoságügyben tevékenykedő szakember vagy, és közpénzt, esetleg kormányzati forrásokat igényelnél egy konkrét projekt megvalósítására, konkrét cél elérése érdekében, esetleg a jogi szabályozás javítására teszel javaslatot – számíthatsz rá, hogy a válasz ez lesz: „A források szűkösek, ezeknél sokkal fontosabb dolgaink is vannak.”

190 Az egyik számottevő változás az, hogy Magyarországon törvény mondja ki a fogyatékoság miatti hátrányos megkülönböztetés tilalmát. A másik talán éppen az, hogy a fogyatékosággal élő emberek előjöttek a láthatatlanság gettójából. Így ma már lényegesen nagyobb valószínűséggel ül melléd a metróban és kezd veled beszélgetni egy Down-szindrómával élő fiatal, látsz két embert jelezni a sarkon, inkább előfordul, hogy kerekesszékekben gurul melletted valaki a képtárban a következő kép elé.

A tárgyi környezet fizikai akadálymentesítése ellentmondásosan, lassan, de folyamatosan halad. Minimális azonban

a változás a széles értelemben vett, azaz a fejekben megvalósított akadálymentesítés terén. A szemlélet gyakran még mindig erősen előítéletes és stigmatizáló. A fogyatékosággal élő emberekre irányuló figyelem a források elosztásakor, a ten-nivalók felismerésekor erősen apad. Hogy a velük való szoli-daritás az elmúlt másfél évtizedben miként változott, azt – mértékadó empirikus vizsgálatok hiányában – pontosan nem tudjuk megmondani, de a magyar társadalomban élve, a folyamatokat és a reakciókat figyelve inkább stagnálását vagy romlását kell feltételeznünk.

1997: AZ EURÓPA TANÁCS A DISZKRIMINÁCIÓ MEGVALÓSÍTÁSÁTÓL A TILALMÁIG

1997-ben az Európa Tanács úgy döntött, megvizsgálja, szükség van-e a tagállamokban antidiszkriminatív jogalko-tásra. E célból létrehoztak egy munkacsoportot, 1997 tava-szától 1999 tavaszáig tartó mandátummal. Ma már tudom, de akkor nem tűnt fel, hogy a munkacsoportnak már az in-dulása sem volt szerencsés.

Gerben DeJong, illetőleg Mike Olivier már sok évvel ko-rábban lerakta a *fogyatékoság szociális modelljének* fogalmi alapjait² – bár akkoriban másként nevezték –, amely a ki-lencvenes évek közepére a fogyatékoságügyi tanulmányok-ban (*disability studies*) jártas szakemberek körében új para-digmaként le is váltotta a *fogyatékoság orvosi* (medikális) *mo-delljét*.³ Az egyébként általában progresszívnek számító Európa Tanács hagyományaihoz híven *fontosat* és igencsak *aktuálisat* kért, ám valószínűleg kifejezetten rossz he-

² <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies>

³ Az orvosi modell, leegyszerűsítve, a fogyatékoságot mint *egyéni problémát* ke-zeli, amelyet károsodás, elhúzódó krónikus betegség okozott, s amely a szak-emberek által biztosított rehabilitációval jó szinten orvosolható. A medikális modell saját természete folytán gyakran címkéz és stigmatizál, hiszen meg kell neveznie azt, amit „meg akar gyógyítani”. A szociális modellben ezzel szemben a fogyatékoságot a társadalmi struktúra, a hiedelmek és előítéletek rendszere és a nem akadálymentes fizikai és szellemi infrastruktúra idézi elő.

• Könczei György

lyen tette fel a kérdést. Ugyanis az említett munkacsoportot *A szociális és közegészségügyi (sic!) terület részegyezményén* belül hívta életre.⁴ Ezzel széles teret engedett a szociális és jogi természetű kérdések megválaszolására nem feltétlenül illetékes, szemléletüket tekintve többnyire az orvosi (medikális) modell talaján álló kormánytisztviselőknek. Így tehát végül amellett, hogy a munkacsoportban részt vevő európai országokat képviselő tisztviselők részben kifejezetten ellenérdekeltek voltak a kérdés pozitív megválaszolásában (hiszen annak munkavégzésbeli és bizonyos pénzügyi konzekvenciái is lettek volna), mindjárt látni fogjuk, hogy éppen ők maguk jártak el a fogyatékkal élő személyekkel szemben diszkriminatív módon.

A munkacsoportnak eredetileg két konzulense volt: egy német professzor meg én. Kollégám ügyesen mérte be a pályát. A kérdésre *nem válaszolt*, és eredeti, végül 2000-ben publikált tanulmányának mindössze két oldalán foglalkozott vele. Jól tette, ugyanis a munkacsoport éppen ezt akarta: elkenni a problémát, és úgy állítva be, mintha nem hogy nem volna szükség antidiszkriminatív jogalkotásra, hanem még csak a kérdés sem lenne kérdés. (Nekem a folyamatban a pofozógép szerepe jutott: amit én mondtam, vagy írtam, az még véletlenül sem nyerte el a munkacsoport tetszését, s az én tanulmányomat⁵ nem is fogadta el. Az Adolf Ratzka szerkesztette internetes oldalon, a www.independentliving.org-on publikáltam végül.) Egy kolléga, aki az összes ülésen jelen volt, s félig-meddig külsősként tisztán látta a helyzetet, ezt mondta: „Magát nem szeretik itt. De nem is fogják, ameddig nem azt mondja, amit hallani szeretnének.” Anynyira megalázottnak, mint abban a két esztendőben, még sosem éreztem magam addig, de azóta sem. A mottót, amellyel akkor azt a tanulmányt kezdtem, a Colin McKay-idezetet – „Aki maga még nem volt diszkrimináció tárgya, valójában nem tudja, milyen érzés az” – eredetileg a fogya-

⁴ Az eredményeket lásd még máig is itt: <http://www.coe.int>

⁵ <http://www.independentliving.org>

Megharcolt jogok fogyatékoságügyben •

tékossággal élő emberek helyzetének bemutatására szántam, de énám is vonatkozott. Megvallom, fáj, de nem bán-
tam. Igyekeztem úgy feldolgozni, hogy jobb nekem a negli-
gálást, a hátrányos megkülönböztetést elszenvedni azért a
célért, amelyért évek óta küzdöttem, mint elismertségben,
de hazugságban („Vétkesek közt cinkos, aki néma”) elége-
detten hátradőlni. Ám nem csak én éreztem diszkriminálva
magam a munkacsoport munkája során. Sokkal nagyobb
baj, hogy az érintettek maguk is.

Egy meglepő történet...⁶

Amikor a munka első fázisán túljutottunk, nemzetközi
nem kormányzati szervezeteket hívtak véleményezésre,
konzultációra (*NGO-hearing*) Bonnba. A munkacsoport el-
nöke, miután szót adott az előző nem kormányzati szerve-
zeti meghallgatás óta eltelt idő eredményeit értékelő nyolc
európai szintű fogyatékosszervezet képviselőjének, mind-
egyikük után kiigazította, értelmezte, korrigálta, helyére tet-
te álláspontjukat. Ez szemet szúrt többünknek, így a Dis-
abled People's International képviselőjének is, aki intelli-
gens, felkészült és emellett kerekesszéket használó angol
férfi volt. Egy darabig várt, majd a kora délutáni ülésen, elé-
be menve a konfliktusnak, így szólt:

– Elnök úr! Mondja, miért teszi helyre mindannyiunk vé-
leményét minden egyes alkalommal, ha megszólalunk?

– Uram, félreért engem. Erről szó sincs, csupán értelme-
zem az elmondottakat.

– Nekem mégis úgy tűnik, hogy ennek a bizottságnak már
régén megvolt mindenről a véleménye, még mielőtt ben-
nünket idehívtak volna.

– Szó sincs erről, ha ugyanis így lett volna, egyáltalán nem
is hívjuk ide magukat.

⁶ Több hasonló eset volt, de csak ezt idézem. A munkacsoportban egyébként el-
hangzott, hogy a fogyatékosággal élő személyek között azért szignifikánsan
magasabb a munkanélküliség, mint a többségi társadalomban, mert *nem sze-
retnek dolgozni*.

• Könczei György

Az NGO-képviselő arcát erre elöntötte a vér, ölében összecsapta jegyzetömbjét, és a tiltakozás bevett eszközével élve szó nélkül azonnal *kigurult* a teremből. Itt nem egyszerűen levegőnek nézték, dísztetként kezelték a nemzetközi fogyatékoszervezetek képviselőit, hanem ráadásul meg is alázták őket azzal, hogy mint a gyerekeknek, elmagyarázták nekik, mit és miért gondolnak „rosszul” – ráadásul éppen ők: saját ügyeik egyes számú szakértői.

A háttér tanulmány szerepét betöltő elemzést az Európa Tanács – számottevő tartalmi változások nélkül – 2003-ban újra kiadta.⁷ Az új kötet középpontjában, mint eddig, továbbra is az eredeti kérdésfeltevés szempontjából teljességgel irreleváns alkotmányjog állt. A kötet azonban említeni kényszerül, hogy az Európai Unió keretein belül időközben elfogadtak egy, a tagállamokra nézve kötelező érvényű, másodlagos jogi dokumentumot, egy *irányelvet* (lásd később), amely megtiltja a hátrányos megkülönböztetést a fogyatékossgal élő személyekkel szemben. (Az én szövegemet például Ausztriában egy ideje egy, a fogyatékossgal kapcsolatos antidiszkriminatív szöveggyűjtemény részeként kezelik,⁸ ami azonban valóban elhanyagolható apróság a következő fejleményhez képest.)

Pozitív végkifejlet

2003 kora telén az Európa Tanácsban, az Európai Szociális Charta Kormánybizottságának ülésén vettem részt, az emberi jogi épületben. Találkoztam azzal a kollégával, aki évekkel korábban megmondta, miért nem fogadnak el a munkacsoportban. Örömmel meséltem el neki aznapi élményemet: az Európa Tanács nemzetközi egyezményének, az *Európai Szociális Chartának* a jogi monitorozását végző Szociális Jogok Európai Bizottsága *már csak akkor tekinti úgy*, hogy egy tagállam megfelel a charta 15., a fogyatékos-

⁷ <http://www.coe.int>

⁸ <http://info.uibk.ac.at>

Megharcolt jogok fogyatékoságügyben •

sággal élő személyek jogait megfogalmazó cikkelyének, *ha a tagállam rendelkezik saját, kifejezetten a fogyatékosággal élő személyek jogait védő antidiszkriminatív törvénnyel*. Amiért szemmel láthatóan hiába küzdöttünk a munkacsoport keretében néhány éve, azt ekkorra magáévá tette egy tekintélyes, jelentős jogi szereppel bíró testület, és magától értetődő természetességgel követelte meg a tagállamoktól.

1998: AZ AKADÁLYMENTESSÉG, AVAGY MAGYAR TÖRVÉNY A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ SZEMÉLYEK ESÉLYEGYENLŐSÉGÉRŐL⁹ – RÉSZBEN HIÁBA

A törvény készítése során is pontosan tudtuk mindannyian, akik dolgoztunk érte (érintettek, kormánytisztviselők, nonprofit szervezetek képviselői, szakemberek), hogy az akadálymentesítésről szóló rendelkezés – lásd *Záró rendelkezések*, 29. § (6): „A törvény kihirdetésekor már meglévő középületek akadálymentessé tételét fokozatosan, de legkésőbb 2005. január 1-jéig el kell végezni” – a törvény egyik Achilles-sarka lehet. Mégsem sikerült szignifikáns forrásokat állítani mögé, nem is véletlenül. Amikor a törvény várható tartalmát jól szemléltető, úgynevezett szabályozási koncepció elkészült, a népjóléti szaktárca és a kormány látványosan kivonult mögüle, és a Béky Gabriella, illetve Szigeti György képviselők által az Országgyűlésben benyújtott törvényjavaslatnak minden bizottságban ellene szavazott. (Ekkorra értette meg a közigazgatás, hogy milyen felelősséggel és milyen pénzügyi kötelezettségekkel jár az évtizedek óta elmulasztott akadálymentesítés megvalósítása.)

Mivel a kormányzat a parlamenti egyeztetések során nem támogatta a törvényjavaslatot, a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége aláírásgyűjtő kampányt kezdett a megszavazása érdekében. Az összegyűlt százharmincezer aláírásnak jelentős pozitív hatása volt a

195

⁹ <http://www.foka.hu/alapitvany>

• Könczei György

törvényre.¹⁰ Ezzel a lépéssel – még ha nem mozgalmi, hanem politikai motívumok mozgatták is – végre nagykorúvá érett a fogyatékosmozgalom. A fogyatékossgalgal élő személyek és szervezeteik először érezték magukat elég erősnek, hogy országos jelentőségű ügyben együtt kibújjanak az évtizedeken keresztül óvó-védő burokból, és valami érdekében markánsan szembeforduljanak az éppen aktuális hatalommal.

Mivel azonban ezzel az összes puszkapor elfogyott, s a mozgalom nem harcolt tovább, a következő kormány a törvény elfogadása után hamarosan szélnek eresztette a törvényt előkészítő kétfős stábot (Kogon Mihály és jómagam), a kérdést pedig levette a napirendről. Pedig lett volna még teendő: a törvény egyik kulcseleme ugyanis a fogyatékossgalgal élő személyekkel kapcsolatos hátrányos megkülönböztetés – diszkrimináció – tilalmának és az ahhoz fűződő szankcióknak a megfogalmazása. Ezt végül a törvény VIII. fejezetében – *A fogyatékosokat megillető jogok védelme, továbbá a törvényből fakadó feladatok kötelezettje* cím alatt – kodifikálták, a 27. paragrafusban. Így szól: „Amennyiben valakit fogyatékossga miatt jogellenesen hátrány ér, megilletik mindazok a jogok, amelyek a személyéhez fűződő jogok sérelme esetén irányadók.” Ez a polgári törvénykönyv 76. és 84. paragrafusára történő hivatkozás. Innen eddig a fogyatékossga esete hiányzott. Ez a figyelemre méltó rendelkezés azt jelenti, hogy ha az akadálymentesítés nem készül el a középületekben, és egy mozgássérült ember nem jut be például hivatalos ügyeit intézni az önkormányzat épületébe, fogyatékossga miatt jogellenes hátrány éri. Tehát igénybe veheti a jog eszközét a jog megsértőjével szemben. A törvény előkészítése során azt reméltük, hogy ez a jövőben biztosítja a törvény rendelkezéseinek automatikus monitorozását, ez azonban nem következett be: az elkövetkező évek során összesen két per indult.

196

¹⁰ Nem véletlen, hogy a *disability studies* áttekintő kézikönyvében összesen *egyetlen* hivatkozás van Magyarországra (ALBRECHT–SEELMAN–BURY, 2001, 552.), és az erre utal.

Azzal, hogy a mozgalom kiszállt a ringből (ami ismételt bizonyítéka még meglévő kiskorúságának: hiszen az aláírásgyűjtést elemi mozgalmi hibaként erős politikai motívum is vezette), nem maradt benne senki. Az akkori ombudsman, a kitűnő Gönczöl Katalin egy jelentésében még felhívta a figyelmet arra, hogy ha a középületek törvényben előírt akadálymentesítése ilyen ütemben halad, nemhogy a 2005. január 1-jei határidőre nem lesz kész, de eltarthat akár a következő százötven évben is. A kormányzati aktivitást azonban ez sem serkentette. Így közelgett el a 2004. év vége, amikor a Fogyatékos Emberek Szervezeteinek Tanácsa és dr. Hegedűs Lajos, a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége elnöke „kemény tárgyalásokat” folytatott a kormánnyal a határidőkről és az azokat módosító új jogszabályról, ami kétségkívül dicséretes, csak igen megkésett dolog. A törvénymódosítás elkészült, és el is fogadták. Időközben az Egyenlő Bánásmód Hatóság progresszív jogértelmezést tett közzé 2006 májusában,¹¹ amelyhez civilek és szakemberek véleményét kérte. A köztársasági elnök pedig kifogással élt a törvény kapcsán: a végső értékelésre, eredményre e sorok születése idején még várunk.

Összefoglalva:

- a civilek mindvégig részt vettek a törvény előkészítésének folyamatában;
- amikor először küzdeni kellett, a mozgalom jelen volt és kiállt: harcolt és aláírásokat gyűjtött;
- amikor azonban a küzdelmet 1998 és 2004 között folytatni kellett volna, a mozgalom nem engedte, hagyta, hogy ne történjenek meg a szükséges lépések az akadálymentesítés érdekében.

197

Amit tehát a törvénnyel és az akadálymentesítéssel elértünk, azt végső soron a fogyatékosmozgalom által értük el, amit pedig elvesztettünk, azt a mozgalom veszítette el.

¹¹ <http://www.egyenlobanasmod.hu>

• Könczei György

2000: AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A MINDENNAPI KULTÚRA AKADÁLYMENTESSÉGE

Az Európai Unió mint motor

A diszkrimináció jelenléte kiemeli a szociális, jogvédelmi mechanizmus fontosságát. A római szerződés óta Európa ugyanis, az egész Európai Unió egy kifejezetten problematikus politikai filozófia talaján áll. Ennek rejtett előfeltevése az, hogy a pluralista-liberális demokrácia mindenki számára biztosítja a politikai részvétel lehetőségét, s csupán az egyén döntésétől függ, hogy kíván-e élni vele. Mintha az imént idézett orvosi (medikális) modellt használnánk ebben a lényegesen szélesebb kontextusban is, pedig ez alapvető tévedés. A margóra szorultak, a kirekesztettek, a megélhetéshez szükséges források híján lévők, s közöttük különös súllyal a fogyatékkal élő személyek, a diszkrimináció különféle formáitól szenvedők, az etnikai kisebbségekhez tartozók – és így tovább – milliói ma is alapvető szociális jogaikban korlátozottak, Európa keleti és nyugati fele között valamelyest eltérő mértékben. Ám tévedés, hogy ez „saját döntésük” következménye: inkább a *saját helyzetük folyamánya*. Képzettségükben, a kultúrához, művelődéshez való hozzájutásukban, karrierlehetőségeikben számottevően korlátozottak. Alulképzettségük, szegénységük generációról generációra öröklődik. Az érvényesülési lehetőségek mások számára nyitott csatornái az ő számukra zárva maradnak.

Mindez nyilvánvalóan nem elsősorban a kormányok kérelhetetlen diszkrimináló tevékenysége folytán, hanem az egyes társadalmakban működő, rejtett diszkriminációt eredményező mindennapi normál önreprodukciós mechanizmusok eredményeként van így. Az említettek folytán a szociális Európa válságjelenségei minden eddiginél szigorúbban teszik fel tehát a politikai közösség reálissá tételének kérdését. Az Európai Unió rákényszerült, hogy szembenézzen az említettekkel. Főként azért, mert a fogyatékkal élő személyek csoportja az egyik jelentős nyomásgyakorló

csoport az Európai Unióban. Jogaik biztosítása a pénzügyi nehézségek folytán egyre nehezebbé, de egyre fontosabbá is válik. Ez annak ellenére igaz, hogy az alapító római szerződés eredeti szövegében a fogyatékosággal élő személyeket még egyáltalán nem említik. A fogyatékoság az 1970–1980-as évek fordulóján kezdett számottevő hatású politikai kérdéssé válni. Jellemző, hogy a negyvenes években Beveridge még vitatta foglalkoztathatóságukat. Az eredeti angol szóhasználat szerint aki *dis-abled*, az nem képes sem dolgozni, sem családot fenntartani, és így tovább.

Európában a hetvenes évektől a fogyatékosággal élő emberek nemzetközi civil szervezetei érzékelhető nyomást gyakorolnak a közösség „szociálpolitikájára”. Ezek a szervezetek nemzetközi nem kormányzati szervezetek. A fogyatékosággal élő személyek érdekképviselője szempontjából kiemelkedik közülük – mint érdek-képviselőti ernyőszervezet – az Európai Fogyatékoságügyi Fórum. A fogyatékosággal kapcsolatos értékek, szemléletek, fogalmak változásai is számottevő részben az ő – emberi jogi – küzdelmeik eredményének tekinthetők. Így a társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelem, a fogyatékosággal élő személyek szociális, gazdasági integrációja csak fokozatosan, a hetvenes évek közepével kezdődően vált a közösség politikai célkitűzésévé.

Újabb pozitív fejlemények az Európai Unió szintjén

Mindez nemcsak szociális igazságosság kérdése, hanem gazdasági kérdés is, mivel vásárló- és munkaerejük egyaránt komoly erőforrást jelent a közösség gazdaságának fejlődése szempontjából. A szemléletbeli változást az unió elsődleges jogának is tükröznie kellett. A közösségi elsődleges jogban az áttörést az 1997. esztendő hozta. Az amszterdami szerződés új rendelkezéseinek legfontosabb aspektusa az emberi jogok feltétlen tisztelete. Ez az elv több szempontból is megjelenik az amszterdami szerződés szövegében. Talán a legszámottevőbb az, hogy a diszkrimináció valamennyi formá-

• Könczei György

ja elleni küzdelem hatására az érintettek hosszú várakozását és a teljes jogú polgár státusának megszerzéséért szakadatlanul vívott harcait követően bekerült utólag a római szerződésbe a diszkrimináció tilalmát kifejezetten szélesen értelmező 6. a. cikkely:

„A Tanács egyhangú szavazással, a Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlamenttel történt konzultációt követően megteheti a szükséges intézkedéseket a nem, származás, faj, etnikai hovatartozás, vallás vagy más meggyőződés, *fogyatékoság*, életkor vagy szexuális orientáció alapján történő hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem érdekében.”

A fogyatékosággal élő személyek és szervezeteik nagy lelkesedéssel fogadták ezt a fejleményt Európa-szerte. Úgy értékelték ugyanis, hogy végre megszűnik a sokat emlegetett „láthatatlan polgár” szerepük, mivel az idézett rendelkezés kiterjeszti a diszkrimináció tilalmának közösségi fogalmát a korábbi szűkebb formáról: a nemek közötti megkülönböztetés tilalmáról a diszkrimináció néhány tagállam belső jogában már bevett, szélesebb értelmezésére. Az európai fogyatékosmozgalom éppilyen ovációval fogadta a 2000/78/EC. számú, foglalkoztatáspolitikai keretirányelv elfogadását is.¹² Ez szervesen követte az amszterdami szerződés tartalmának imént jelzett változását azzal, hogy általános keretet határozott meg az egyenlő bánásmód elve számára, megtiltva egyebek mellett a fogyatékoságon alapuló hátrányos megkülönböztetést is a munkahelyeken és a foglalkoztatásban.

200 „Mindezek alapján a Közösségen belül meg kell tiltani az ebben az irányelvben felölelt területeken mindenfajta valláson, meggyőződésen, fogyatékoságon, életkoron és szexuális orientáción alapuló, közvetlen és közvetett diszkriminációt.”

¹² Az Európa Tanács 2000. november 27-i, 2000/78/EK. számú irányelve általános keret létrehozásáról az egyenlő bánásmód biztosítására a foglalkoztatás és a munkavállalás terén.

ciót [...]. A munkahelyek fogyatékosággal élők számára való átalakítása érdekében megfelelő, azaz hatékony és gyakorlati intézkedések szükségesek, például az épület és az eszközök megfelelő kialakítására, a munkaidő-beosztásra, a feladatok megosztására, a képzési, illetve a bedolgozási feltetelekre vonatkozóan.”

2006. AUGUSZTUS: AZ EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE

A mintegy négyéves munka előzetes összefoglalója

Kevés fontosabb eredményt értünk el fogyatékoságügyben, mint 2006. augusztus végén. Hosszú, szokatlanul kemény előmunkálatok után az ENSZ közgyűlése által erre a célra létrehívott ad hoc bizottság keretei között elkészült a világ első általános területi hatályát tekintve az egész világra vonatkozó fogyatékoságügyi nemzetközi egyezményének tervezete „a fogyatékosággal élő személyek jogairól”.¹³ (A továbbiakban Tervezet.) Ez rövidesen felválthatja a valamivel több, mint egy évtizeddel ezelőtt, a közgyűlés által elfogadott, politikaorientált, jogi hatállyal nem bíró *Mértékadó szabályok a fogyatékosággal élő személyek esélyegyenlőségének megteremtése érdekében* című dokumentumot.

Az eredetileg Mexikó által kezdeményezett munkálatokat az elmúlt közel öt év során mindvégig, de különösen a mostani, augusztusi kéthetes ülészakon rendkívül kemény, sok irányba ágazó lobbitevékenység jellemezte mind a tagállamok, mind az országcsoportok, mind pedig a nemzetközi civil társadalom részéről. A munkálatok során spontán módon létrejött Nemzetközi Fogyatékosági Választmány. Értelmezhető tehát, hogy a nemzetközi fogyatékosközösség – számos kritikai észrevételét és elégedetlenségét is fenntartva – hatalmas teljesítményként tekint az elkészült tervezetre.

201

¹³ Az egyezménytervezet az ad hoc bizottság által elfogadott, és az ENSZ közgyűlése elé kerülő változatát lásd <http://www.un.org>

• Könczei György

Előzmények az ENSZ-en belül

1948. december 10-én hirdették ki az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatát*, amelyben a fogyatékosokra nem történik utalás, a dokumentum ennél lényegesen szélesebb tartalmú.

A második világháborút követő első évtizedben az ENSZ Titkársága és a Gazdasági és Szociális Tanács programokat szorgalmazott a fizikai fogyatékosokkal élő, illetve vak és süket emberek számára. A Szociális Tanács például két jelentést is megtárgyalt 1950-ben, egyiket ekkor még „a fogyatékosok”, másikat „a vakok” szociális rehabilitációjáról.

Az 1960-as évek során – számos konferenciát követően – kezdte monitorozni az ENSZ a tagállamokban működő rehabilitációs rendszereket, illetékes programokat és szervezeteket. 1969-ben a közgyűlés deklarációt fogadott el a társadalmi haladásról és fejlesztésről, amelynek 19. cikkelyében együtt említi az egészségügyi és társadalombiztosítási, illetőleg társadalmi jóléti szolgáltatásokat a „mentálisan és fizikailag fogyatékosokkal” (korabeli szóhasználat).

A közgyűlés 1971. december 20-án kiadta – jogi erővel nem, de politikaival bíró – nyilatkozatát az értelmi fogyatékosokkal élő személyek jogairól. Ezt a fogyatékosokkal élő személyek jogairól szóló nyilatkozat követte 1975. december 9-én.

1981-et a fogyatékos személyek nemzetközi évének deklarálták (Magyarországon a rokkantak éve terminus terjedt el). Ezt követte a fogyatékosokkal élő személyek évtizede.

1982-ben a közgyűlés elfogadta a cselekvési világprogramot.

202 1992–1993 során, az ENSZ bécsi központjában, egy ad hoc munkacsoport keretében három ülésben elkészült és a közgyűlés által 1993. december 20-án (*Resolution 48/96*) elfogadott *Mértékadó szabályok a fogyatékosokkal élő személyek esélyegyenlőségének megteremtése érdekében* (a továbbiakban: Szabályok).

Megharcolt jogok fogyatékoságügyben •

A Tervezet elkészítésének állomásai

A Tervezet megalkotásának igénye széles tagállami támogattság mellett hivatalosan első ízben, a 2001. évi, dél-afrikai rasszizmus és idegengyűlölet elleni ENSZ-konferencia nyilatkozatában fogalmazódott meg. Az új egyezmény mellett akkor főként a fejlődő országok voksoltak. A fejlettek – inkább idegenkedve – azt jelezték, hogy átfedéseket okozna már létező emberi jogi egyezményekkel. Ez a két különálló pozíció mindvégig jelen volt. A fogyatékoságügy szempontjából a fejlődők az inkább elhárító, gyakran kifejezetten bürokratikus érvelési stratégiákkal élő fejlett államokkal szemben progresszívebb szerepet játszottak.

Az ENSZ közgyűlés – A/56/168. számú – 2001. december 18-i *Comprehensive and integral international convention to promote and protect the rights and dignity of persons with disabilities* határozatával ad hoc bizottságot alapított. Ennek első ülése 2002. július 29. és augusztus 9. között zajlott New Yorkban. A valamennyi ENSZ-tagállam részvételével működő bizottság első ülésén a közgyűlés az előzmények tisztázása érdekében megvizsgálta az Emberi Jogi Bizottság (CHR) és a Szociális Fejlődésért Bizottság (CSocD) fogyatékosággal élő személyek jogaival kapcsolatos dokumentumait. Jellemző, hogy Mexikó már ekkor konkrét tervszellett jelentkezett, amelyet a fejlett országok jelentős része nem támogatott.

Az Európai Unió a munkálatok kezdetekor és közepén még mindig csupán általános elveket összefoglaló, fogyatékosjogi és fogyatékosmozgalmi szempontból egyaránt meglehetősen általános, saját tagállamainak jogrendszerét és jogalkalmazását alulmúló, igen híg állásfoglalással mutatkozott be.¹⁴ A dokumentum a pozíció részleges tisztázatlanságáról tanúskodott. Egyebek mellett kiemelte, hogy a tervezett új nemzetközi egyezmény „nem hátráltathatja” a Szabályok továbbfejlesztését... Az Európai Unió pozíciója sokára

203

¹⁴ *Elements for an International Convention: A/AC.265/2003/CRP.13/Add.2*

• Könczei György

tisztult le. Egyes delegátusai – feltehetően személyes véleményüket és nem kormányuk álláspontját tolmácsolva – egyenesen fölöslegesnek tekintették az egyezményt, attól félték, hogy a több száz fogyatékossgal élő képviselőtől nem lesz majd elég hely a teremben; de az alábbi gondolatot is megfogalmazták hivatalos keretben: „Az ENSZ alapvető emberi jogi egyezményei elegendők, már a nőkről szóló is fölösleges volt. Ennél csak a mostani a fölöslegesebb, s ha így folytatjuk, nemsokára itt ülünk majd, és a melegek jogairól fogunk egyezményt gyártani!”

Az *ad hoc* bizottság munkájában a kezdetektől rész vettek a fogyatékossgügy nemzetközi nem kormányzati szervezetei is. Hatalmasat változott a világ az elmúlt tizenöt évben. Amikor 1991-től, mintegy négy éven át az Európa Tanács keretei között, szintén bizottsági keretekben a *Módosított Európai Szociális Chartát* készítettük, akkor a kormányzati delegátusokon kívül kizárólag az európai munkavállalók és az európai munkaadók képviselői tartózkodhattak a teremben. 1999-ben az Európai Unió *Alapjogi Chartájának* készültkor már jóval több volt a munkálatokban részt vevő civil képviselő, mint a kormányzati. A kormányok eredeti álláspontját figyelembe véve a tervezet tartalmilag messze elmaradt volna az elkészült, végleges és a közgyűlés számára továbbküldött változat tartalmától. A civil társadalmat képviselő több száz, gyakran súlyos fogyatékossgal élő ember fizikai jelenléte alapjaiban rajzolta át a játékteret. Világossá tették, hogy a készülő egyezmény elsősorban róluk és nekik szól. A „Semmit rólunk nélkülünk!” elv folyamatos hangoztatása, erős lobbizásuk, váratlan, kemény megoldásaik, álláspontjuk hajlíthatatlansága nyomán került a pozitív és progresszív elemek döntő többsége a tervezetbe. Jól példázza ezt a civil kurázsit az alábbi, először megdöbbenést, majd harsány derűtséget és végül dörgő tapsvihart kiváltó esemény. A munkálatok harmadik évében, 2004-ben a Vakok Világszövetségének vezető tisztviselője, Kicki Nordström, Braille-jel írott, mintegy egyoldalnnyi szöveget osztott szét a jelenlévők között az egyik rövid délutáni szü-

Megharcolt jogok fogyatékoságügyben •

netben. Minden jelenlévő asztalán ott volt a papír, két másik – nem Braille-jel írott – javaslattal együtt. Az ülést levezető új-zélandi koordinátor jelezte a tárgyalóteremben, hogy a két másik javaslat érthető és jól olvasható számára, ellenében a Braille-jel írottal. A szöveg tartalmának megvilágítása érdekében szót adott a Vakok Világszövetsége képviselőjének. Ő pedig – elunva már a tárgyalóteremben évek óta zajló rejtett hátrányos megkülönböztetést, hogy immár sokadik napja kapnak tömegével nem Braille-jel írott, és ezért számukra nem olvasható szövegeket – csak ennyit mondott: „Közreadtuk javaslatunkat, köszönettel várjuk észrevételeiket.”

Történelmi jelentőségű végeredmény

Végül két, valóban történelmi jelentőségű eredménnyel zárult a munka. Az egyik az, hogy az ad hoc bizottság minden valószínűség szerint a valaha volt legalaposabban megvitatott nemzetközi jogszabálytervezetet küldte tovább elfogadásra az ENSZ közgyűlésének. A másik, hogy a Nemzetközi Fogyatékosági Választmány formájában kialakult és megszerveződött a fogyatékosággal élő személyek magas szintű és hatékony nemzetközi lobbiszervezete.

BEFEJEZÉS: AZ ELIT KÍNZÓ HIÁNYA

A fogyatékoság korlátozottan működő képességeket, funkciókat jelent, ami már önmagában sem hordozza a könnyű élet ígérését. Az életminőséget emellett még tovább csökkenti a fizikailag és szellemileg nem akadálymentes környezet, a gyakran járulékosan kapcsolódó munkanélküliség, a szegénység, a hátrányos megkülönböztetés, a megfélemlítés és a sajnálat. Ezek ellen legtöbbet a közösség tehet, és hatásukat korlátozhatják, részben meg is előzve őket, a hatékony, célzott, stratégiaileg jól felépített kormányzati intézkedések és programok. A közösség szolidaritását és a kormányok támogatását azonban nem adják ingyen. Az el-

205

• Könczei György

múlt másfél évtized magyar tapasztalata azt mutatja, hogy „fogyatékosbarát kormány” nincsen. Kormányok vannak, különfélék, szerteágazó célokkal, jó vagy kevésbé jó, esetenként kifejezetten rossz elképzelésekkel, a szolidaritás magasabb vagy alacsonyabb fokát megvalósítva – teszik a dolgukat. Mindeközben szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat osztanak el versengő emberi célok, szektorok között. Ahol több erő, furfang, kapcsolat, erősebb lobbí van, oda több jut. Ahol meg kevesebb, oda kevesebb. Következésképpen *az valósul meg, amit kiharcolunk.*

A közelmúlt másfél évtizedének legfontosabb fogyatékosügyi tanulsága Magyarországon: az eredményeket – még a legkisebbeket is – *ki kell kényszeríteni. A politikai közösség magától nem válik reálissá.* A forrásokért, a szolidaritásért harcolni kell. Ebben a harcban partnerek lehetnek tapasztalataikkal, tudásukkal a fogyatékosügyben dolgozó szakemberek, az önkéntesek és a nonprofit szervezetek. De végső soron nem rajtuk múlik. A társadalommal és a kormánnyal szemben a szükséges erőt ők nem képesek felmutatni, a szükséges hitelességet nem tudják képviselni. A sikeres lépések, az eredmények letéteményesei tehát nem ők, hanem furcsa módon éppen a súlyos érdekérvényesítési nehézségekkel szembesülő, fogyatékossgal élő emberek. Komoly eredményt csakis az ő összetartásuk, csakis az ő közös fellépésük hozhat. (Előre lehet küldeni egy-két bozótharcos partizánt, akik talán még csatát is nyerhetnek – emlékezzünk például a törvény elfogadására –, de a feladat nem az ütközet, hanem a háború megnyerése. Az pedig – emlékezzünk az akadálymentesítés idézett példájára – egyelőre vesztesre áll.) Ebből következik tehát, hogy a jövőbeli sikerek kulcsa a *mozgalom*. A mozgalom, amely a fogyatékosági területeket keresztirányban átfogva, összetart. Ez azonban nem működhet, nem is működik saját elit nélkül. Az elit pedig: diplomás, nyelveken beszélő, tárgyalóképes, jól képzett, számos fogyatékosági csoportot, lehetőleg a teljes fogyatékos társadalmat reprezentáló és együttes fellépésre alkalmas, stratégiaileg felkészült, egymással kapcsolatot tartó,

Megharcolt jogok fogyatékoságügyben •

kooperáló virtuális közösség. A soron következő évtized legfontosabb feladata Magyarországon – lehetőség szerint a nagy szervezetek és a civilek, az Országos Fogyatékoságügyi Tanács, illetőleg a kormányzati szervek közreműködésével – ennek a mozgalom vezetésére képes elitnek a megteremtése.

- Könczei György

IRODALOM

- ALBRECHT, G. – SEELMAN K. D. – BURY M.: *Handbook of Disability Studies*. Sage Publishing, Thousand Oaks–London–New Delhi, 2001.
- ALBRECHT, G. et. al.: *Encyclopedia of Disability*. Sage Publishing, Thousand Oaks, CA, 2005.
- DAVIS, I. – LENNARD, J.: *The Disability Studies Reader*. Routledge, New York, 1997.
- DEJONG, G.: Independent Living: From Social Movement to Analytic Paradigm. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 60, 1979, 435–446.
- HOCKENBERRY, J.: *Moving violations*. Hyperion, New York, 1995.
- KÁLMÁN ZS. – KÖNCZEI Gy.: *A Tajgetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- LINTON, S.: *Claiming Disability: Knowledge and Identity*. University Press, New York, 1998, 52–63.
- SHAPIRO, Joseph P.: *No Pity: People with Disabilities Forging a New Civil Rights Movement*. Random House, Toronto–London–Sydney–Auckland, 1993.

Interjú Csató Zsuzsával

Az interjúalany, Csató Zsuzsa maga is érintett szülő, Borcsa lánya Down-kórral született. Az élethelyzetét teljesen megváltoztatta lánya születése és a fogyatékossgal élők ellátásának hiányai. Érintett szülőből életútja során – a fogyatékossgal élők helyzetét döntően befolyásoló civil szerveződések egyik ösztönzője, új szolgáltatások kiváltásában innovatív – szakemberré vált.

Akinek ilyen hosszú élete volt, mint nekem, annak nem lehet rövid élettörténete. Ez itt kezdődik. Tehát amíg Borcsi meg nem született, biokémikus voltam, és imádtam. Lehetett játszani a kémcsövekkel, és semmi tétje nem volt. Volt tétje, de a mai eszemmel nevetséges tétje volt, mert maximum összetört a kémcső, meg elveszett a vegyszer, meg sikertelen volt a dolog. Amikor Borcsi született, én még mindig abban a hitben voltam, hogy fél év múlva megyek vissza dolgozni és folytatom. És pillanatok alatt kiderült, rögtön az első héten, azonnal értesített a bölcsőde: ugye nem gondolom komolyan, hogy felveszik. Megvolt a diagnózis, nem mesélem el a történetet, egyébként az összes ilyen sorsú szülőnél hasonló. Az, hogy nem bírja tovább, hogy nincsen igazság a földön, mindenkinek minden eszébe jut. Aztán mindenki vagy a döntő többség elkezd ugyanúgy viselkedni, azaz mindennel próbálkozik. Valójában velem is ugyanez

• Interjú

történt. Amikor Borcsi egy hónapos volt, azt hiszem, akkor voltam az első szülőtálalkozón. Akkor már mindenki irodalmat gyűjtött körülöttem arról, mi is a Down-kór. Aztán, körülbelül egyéves és hároméves kora között mindent, ami Magyarországon és külföldön elérhető volt, megpróbáltunk megszerezni számára. Az volt az alapelv, hogy mindent, ami nem árthat. Ez igazából nagyon hosszú ideig tartott, és a mai eszemmel is azt gondolom, hogy ha valaki ilyen területre kerül, vagy ha beleesik ugyanebbe a kátyúba, vagy valami hasonlóba, a legfontosabb, hogy ne tehetetlenül üljön, hanem próbáljon meg mindent, amit a természete meg a lehetősége megenged. Aztán körülbelül három-négy éves kora körül óvodába került. Azt hittem, én bolond, hogy az óvoda átveszi a nevelés és az oktatás feladatát. Három évvel később sokkal kevesebbet tudott, mint az óvoda előtt, egyébként gyógypedagógiai óvoda volt, és felvételizni kellett. Ekkorra már több mint harminc óvoda volt mögöttünk, ahonnan azonnal kivágták, mondván: nem azért nem lehet felvenni egy Down-gyereket, mert több figyelmet igényel, hanem azért, mert akkor a többi szülő kiveszi a gyereket. Ez szerintem ma is így van, ettől fél az összes magánóvoda. Amit nem mondanak ki. Mára már sokat javult a helyzet, most már a downosok az értelmi fogyatékoság csúcsai és kedvencei, mert szerencsés a természetük, igazából erről van szó. Javult a helyzet, de nem eleget.

210 Én így kerültem a mozgalomba. Megpróbáltam visszamenni dolgozni, de nagyon nehéz volt. Tehát ha tornáztat meg fejlesztesz, meg messze laksz, akkor elég nehéz megszervezni. Amikor Borcsi bekerült az oviba, visszamentem dolgozni még mindig biokémikusként, és körülbelül másfél-két év múlva rádöbbszem, hogy ez így nem megy. Akkor már folyamatos negyvenfokos lázas összeeséseim voltak, egyszerűen fizikailag nem bírtam. Addigra elváltam, két gyereket neveltem. És nem volt autóm. Tény az, hogy elkezdtem két irányba mozgolódni, egyrészt azért, mert nem tudtam nyugton maradni, másrészt mert borzasztóan szerettem volna mind a két lányomnak mindent megadni. Ez

Csató Zsuzsa •

volt az egyik oldal, hogyan lehetne a Borcsinak többet adni. Az óvodában elkezdtünk úszást szervezni – több szülővel együtt.

Nem tudok nyugton maradni, sosem tudtam. Magyarországon nem lehet úgy szülőcsoportot szervezni, hogy „na gyertek, most megszervezek titeket”. A medence szélén mindenki beszélgetett, az egyik elment vásárolni, a másik vigyázott a gyerekére, valahogy magától kialakult. Arra vagyunk nevelve, hogy saját magunkkal nem törődhetünk, ha nem olyasmit teszünk, amitől – legalábbis hivatalosan – a gyerekünknek segítünk, akkor büntudatunk van. A szülőcsoporthoz kell egy hivatalos apropó. Azt bevallani, hogy neked jó, és nem a gyerekednek, többnyire szégyellni való dolog a mai napig. Szóval az egyik irány ez volt. Ebből (olyan 1986 körül) három-négy év alatt nőtt ki a Down Alapítvány, azt úgy öt évig vezettem, akkor persze nem volt ilyen híres meg nagy. Nem, akkor icipici volt. Volt benne egy szülőcsoport, volt úszás és egy-két foglalkozás. 1990-ben kimentem Hollandiába egy évre tanulni, és amikor megjöttem, az, aki addig vezette, azt mondta, hogy ő ezt szereti csinálni. Megpróbáltuk együtt, nem ment. A célok azonosak voltak, de az eszközök nagyon eltértek, úgyhogy különváltunk.

A holland nonprofitmenedzser-képzés: ez volt a leköszönő rezsim búcsúajándéka a többség számára. Lényegében egy csomó embert azért küldtek ki, hogy ott tanuljon angolul. A Borcsit azért tudtam magammal vinni, mert ugye föl sem merült, hogy itthon hagyom. Nélküle nem megyek ki. Ez egyébként a negyedik ösztöndíjam volt, az előző hármat, megnyert francia és kanadai ösztöndíjakat visszavonták, amikor kiderült, hogy Down-gyerekem van. Mert ezt az állam nem vállalja. A francia még biokémikus-ösztöndíj volt. Aztán gondolkodtam, talán attól félnek ennyire, mert sokan megpróbálják a szív-műtéteket és hasonlókat kint végrehajtani. A hollandok is aláírtak velem egy papírt, hogy bármi Down-kórhoz kapcsolódó egészségügyi ellátásra hazahozom. Nem megfázás vagy tüdőgyulladás, de minden más. Ebben van igazság, ez tisztességes alku, mert tényleg lehet

211

• Interjú

nagyon drága az ellátásuk. Borcsi túl van a szívműtéten, van egy picike lyuk a szíven, évente megnézzetjük. A másik következménye az lett ennek a helyzetnek, hogy a biokémia nevű játékot abba kellett hagynom. A labormunka arról szól, hogy kísérletezel, ami hosszadalmas, nekem pedig mindig fel kellett állnom, amikor menni kellett a gyerekért. Innentől fogva csak olyan munkát vállalhattam volna, mint mondjuk egy gyógyszerári ellenőrzés, ami konkrétan ettől eddig tart. Megnézed, hogy mennyi benne a vas meg akármilyen... ez nagyon unalmas. Úgyhogy utána szerveztem konferenciát, fordítottam meg szerkesztettem konferenciakiadványokat. Azután az *Élet és Tudomány*-nál voltam újságíró. Utána elmentem a Czeizel doktor munkacsoportjába, aki azért vett fel, mert három nyelven beszéltem, és így segíték neki fordítani meg olvasni genetikai betegségekről meg rendelkezésekről. Ehelyett kellett valaki, aki bepötyögi az adatlapokat, valamint lényegében ostorral veri a szülőket, hogy töltsék már ki az adatlapokat, amennyiben genetikai tanácsadásra jönnek hozzá. Megismertem, hogy mit lehet elvárni egy ilyen rendszertől egyáltalán. És a genetikai tanácsadóban, ahol dolgoztam, bejárt pszichiáter, neurológus, egyéb szakorvosok, és látni lehetett, hogy mi az, amit a könyvekből ki lehet deríteni, és hol áll meg a tudomány. És bizonyára ezek a korlátok orvosonként máshol és máshol vannak. Az egyik legjobb barátnőmet ott ismertem meg, egy pici növéssű emberke, még vele alapítottuk meg a kisemberek társaságát. Ottlétem alatt alakítottuk meg a Down Alapítványt, onnan pedig már NEVI-be, a Nemzeti Egészségvédelmi Intézetbe¹ kerültem, tizenhárom vagy tizennégy évig. Ott alakítottuk ki az Önsegítő Csoportok Információs Központját.

212 Nem értettem, hogy nálunk az önsegítő csoportok miért alakulnak mind át egyesületté. Ma már értem. Ezen a területen annyi a tennivaló, hogy nincs ember, aki annyira aktív, hogy eljár egy csoportba, és ne akarná utána megváltani a világot. Nálunk mindegyik csoport átalakult.

¹ Nemzeti Egészségvédelmi Intézet – kormányzati háttérintézmény.

Attól a pillanattól, hogy a NEVI-ben is ez volt a dolgom, meg közben volt egy életem, ami nem annyira a Down-kórhoz, de lényegében az értelmi sérültek ellátásához, az itt lévő szülőkhöz, gyerekekhez, szakemberekhez kapcsolódott, már nem lehetett olyan nagyon szétválasztani a dolgot, hogy kivel miért is találkozom. Ezek a csoportok munkaidőn kívül találkoztak, mivel a többi embernek nem ez volt a főállása. Az volt a nagy különbség a mai lehetőségekhez képest, hogy mindenki ki volt éhezve valamiféle közösségre. Tehát arra, hogy a hozzájuk hasonló sorsúval leülhessenek időnként, de többségük nem tudta elmondani, mi a baja. Nem szívesen beszéltek. De önmagában az az érzés, hogy van egy hely, ahol abban a néhány órában ő nem stigmával él, mert az ő stigmája ott eltűnik, az nagyon jó érzés volt. Ez nem nagyon hasonlítható ahhoz, amit utána láttam, a névtelen alkoholistáknál, mert ott óriási szerepe lett a ceremóniának, ami nálunk szinte sehol sem jelent meg.

Általában valaki megkeresett azzal, hogy keres ilyen vagy olyan csoportot, és kiderült, hogy nincs olyan, és ha volt benne annyi akarat, hogy végigvigye azokat a hónapokat, amikor keresni kell más embereket, ami sosem jött össze magától, akkor létrejöttek a csoportok. Én abban tudtam segíteni, hogy ott volt hely, hogy meg tudtuk hirdetni, és hogy a NEVI egészségügyhöz kapcsolódó intézmény volt. Ha krónikus betegségről, fogyatékosyságról volt szó, a kapcsolatrendszerünk segítségével találtuk meg a társakat. A szervezési dolgokban, abban, hogy a csoportnak milyen lesz a hangulata, hogy kik kerülnek bele, hogy mit akarnak, nem vettem részt, nem is akartam.

Egyetlen kivétel volt, az Alzheimer-betegek rokonai. Itt olyan egyesület létrehozása volt a fontos, amely már inkább szolgáltató szervezet. Igazából két dolog volt érdekes: az egyik, hogy legyen valami napköziszerű vagy valamilyen szolgáltatás heti egy vagy fél napra, amelyik megszervezi a szállítást. Napközit, mert erre van szükségük a családoknak. És ráadásul a rendszer is lehetővé tette. A másik oldalon pedig ott volt az érdekvédelem. És az érdekvédelem lassan

• Interjú

átalakult, egyetlen gyógyszer, a csodagyógyszer árcsökkentését célozta meg, hogy hozzáférhető legyen. Akkor az ára 30 ezer forint volt, és elérték, hogy 10 ezer forint legyen. És aznap, amikor elérték, az egyesület elnöke máris nyilatkozott, hogy túl drága a gyógyszer. Úgy éreztem, hogy ebben az érdekvédelmi tevékenységben, bármennyire fontos, én nem szeretnék partner lenni, hiszen a családok helyzete annyira nehéz, hogy rengeteg az elégedetlen ember, s úgy tűnik, úgysem lesz jó soha semmi. Azt igazán jogosnak tartottam, amit az OEP² akkor végigcsinált: bizonyítani kellett, hogy egy gyógyszer hatásos, és csak akkor lehet százmilliókat költeni rá.

De ez a fajta átalakulás, egyirányúvá válás, bár gyakori, mégsem általános. Amikor egy szervezet, egy tudatos csoport, sorstársközösség keresi egymást, attól kezdve közösség. Ez a többi betegségnél igaz volt, értelmi fogyatékoság esetén csak a szülőknél, míg a krónikus betegek, a felnőttek maguk keresték meg egymást. Elméletileg ez lehetne a szülőknél is – tíz-tizenöt évvel később láttam, hogy voltak szülőcsoportok, amelyekre ezt a szót használnám. Utánanézttem, hogy más országokban ez hogyan jön létre, és mindenütt alkalmaztak „technikákat”, nem tudom másképp mondani. Tehát például előadás-sorozatot, apropókat keresnek a csoport találkozására, nem megy másképp. Például az asztmásoknál tornaóra van. Nagyon nagy a jelentősége annak, hogy különféle, számukra fontos dolgokkal életben tartásuk a csoportot. Többnyire nem volt tudatos, hogy a különféle programokkal a csoport szervezői az életképességet, a közösséggé formálódás esélyét növelték. Nekem mint szervezőnek gyakran nagyon fájdalmas volt tudomásul vennem, hogy én hiszek a sorstársközösség fontosságában, ők, a potenciális tagok viszont nem sokat tesznek a csoport erősödéséért. Nekik sokkal fontosabb, hogy itt beszélhetnek a betegségükről vagy a férjükről, meg hogy együtt lehetnek.

214

² Országos Egészségbiztosítási Pénztár – biztosított jogviszonnyal rendelkezők számára finanszírozza a különböző egészségügyi ellátásokat.

De van ennél sokkal fontosabb. Szerintem százszor annyi ember volt, akinek a tudatra volt szüksége, hogy van csoport, hogy ha akar, van hová eljönnie, mint amennyi végül eljött. Valójában – különösen a magyar hagyományoknak, kultúrának, büszkeségnek megfelelően – nagyon nehezen nyílnak ki az emberek.

A másik és igen gyakori átalakulás, hogy a csoportok szolgáltatássá alakulnak, nagyon-nagyon erős Magyarországon. Azt gondoltam, ez azért van, mert külföldön létrejöttek a nagy egyesületek, bürokratizálódtak. Ezután rájöttek az emberek, hogy itt a személyes kapcsolatok megszűntek, és de jó volna, ha lennének kis csoportok. Nálunk pedig nem voltak nagy egyesületek, nagy szervezetek. Volt a szakszervezet, de nem nevezném szervezetnek ebben az értelemben. És amint létrejöttek a kis csoportok, szükség lett volna azokra a szolgáltatásokra, amelyeket csak nagy szervezetek nyújthatnak. Például könyvet kiadni, információt továbbadni, most már ugye itt a honlap... de akkor erről szó sem volt. Újságok voltak. Sok szervezetnek volt újságja. A rendszeres találkozókon majdnem mindig tartottak előadásokat, ennek iskolapéldája a Cukorbeteg Klubja. Az évek, lassan évtized során egyre inkább létrejöttek egyesületek. Legalább húsz-harminc, végül mondjuk hetven országos egyesület volt, amely krónikus betegséggel vagy fogyatékkal élőket tömörített, különböző jelentőségűek meg erősségűek. De ebből vagy húsz-harminc a NEVI-ben indult vagy kapott helyet. És ehhez tényleg kellett egy intézmény, amely segített.

Amikor elmentem Hollandiába, csak a Down Alapítvány volt, és nem is ismertem más szervezeteket. Kint sok mindent megnéztem, minden hétvégén vagy minden második hétvégén Borcsistul mentünk, intézményt, szervezeteket látogattunk. Erről írtam a szakdolgozatomat: *Szülőcsoportok speciális iskolákban*. Amikor hazajöttem, a rendszerváltás után, már érződött a NEVI hatása. Furcsa módon ezeknek az egyesületeknek a története összefüggött a demokráciával. És nem úgy, ahogy a nagykönyvekben leírják, hogy létrejött az egyesülési törvény, és szabad volt egyesülni – hát persze

• Interjú

ez is benne van –, de én nem így láttam. Én úgy láttam, hogy az emberek elkezdtek szabadabban mozogni meg beszélni. Egyszer csak elkezdett kinyílni – nem igaz az sem, hogy a szájuk meg az sem, hogy a csipájuk, de mégis, megindult valami nyitás. Először a Szarvas Gábor téri templomban érzékeltem ezt. 1985–1986 táján a Szarvas Gábor téri templomban találtam értelmi sérülteket segítő közösséget, így ide, Kozma atyához jártam, pedig én zsidó vagyok. De szükségem volt közösségre, és mivel sehol nem találtam, odajártunk, kéthetente összeültek az értelmi sérültek szülei, a gyerekek meg a segítők. Ezt az elején nagyon szerettem, vagy két-három évig: hol születésnapot tartottunk, hol kirándulni mentünk, hol beszélgettünk. Amikor három évvel később kiléptem, akkor az egyik héten bibliaóra volt, a másik héten mise. És ez már nem nekem való; ha elviszik Borit, megköszönöm, mert szüksége van a közösségre. Tényleg nem volt más közösség.

1985-ben a válásom után volt két választásom. Vagy szépen itthon ülünk, ahogy az emberek többsége, hogyha ilyen gyereke van. Elviszi, hazahozza, dolgozni jár, és ennyi az élete. Vagy pedig kimegy az emberek közé. Azt gondolom, nekünk nagyon jó, hogy akkor nem maradtunk itthon. Egyrészt közösségben voltunk, én is abban hittem, mint mindenki, hogy villámgyorsan jó világ lesz, jaj de jó. Megismerkedtem rengeteg emberrel, ami számomra öröm volt, no meg új célokkal. Az egyesületi mozgalmat meg ezeknek a sorstársi közösségeknek az alakulását nem tenném függetlenné a demokrácia vagy éppen a pártpolitika indulásától, ugyanis döbbenet tapasztaltam, hogy amikor megalakultak a pártok, azok az emberek, akik tele voltak tenni akarással, meg egy részük karriervággyal, mind megjelentek a pártokban. Most már ez történelem, de nagyon érdekes volt. Ahogy vonultak ki az első lelkesedés után, ahogy elvesztették a hitüket, hogy a pártban találják meg az életük értelmét és sokan az érvényesülésüket, úgy jelent meg egy második csoport az egyesületekben. Az egyesületek vezetésében szinte második pártalakítási rendet láttál, tehát néhány év-

vel, két-három évvel a pártok alakulása után. Azok az emberek, akik ott aktívak voltak, most itt lettek aktívak. Ennek a pozitív oldala az, hogy valaki jót akart tenni, és ott nem tudott, itt meg úgy érezte, hogy értelmesebb feladat várja. A kevésbé pozitív, hogy megjelentek a karrieristák. Mindegy, hogy hol, csak vezető legyek. Rendkívül zavaró jelenségeket is lehetett látni a mozgalomban, miközben elkötelezett és áldozatkész emberek is voltak. Szerintem az egész generációnkra igaz, hogy hiányzik belőlünk az együttgondolkodás, a közös tevékenység művészete, tehát majdnem mindig az alakul ki, hogy van egy ember, aki megmondja a többieknek, hogy mit akarnak, és ez nem az, amit előre elképzelték. Nézd meg, hány egyemberes egyesület maradt. Nincs sem tevékenység, sem szolgáltatás, sem érdekvédelem, nincs semmi. Ugyanakkor belátom, hogy még így is jó, hogy van egyesület.

Az uniós csatlakozás és az uniós források meghozták annak az esélyét, hogy jobb legyen a helyzet. Tényleg már a tudat is boldoggá tesz engem meg másokat is, hogy százmilliókat lehet nyerni, és nem max. ötmilliókat, de valójában még nem látom az eredményét. Érdekes módon mérik például a pályázatok eredményét. Olvasom az újságokban, hogy elindult ez vagy az a lakóotthon vagy napközi, hány új ellátott kerül a rendszerbe. Csakhogy emlékeim szerint e szervezeteknek eddig is volt intézményük, csak egy másik helyen, esetleg nem az ő tulajdonukban. Egy új hely nagyon sokat jelenthet a szervezetnek. Az eddig 150 négyzetméter helyett most 200 négyzetméteren lesznek, és még felvesznek tíz gyereket. De azért ugye nem gondolod, hogy ez valóban minőségi különbség. Szerintem nem az. Akkor volna, ha mód lenne alternatív megoldásokra, még nem kötelező ellátásokra, valóban egyénre szabott, emberközeli megoldásokra, újításra.

217

Azt érzem, hogy két dolog ütközik. A pénz megszerzésének a tudása, meg a fogyatékkal élő emberek életminősége javításának a tudása, az két különböző tudás. Lesznek olyan emberek, akik megszerzik az uniós pénzeket, és elhasználják, ki tudja, mire. Építkezni fognak persze, csak nem biz-

• Interjú

tos, hogy úgy, ahogy a lehető legjobb nekünk, fogyatékos-sággal élő embereknek, márpedig csak ez az egy életünk van. Úgy értem, biztos jobb lesz húsz év múlva, csak most ez engem eléggé hidegen hagy. És a másik oldalon vannak szakemberek, akik tudják, mit szeretnének csinálni, de ezek általában nem tudnak sem pályázni, sem nem menedzserek, sem nem vezetők. Ők tudják, hogy mitől érzi jobban magát valaki ezen a földön, és esetleg mitől tanul meg önállóan közlekedni. Ez egy nagyon fontos tudás, és talán jó volna, ha végre tudomásul vennénk, hogy ez a tudás is kell, meg az a tudás is, és együtt kell ahhoz, hogy együtt lépjünk, és a rendszer nem teszi lehetővé, hogy ezek együttműködjenek. Nincsenek meg azok a pénzek, amelyek ezt segítenék. Elméletileg az uniós előkészítő alap, a PEA³ ezt segítette, de már az előkészítő fázisban is kieshetett az, aki nem tudott pályázatot írni. Volt még egy PEA, de azt már alig lehetett észrevenni. Mindezzel együtt két dolog miatt nagyon nehéz megíjósolni, hogy mennyit lendít az EU-források lehetősége az ügyön. Persze biztosan lendít, mert minden pénz lendít egy rendszeren. De két nagyon kritikus része van. Az egyik, hogy ezek mindig projektek, mindig elindítanak valamit, és nem lehet látni, miből lehet fenntartani. Márpedig ez életveszélyes. Mindig előírják a pályázatokban, hogy fenntartható legyen, de ha nincs mögötte normatíva vagy hasonló, akkor csak csalással tudnak biztonságos működést ígérni... Egyszerűen nem engedik meg, hogy az igazságnak megfelelően tudjunk előrelépni. Ez az egyik, ami miatt nagyon nehéz mindent fenntartani. A másik pedig, hogy nem mi állapítjuk meg a prioritásokat, a szükségleteink szerint, hanem az unió. És a kettő nem azonos. Elfogadom, hogy az unióban nagyon fontos a foglalkoztatás, sőt azt is elfogadom, hogy nálunk is nagyon fontos. Csak nekik volt hozzá infrastruktúrájuk, mielőtt elkezdték, nekünk meg nem. És ez nagyon

218

³ Az európai uniós források lehívásához tartozó támogató szolgáltatás. Pályázat Előkészítő Alap, ahol menedzserszervezetek tanácsadói nyújtottak támogatást pályázni kívánó civil és önkormányzati szervezeteknek az EU-s pályázatok ki-dolgozásához.

nagy különbség. Ettől még nem gondolom, hogy a foglalkoztatáson keresztül nem lehet sok mindent megoldani, csak ugye fordított logikával kell építkeznünk. Nem aszerint építkezünk, hogy mire van szükség rövid távon, hosszú távon, hanem aszerint, ahogy az unió elvárja, tehát foglalkoztatunk, na de ebbe nem tudunk minden fontosat beleszorítani. És ez nem jó gondolkodásmód, nem a leghatékonyabb. Pénzszerzés szempontjából persze az. Ugyanakkor mégis azt mondom, hogy ha egyszer százszor több forrás jön, akkor persze gyerünk, szerezzük meg.

A másik, ami nagyon nehézé teszi az uniós pénzek jó felhasználását, az, hogy az intézményrendszerünk, amelyet szerintem nagyon szégyellhetünk, a fogyatékosügyi intézményrendszer az óriási bentlakásos intézetekből áll. Amelyek közül nagy büszkén elmondhatjuk, hogy miközben már húsz éve írjuk le elveink közé a normalizációt, integrációt – egyet sem zártunk be. Egyetlenegy sem. (Amelyek leégtek, nem tekinthetők önkéntesen bezártnak.) Építettünk, nem is tudom, hány kétszáz fős intézetet, szépek, tényleg nagyon szépek. Tudom, hogy ezekben a kis intézményfalvakban van közösség meg élet, azt is tudom, hogy önmagában attól, hogy családi méretű egy intézet, még nem lesz jobb az életminőség. Egy másik életminőség lesz, de nem biztos, hogy jó. Úgy tűnik, hogy a forráshiánnyal küszködő civilek mellett ezek a nagy intézmények képesek pillanatnyilag pályázni. És igazán egyértelmű, hogy ezek a nagy intézményi pályázatok döntően a nagy intézményt erősítik, nem a kitagolást. Szinte soha. Egy kicsit túlzok, mert időnként vesznek egy-egy családi házat. De nem hiszem, hogy tíznél több ilyen – a faluban, és nem az intézmény belterületén lévő – ház van Magyarországon.

219

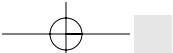
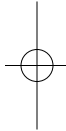
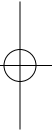
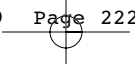
A gyermekvédelmi rendszerben megtörtént a rendszer-váltás a gyermekvédelmi törvénnyel, a fogyatékosügyben ellenben nem. Van egy fogyatékosügyi törvényünk – esélyegyenlőségi, bocsánat, amely leírja, hogy integrációra és normalizációra van szükség. De nem tettük mellé a pénzt, a paripát és a fegyvert. Csak letettük az elveket, de nem az el-

• Interjú

veknek megfelelően írják ki a pályázatokat, és főleg nem bírálják el őket a rendszer átalakulását segítő. Mondok egy példát, ami nem jut az ember eszébe, ha nem szembesül vele kétségbeesve. Körülbelül kétezer értelmi sérült ember lakóotthonban él papírforma szerint Magyarországon. 15 000 fogyatékkal élő ember bentlakásos intézetben. 14 800. És ennek a kétezer embernek legalább a fele a bentlakásos intézet belterületén van lakóotthonban. Számomra ez nem lakóotthon, hanem egy jobb minőségű intézeti ellátás. Azt gondolom, hogy a rendszer őrzi önmagát. És amíg nem tudunk oly módon hozzányúlni, hogy az valódi váltás legyen, addig így marad. De mondok egy másik példát. A törvény, az esélyegyenlőségi is meg az egyenlő bánásmódé is előírja, hogy fizikai és kommunikációs szempontból akadálymentes intézményeink legyenek. Különös tekintettel a szociális szférára. Csakhogy a szociális szférában óriás bentlakásos intézetek vannak, azoknak az akadálymentesítése milliárdokba kerül. Ez kidobott pénz, hiszen ebből a pénzből nyugodtan építhetnénk új, nem nagy, családi épületeket, vehetnénk a falvakban lakásokat. És akkor a milliárdok helyett akadálymentes kis házaink lennének, amelyeket ezekhez képest fillérékért tudnánk akadálymentesíteni. Ehelyett most öljük bele a pénzt a szó szoros értelmében. Megfelelünk egy törvénynek – én hiszek, igazán hiszek az akadálymentességben –, de olyan áron felelünk meg, hogy stabilizáljuk a rendszert, mert újabb milliárdokat öltünk bele. És ha jól látom, az eljövendő fejlesztési tervben most ugyanez történik, kimondják, hogy a szociális szférát akadálymentesíteni kell.

A haza végén

Herpainé Márkus Ágnes

A Zala KARján

Leszakadás és megkapaszkodás
az átalakulás másfél évtizede alatt

Manapság közhelyszámba megy, hogy hazánk kettészakadóban van. A területi és társadalmi hátrányok egymást erősítő örvényként rántanak le egész térségeket és széles tömegeket a teljes kilátástalanság állapotába. Ezt az örvényt sok-sok erő táplálja, ám léteznek ellenáramlatok is. Számomra megadatott, hogy igazán elkötelezett és tetterre kész emberekkel együtt élhettem meg egy kis zalai térség útkeresését, az önállóság és együttműködés, a fellendülés vágya és a szolidaritás szükségszerűsége között egyensúlyozva. Az eltelt majdnem másfél évtized szubjektív, ám remélem, érdekes és megosztható tapasztalatait foglalom most össze röviden.

Mivel született fővárosiként majd tíz éven keresztül dolgoztam kicsi zalai falvakban, megrázó élmények, izgalmas szakmai felismerések, érdekes és mélyreható folyamatok részese lehettem egy olyan történetben, amely e szétszakadás, leszakadás oldásával kísérletezett. A Zala-KAR Térségi Társulás történetén keresztül vállaltan szubjektíven mutatom be hazánk elmúlt bő évtizedében a társadalmi és területi egyenlőtlenség ügyében történt előrelépéseket és a toporgást.

223

• Herpainé Márkus Ágnes

A TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI LESZAKADÁS – AMELY A KILENCVENES ÉVEKRE MÁR ADOTT VOLT...

A területi különbségek szükségszerűek. A települések a számukra helyet adó környezet domborzati és éghajlati adottságainak különbözősége miatt eltérő funkciókkal, más-más léptékben fejlődnek. Hazánk területén a földrajzi adottságok és a történelmi események együttese érdekesen formálta ezeket a folyamatokat.¹ Magyarország sokáig a Habsburg Birodalom éléskamrájának szerepét töltötte be, ami megerősítette a magyar vidék agrárius berendezkedését, és visszafogta a városodás és iparosodás lendületét. A 20. század gyors változásai, a Trianonnal elszakított városok hiánya egyre gyorsuló folyamatot indítottak el, amelyben megbolygatták a magyar város és városkörnyék, főváros és vidék, egyáltalán város és vidék viszonyát. Hazánk keleti és nyugati vidékeinek, a főváros és a vidék gyors távolodásának jelei ekkor már érzékelhetők voltak. A bányászatra, iparra alapozó vidékeken a szerves térkapcsolatok megszakadása is kiegyensúlyozatlanságot okozott a társadalmi és területi folyamatokban. Jellegzetesen eltérő alkalmazkodási minták, függőségi viszonyok uralták például az uradalmi földek művelői lakta vidékek, iparosodó és polgárosodó tájaink és a kisebb, részben szinte önellátó települések helyi társadalmait. E különbségek a második világháborút követően az egyenlősítési ellenére fennmaradtak, sőt néhol tovább növekedtek. A leszakadás egyes vidékeken tovább nőtt: így a mezőgazdaságból élő rurális vidékek az erőltetett iparosításnak, a határszéli, szándékosan nem fejlesztett területek a szándékos izolációnak estek áldozatul.

224

¹ BELUSZKY Pál: Kompország városai (Történeti régiók és városok). *Tér és Társadalom* (Az MTA Regionális Kutatások Központja folyóirata, Pécs, 1996/1. 23–41.; ENYEDI György: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. KJK, Budapest, 1993.

A Zala KARján •

Az elhíresült 1971-es országos területfejlesztési koncepció a korra jellemző kényszerek alkalmazásával jelölte ki a fejlesztendő, támogatandó és az elsorvasztásra ítélt (kis) települések körét. Abszurd módon ez a társadalomra kényszerített modell a maga nemében és korában európai viszonylatban is haladónak számított, sőt igazából újra megjelenített egyfajta területi önrendelkezési lehetőséget. A térbeli folyamatok alapvető logikáját tekintetbe vevő, a települések és közszolgáltatások logikus rendszeréről, működtethetőségük racionális modelljéről volt szó, amelyhez hasonlóan Európa más tájain is formálódtak az idő tájt. Magyarországon azonban a kikényszerített településközi „együttműködések”, a közös tanácsok rendszere, a nagyobb és ezáltal magasabb rendűnek tekintett települések dominanciája és a kisebbek kárára történő fejlesztése a vidék társadalmában érthető ellenállást keltett. Mindezen folyamatok a kollektivizálás és a kötelező egyenlődsdi világában felerősítették a kisebb települések helyi társadalmainak kiüresedését a képzettebb, ügyesebb és alkalmazkodóképesebb népesség térségközpontokba, városokba áramlásával, a kistelepüléseknek még a kor viszonyaihoz képest is szűkebbre szabott önrendelkezési esélyei pedig teljességgel elfojtották a cselekvő- és kezdeményezőképeség csíráit is.² Az 1980-as évek végére hazánk egyes vidékein – az északkelet-magyarországi, kelet-magyarországi, dél- és délnyugat-magyarországi kistájakon, valamint az alföldi tanyákon – gyorsan csökkent a népesség.

TÜRJE

Türje több száz éve lakott szépséges falu Zalában. Múltjában a ma is álló apátság fontos szerepet töltött be. A közel-múltja azonban nem különbözik különösebben a többi álmos faluétól. A hetvenes években az élet itt szinte ugyanolyan volt, mint az ország és a környék többi, hasonló méretű

225

² BELUSZKY: i. m.; ENYEDI: i. m.; KOVÁCS Teréz: *Videkfejlesztési politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2003.

• Herpainé Márkus Ágnes

településén. A családok felnőtt tagjai a teljes foglalkoztatottság „jóvoltából” biztos, tervezhető jövedelemmel rendelkeztek. Egyre természetesebbé vált a fiatalok, szülők és nagyszülők különélése, a fiatalok „szép, nagy” városokba költözése. Közülük kevesen vágytak arra, hogy folytassák a kemény napi munkával járó falusi életmódot, vonzóbbnak tetszettek az ipar, a szolgáltatások kínálta, többnyire városi munkalehetőségek.

Türjén az óvoda, az iskola és az öregek napközi otthona „el látta” a falu apraját-nagyját. A hagyományos, a nagyobb család fenntartásához szükséges tudnivalók, a háztáji és szélesebb körű gazdálkodás, állattenyésztés, kézművesség módszerei a többség számára feleslegessé váltak. Ezt erősítette az iskola is: a közösen művelt föld helyett kismotorok szétszerelésén dolgoztak a gyerekek. A megszerzett technikai ismeretek használhatók voltak a falvakba települt ipari leányvállalatok, a téeszkek melléküzemeiben. A falu végében, a temető mögött új házakat is építettek az oda szorult romák, és valamilyen munkát szinte mindannyian találtak.

Közben sok minden elfelejtődött... A kapcsolatok átalakultak, az új életformák kikoptatták a kalákát, a közös munkaformákat. Bár a városokban élt még a kép a falvak közösségeinek erejéről, a fiatalok inkább a korlátait érezték: az új szokásokat, az elfogadottól eltérő viselkedéseket kevésbé tolerálta a falu, cserébe azonban támaszt már nem adott eléggé.

Mindez szinte nem is okozott problémát: az emberek hittek, hogy jól él(het)nek. A nyolcvanas évek közepétől azonban valami változni kezdett, és egyre gyakrabban hangzott el a kérdés: mi lesz itt? Szokatlan, érthetetlen jelenségek történtek: néhányan utcára kerültek, és hiába kopogtattak másutt, munka nélkül maradtak. 1988–1989-ben a téeszkek értékesítési gondjait az ott dolgozók saját bőrükön tapasztalták meg: az évi szokásos 1-2 százalékos fizetésemelés megszűnt. A mindaddig senkinek sem kellő földeket egyre többen kértek ki a téeszből, és kezdték újra művelni. De a régi tudások és együttműködések már megkoptak, az új eszközök hiányoztak... Mégis fagyasztóládák kerültek, a bevetett, addig

A Zala KARján •

füves udvarokon újraépültek a rég lebontott disznóólak. A téeszek melléüzemágai halódtak, az ÉPFU telepein, a mihályfai kötődében, a zalaszentgróti ruhagyár türjei varrodájában a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján már a diplomások is tartottak a munkanélkülivé válástól. Akit utolért a vég, szegyenként élte meg. A falu számontartottjává és eltartottjává vált. Aki munkanélküli lett, bezárkózott a házába és önmagába...

A rendszerváltozás a volt kelet-európai országokban változásokat hozott egyes vidékek lehetőségeiben – volt, ahol addigi lehetőségeik és korlátaik ellenkezőjére fordításával, volt, ahol tovább erősítve az addigi folyamatokat. A leszakadó agrártérségek mind a tervgazdálkodás időszakában, mind az új feltételek között kedvezőtlen helyzetűnek számítottak, a „negatív folytonosság térségeiként”.³ A rendszerváltozás sodró lendületében e zalai kistérségben mégis sokan bíztak a kisvállalkozások kínálta esélyekben. Az 1990-ben kiváltott vállalkozói igazolványok tulajdonosai előtt a jövedelmező, fejleszthető, egyre szélesebb körű gazdálkodás képe lebegett. Lassan lejjebb és lejjebb adták. Egy-két év múlva már csak abban bíztak: legalább önmagukat és családjukat eltartatják bevételeikből. A munkanélküliség súlyos stigma. Egyre több családot ért „szegyen”. Akit érintett, nem akart segítséget kérni, menekült, és egyedül kereste a megoldást. 1991-ben szakadt a térségre igazán a munkanélküliség: csődjeljárások indultak a téeszek ellen, az ipari üzemek bezártak, egyik pillanatról a másikra magántulajdonba kerültek. A munkanélküliek energiájukat a családjuk szükségleteinek megtermelésére fordították, és egyre többen terveztek a mezőgazdasági vállalkozást, papírral, végzettséggel, tudással, tapasztalattal vagy anélkül. A rengeteg munkából a család több tagjának is jutott. Megélni belőle mégis egyre kevesebbeknek sikerült. Ám külső segítséget nem kértek, nem kaptak. Nem voltak segítséget nyújtani képes intézmé-

227

³ HORVÁTH Gyula: Európai integráció, keleti bővítés és magyar regionális politika. *Tér és Társadalom*, 1997/3., 17–56.

• Herpainé Márkus Ágnes

nyek, szervezetek. Pedig addigra saját, szabadon választott önkormányzata vezette a falut...

Az első szabad választások alkalmával a parlamentbe képviselőt és a falu élére saját vezetőket választani sokan nem mentek el. Végre nem volt muszáj, mint addig, a tanácsi „választások” évtizedeiben, és a nem választás is választás! Mint több másik faluban, Türrén is a legutolsó tanácselnök lett a polgármester. Történetünket eddig a pontig az ország sok-sok kistelepülésén bárki elmondhatta volna. Ám a kilencvenes évek elejétől a szokásostól eltérő fordulatok következtek. Magam is ekkor kerültem Türrére, s ekkor ragadtam magával a hely szelleme és a helyiek lendülete.⁴

A Zala-KAR

1991-ben a zalaszentgróti térség polgármesterei gyakran keresték egymást, hiszen egyre többen ismerték fel helyzetük hasonlóságát, sokasodtak a megoldásra váró, kísértetiesen azonos problémák. Tapasztalataik nagyon különbözők voltak: ki kétkezi munkásból lett polgármester, volt, aki orvosként vagy tanácselnökként dolgozott még pár hónapja. A polgármesterek érezték egymásra utaltságukat. Legtapasztaltabbként, természetes vezetői készségeinek köszönhetően vált a folyamat motorjává Guitprechné Molnár Erzsébet, Türré polgármestere. Erzsi – immár évtizedes barátságunk okán említem így – még évekig mesélt a kezdetekről: mivel nem győzte már ugyanazokat az információkat, javaslatokat újra és újra elmondani a településirányításban még újszülöttnek számító kollégáinak, inkább közös találkozókat szervezett. Ezek a beszélgetések oldották a vele, a volt tanácselnökkel szembeni ellenérzéseket is, hiszen azonos cipőben jártak: mindenütt túrhetetlen volt a telefon és a csatornázottság teljes hiánya, és valamennyiüknek ugyanúgy meg kellett birkóznuk az új rendszer teremtette feladatokkal.

⁴ GUITPRECHTNÉ MOLNÁR ERZSÉBET – HERPAINÉ MÁRKUS ÁGNES: Térségfejlesztés – a családokkal, a családokért. *Falu. A vidékfejlesztők és környezetgazdák folyóirata*, 1994. ősz, 71–76.

A Zala KARján •

Aztán új keretet kaptak ezek a találkozások: 1992-ben az akkori Népjóléti Minisztérium munkatársa, dr. Bánlaky Pál és a zalaegerszegi Jagasics Béla segítségével létrejött egy találkozó, ahol a térség néhány polgármestere a közös, együttes cselekvés lehetőségeit kezdte átgondolni és közösen keresni. Ekkor kínálta fel segítségét dr. Benedek László is a térség számára, akinek a hívására, túlkoros egyetemistaként, önkéntes munkával csatlakoztam én is a formálódó együttműködéshez: megalakult a Zala-KAR Térségi Innovációs Társulás. Így, 2006-ban leírva ez egyszerűnek tűnik – akkor nem volt az. Több jogász gondolkodott a megfelelő formán: alapítvány? Az önkormányzati törvény által kínált és nem is szabályozott szabad társulás? Egyesület legyen?

A területfejlesztési törvény négy évvel később, 1996-ban szabályozta először a települési önkormányzatok társulásait, teremtett egységes keretet a városkörnyékek, térségek együttműködései számára. A szabadon választott önkormányzatok önállósága felett érzett öröm annál hamarabb keseredett meg, minél kisebb volt a település és minél rosszabb helyzetű a vidék. A tehetetlenség és eszköztelenség érzése hamar megérintette azokat az embereket, akik szembesülni voltak kénytelenek a piaccgazdaság keménységével, és azokat is, akiknek településén nem voltak segítő intézmények, szakemberek. Sőt a település saját ügyeit intéző irányítás is csupán egy-két emberre hárult. Ahol mindez egyszerre volt jelen, ott szinte nem látszott semmilyen esély a továbbléésre.

A Zala-KAR térségében a megszüntetett iskolák, az elköltözött fiatalok, a közös tanácsok nyomasztó ténye mellé megjelent a megszűnő munkalehetőségek, kallódó gyerekek, elszegényedő családok, kiürülő házak és a paragon maradó földek rémképe. Minden polgármesternek önmagával és a falu képviselő-testületével kellett újra- és újra végiggyúrnia: az együttműködés immár önkéntes, a falvak, a kicsik, ugyanolyan jogokkal bírnak, mint a nagyok. Nincsenek kényszerek, abban, akkor, addig és úgy működnek együtt, amiben, amikor, amíg és ahogy jónak látják. Hiszen Türrjét kivéve addig mindenütt „közös tanács” működött... Hogy si-

• Herpainé Márkus Ágnes

került a megállapodás a társulásról, és az infrastruktúra fejlesztése mellett a térség leszakadásának és elszegényedésének kérdése is a legfontosabb közös ügyek közé került, sok-sok tényező szerencsés együttjárásán múlt.

Az egyik legfontosabb tényező az volt, hogy az informális tapasztalatcseréket rendszeressé, majd intézményesítetté alakították. A különböző felkészültségű (a polgármesterek között csak elvétve akadt diplomás), eltérő tapasztalatú (volt tanácselnök és semmiféle előzetes igazgatási és irányítási tapasztalattal nem rendelkező települési vezető) és nagyságrendjét tekintve is (a falvak között voltak huszonegynéhány fősek, a legnagyobb a kétezres Túrje) különböző települések polgármestereit a hallatlan bölcsességgel és természetes vezetői képességekkel rendelkező polgármester asszony képes volt összetartani és cselekvésre bírni. Civil területen igen aktív segítők voltak helyben, elkötelezett külső szakemberek álltak folyamatosan rendelkezésre, és egyre több szakembert, fejlesztőt vontak be a munkába. És valódi gyutacsként: egy Soros Alapítvány által biztosított indító programpénz és a Népjóléti Minisztérium pályázata, amelynek lehetősége mint mézzel teli lép vonzotta az együttműködésben kevésbé bizakodókat.

230 A társuláshoz végül csak falvak csatlakoztak, a város vezetése elzárkózott az együttműködés szinte minden formájától. Tízezres településként kevésbé feszítették az egyedül megoldhatatlannak tetsző problémák. Pedig a végül társulást alapító településeknek rengeteg valódi elszámolnivalójuk volt egymással. Hosszú évekbe telt például, amíg Batyk és Zalabér képes volt az egykori, több falu által használt közös iskola tartozásait rendezni, és a falvak vezetői már tudtak nem az egykori sérelmekből táplálkozóan tárgyalni az új intézményekről. Mindebben segítettek a közös sikerek.

A tizennégy település önkormányzata által létrehozott ZALA-KAR alapítói megélték együtt a közösség erejének élményét. Együttes fellépésük gyors eredményt hozott a telefonvonalak kiépítésében, ami nélkül elképzelhetetlen volt a térség kimozdítása tetszhalott állapotából. Az alapító okiraton

A Zala KARján •

pedig még meg sem száradt a pecsét, amikor a közösen beadott és az akkori Népjóléti Minisztérium pályázatán nyert támogatás minél ésszerűbb felhasználásának kidolgozása és szétosztása jelent meg kellemes közös feladatként. A közös cselekvés kereteinek formálását a Soros Alapítvány támogatása segítette. Az, ami és ahogyan ekkor történt, meghatározó volt a térség szempontjából

1993-ban a települések polgármesterei, döntéshozói szerepben lévő helyi emberek ültek össze, és dolgozták ki – Benedek Laci segítségével – annak szempontjait, hogy a családgazdasági támogatást milyen elvek szerint és hogyan osszák szét a térség jelenlegi és lehetséges gazdálkodói között. A *családgazdasági támogatás* célja a hagyományos, családi keretek között zajló, elsősorban mezőgazdasági vállalkozások erősítése volt. Nem a vállalkozói igazolvány léte volt a legfontosabb szempont, hanem az, hogy az adott tevékenység hosszabb távon biztosítsa a család megélhetését, lehetőséget adjon arra, hogy megkapaszkodhassanak, a család erőforrásait mozgósíthassák azok az emberek, akiket a munkanélküliség veszélye fenyegetett ebben a nehéz időszakban. Nem tisztán vállalkozói, de nem is tisztán szociális támogatás volt ez. Valahol a kettő között, leginkább a szintén akkortájt indult szociális földprogramhoz hasonlított.⁵

Szociálpolitikusként és közösségi, szociális munkásként munkám középpontjában az állt és áll, hogy fellépjek az egyenlőtlenségek ellen. Akkor voltam harmadéves az első magyar egyetemi szociálpolitikus-képzésben. Sokat hallottunk és sokan dolgoztunk a frissen alakuló szociális intézményekben – a szociális törvény sem érte még meg első születésnapját –, és nagyon erős volt az elköteleződés a hiányzó szolgáltatások létrehozása iránt. Ez a kicsi, világvégi falvakban induló együttműködés valami egészen másról szólt: olyan településen, ahol egy munkahely bezárásával szinte mindenki munkanélkülivé válik, ahol a „hivataltól” is csak

231

⁵ SERAFIN József: Szociális földprogram, mint produktív szociálpolitikai eszköz. *Falu. A vidékfejlesztők és környezetgazdák folyóirata*, 1995/2., 63–68.

• Herpainé Márkus Ágnes

egy-két ember – még csak a polgármester sem bizonyosan – kap fizetést, másképp és más kérdések fogalmazódnak meg. Nagyon erős és világos az igény arra, hogy a családok és lehetőleg a település is legyenek minél inkább önfenntartók. És mindenki dolgozzon meg maga a megélhetéséért. Szociálpolitikusi füleknek kegyetlenül hangzik, hiszen erre nem mindenki képes. Mi legyen velük? Egy-egy ilyen térségben megélhető, miért nem tudnak mást gondolni a kis települések vezetői. Rájuk pontosan ezek az elvárások nehezednek, miközben maguk is eszköztelenek. Itt ragadtam, óriásinak és nagyon valóságosnak érezve a kihívást.

Kristálytisztán látszott: nagyon fontos dolgok történnek a térségben, ha kicsit sután, véletlenszerűen is. A leszakadásnak, a kirekesztődésnek próbált megálljt parancsolni átlagember, döntéshozó. Igen élénk volt az érdeklődés a vállalkozások, a családi termelőmunka, a mezőgazdasági tevékenységek iránt. A falvakban tömeges volt a munkanélküliség, néha felbukkantak befektetők, de sokan néhány hónap után tovább is álltak. Rengeteg ember élte át, hogy a végre meglett munkalehetőség néhány hét után megszűnik, s még csak fizetést sem kaptak. Ebben a helyzetben a családgazdasági támogatások odaítélésének logikája ésszerűnek és szükségszerűnek látszott, jöllehet sok vállalkozási kísérlet kudarcba fulladt, vagy azóta is vegetál. Sőt volt, ahol a kezdeti próbálkozás sehova nem vezetett. Senki nem érezte igazán biztonságban magát. Ebben az időszakban komoly tétje volt annak, hogy a települések vezetői számára rendelkezésre állt egy igen korlátos, egyszeri eszköz, amelynek kapcsán teljesen egyszerűen és őket érdeklő, megérintő módon és szinten át kellett gondolniuk: mi a dolguk, kiknek kell a lehetőségek megismertetésével, kiknek valós eszközökkel, kiknek folyamatos, hónalj-alá-nyúlós módon segíteni. Nem állítom, hogy ez egészen letisztult, és mindenki számára világossá vált, de abból a szempontból meghatározónak tartom, hogy párhuzamosan további – és nemcsak a másutt is beindult infrastruktúra- és gazdaságfejlesztő, hanem – igazi esélyteremtő, hiánypótló humán fejlesztési programok is elindultak.

Az első három-négy év lendülete hozta a családgazdasági támogatás „járulékaként” a mezőgazdasági szaktanácsadó alkalmazását, a tanulmányutakat, a bemutatókat, a gazdálkodók és vállalkozók találkozóit és képzésüket, a Vállalkozásfejlesztési Alapítvánnyal való együttműködésnek köszönhetően pedig az elérhetővé tett mikrohiteleket és hasonló konstrukciókat. Az első igazi közös élményt jelentő telefonbekötések után a térség elindította csatornázási programját, hiszen ez is valós és komoly hiány volt. Később egyre több kísérlet történt a fenntartható fejlesztések megvalósítására, az újratermelődő energiák hasznosítására, ami szintén fontos és értékes iránya a térség fejlesztésének. De az első időszakban még inkább a lehetőségek kiaknázására, mint valós értékek megteremtésére irányultak az erőfeszítések – és ez egy megkapaszkodásért küzdő vidéken érthető is. A Zala-KAR, a Magyar Természetvédő Szövetséggel közösen, hamarosan turistatérképet is kiadott. Ezek az ügyek a gazdaság és a települések infrastruktúrájának fejlesztéséről szóltak inkább – a turizmus beindítása is mint helyi gazdaságfejlesztési lehetőség került előtérbe. A későbbiekben a turisztikai fogadókészség növeléséhez közvetlenül hozzájáruló fejlesztések, képzések, beruházások kezdődtek, megalakult a Vendéglátók Egyesülete, több foglalkoztatási és vállalkozásfejlesztési program indult.

De mindezek mellett, valódi esélyegyenlőségi szemlélettel humán programok is indultak. A családgazdasági támogatás legalább annyira volt helyi gazdaságfejlesztési lehetőség, mint egyfajta szociális segítség. Ha nem a leginkább leszakadók számára is, de azoknak, akik bár pillanatnyilag nem tűntek sokkal jobb helyzetűnek másoknál, mégis esélyük látszott arra, hogy megkapaszkodva mások számára is munkalehetőségeket teremtsenek. Az első ilyen jellegű gazdasági támogatás után világos volt: akkor is törődni kell a bármilyen okból kirekesztett embercsoportokkal, ha a falvaknak nincsenek saját intézményeik, szakembereik.

A Zala-KAR az elkövetkező évtizedben egymás után indította azokat a programokat, amelyek a folyamatos és legális

• Herpainé Márkus Ágnes

munkalehetőségeket nélkülöző embereket segítették képzésekkel, tanácsadással, személyes támogatással és munkalehetőség biztosításával. Itt már a kezdetekkor nyilvánvaló volt: a munkanélküliség korántsem jelent tétlenséget, rengetegen dolgoznak napszámban, készítenek a közeli hűtőházban francia megrendelésre ínycsikléseket, „csigáznak”, sokan a feketegazdaságba kényszerülnek. A térségben egyre több döntéshozó értette meg: a foglalkoztatáson, mint az egyik legfontosabb, bár korántsem egyetlen integrációs csatornán keresztül el kell érni, hogy az emberek megélhessék az összetartozás és felszínen maradás érzését. Önmagában ez nem elég – hiszen nem mindenkinek erre és nem csak erre van szüksége –, de fontos. Fontos, akárcsak más, a közösség és a helyi társadalom létének és erejének megélését lehetővé tevő aktivitás.

Automatikusan és azonnal adódott az idősök és a gyerekek ügye. Az első nyertes PHARE- (uniós előcsatlakozási alap) pályázatok az idősök segítésére irányultak: a falvak többségében addigra teljesen megszűnt szociális szolgáltatások személyes gondoskodási elemeit igyekeztek a települések összefogásával, közösen kiképezett, majd alkalmazott szakemberekkel, valamint önkéntesek szervezésével biztosítani. A Vöröskereszt már jelen volt a térségben – velük kezdődött a közös munka. A pályázati támogatások a kilencvenes évek elején még viszonylag nagy mozgást engedtek, kevés volt az igazán felkészült szervezet, a forrásokért folyó verseny még kevésbé volt gyilkos. Ezért bátran tervezgettünk, ötleteltünk: munkatársaimmal, barátaimmal megálmodtunk egy-egy új programot, több településen is elérhetővé tehető szolgáltatást, rengeteget tipródva azon, hogy a kicsi falvak rászorulóit is elérhessük, aztán pályáztunk, pályáztunk – és rendre elnyertük a támogatásokat. A szociális szolgáltatások néhány évig működtek az előcsatlakozási alapok és minisztériumi pályázatok forrásaiból. Elérhetőségük hiányában akkor még normatív támogatást nem igazán sikerült a rendszer fenntartásához igénybe venni, amely támogatásból rendszerszerűen fejleszthetővé vált volna a

kialakított ellátórendszer-kezdemény. A normatív finanszírozás rendszere nem adott esélyt a kistelepülések, de még a mind finanszírozási, mind szakmai racionalitással bíró térségi együttműködések számára sem. A Zala-KAR történetének egyik abszurditása az, hogy mire a hazai finanszírozás és jogszabályi rendelkezések „elértek” a térségi szintre, ezen a vidéken már szinte minden megoldás kipróbálódott és elért az ellehetetlenülés határára. Ennek ellenére az itt élő és dolgozó emberek megélték a közösen kidolgozott modellek legalább időszakos működtethetőségét.

Még mielőtt a térségi együttműködések a jogszabályok és normatívák által generáltan „előálltak” volna, nálunk már kipróbálódott a térség idősellátási rendszere, ami rávilágított arra a problémára, hogy a városi mintára megálmodott idősellátási intézményrendszer itt nem működtethető. Izgalmas munka zajlott, lelkes helyi meghatározó személyiségek, elkötelezett pedagógusok bevonásával gondoltuk át a lehetséges közoktatási együttműködések és feladatmegosztási lehetőségek körét – ezt a Közoktatási Modernizációs Közalapítvány (KOMA) támogatta. A megfogalmazott javaslatok jelentős hányada tíz év múlva, a szinte kötelezőnek tekinthető többcélú társulások közoktatási feladatainak megvalósításakor vált megvalósíthatóvá. Arra is lehetőség nyílt, hogy PHARE-támogatásból igazi személyes segítségnyújtást, tanácsadást biztosító szociális intézmény jöjjön létre: az első térségi gyermekjóléti szolgálat.⁶ Ezen intézmény létrejötté még inkább közösségi alapokon nyugodott, mint az eddigiek.

A gyerekekkel kapcsolatban egészen más volt a helyzet, mint a többi térségi gazdasági, foglalkoztatási, infrastruktúra-fejlesztési vagy szolgáltatásbővítő program esetében. Velük saját baráti és egyetemista társaságunkból toborzott önkéntesekkel kezdtünk dolgozni. Lelkes helyiek csatlakoztak hozzánk: nemcsak szülők és pedagógusok, hanem fiatal helyi értelmiségiek, elkötelezett települési, egyházközségi vezetők, röviden: a gyerekekért felelősséget érző felnőttek.

235

⁶ HERPAINÉ MÁRKUS Ágnes: Téggy, ha tudsz, társulásban. *Család, Gyermek, Ifjúság*, 1999/3.

• Herpainé Márkus Ágnes

Éveken át vándortáboroztunk, gyerekönkormányzatokat szerveztünk. Furcsa volt az eszköztelennek tetsző falvak lehetőségeivel és kallódó értékeivel szembesülni.

Mi, főként fővárosi egyetemisták, élvezettel vetettük bele magunkat a gyönyörű vidék felfedezésébe. Meghökkenítő élményeink voltak. Barlangász barátaink örömmel kalauzoltak bennünket az európai hírű nagygörbői sziklafolyosóban. És meglepődtünk: csak a görbői gyerekek ismerték a bazalt-utcát, a négy-öt faluval távolabbról érkező gyerekek mit sem tudtak a vidék kincseiről. Nem jártak egymás falvaiban, szűkebb hazájukról szinte semmit nem tanultak az iskolában. De az iskolák tornatermeiben, saját térségükben szervezett vándortáborok tükröt tartottak és erőt adtak számukra. Már az első nyári élmények után látták: nem is olyan unalmas minden, mint az eseménytelen nyarakon gondolták, képesek lettek ők maguk programokat szervezni. A felnőttek ügyeibe is bekapcsolódtak: a harmadik nyáron a táborozó helyi gyerekekkel végiggondoltuk, lerajzoltuk és a polgármestereknek, a turisztikai tervező szakembereknek is megmutattuk, milyennek szeretnék önmaguk és a vendégeskedő gyerekek számára látni és láttatni a vidéküket a helyi ifjak. Ahhoz is kedvet kaptak, hogy az idősek ellátását biztosító új szolgáltatásokban önkénteskedjenek. A téli hólapátolásokat találkozási lehetőségként, vidám programként élték meg – nem is gondolva bele, milyen értékes munkájuk és környezetük iránt tanúsított figyelmük.

236 Hihetetlenül izgalmas volt mindez, és mára „megtérült”. A régi gyerekprogram résztvevői közül többen továbbtanultak, és az ország-világ más tájain boldogultak. De voltak, akik otthon maradtak: ma ők a helyi pályázatírók – hiszen sokan előbb írtak pályázatot, mint szülei vagy idősebb kolégáik. Kicsit kipróbálták, milyen saját életüket alakítani, ezért bátrabbak, mint azok, akik kimaradtak ezekből a próbára is tevő közösségi élményekből. Az így megismert és lelkes pedagógusokkal tettünk kísérletet 1995-ben a kicsi iskolák fejlesztésének térségi összehangolására (KOMA). A gyerekek táboroztatásából, a gyerekönkormányzatokból és az

azokat segítő felnőttek köréből nőtt ki néhány év alatt a térség gyermekjóléti, majd családsegítő szolgálata. Ez az egyik legnagyobb eredmény, és a leszakadó térségek szempontjából ritka kegyelmi pillanat: a valós közösségi élmények és kezdeményezések egyszer csak formát öltenek és kiteljesednek. A gyerektáborokból és programokból lett gyermekjóléti és családsegítő szolgálat erről szólt. Néhány évig ezt az erőt volt képes sugározni az intézmény. Magam 2001-ben mertem elengedni, és bár arculata, szakembergárdája sokat formálódott, még ma is működik.

Van még egy fontos dolog, ami nélkül nem állt volna össze működőképes egésszé a Zala-KAR-ban indult sok próbálkozás: az első perctől nyilvánvaló volt, hogy – mai szóval – folyamatos menedzsment szükséges a térségi együttműködés élő biztosítására, az eldöntött programok megvalósítására és az újak generálására. A helyben dolgozó munkatársak és támogató döntéshozók, valamint a komoly, kívülről jövő, de folyamatosan elérhető szakmai segítségnyújtás együttese tette lehetővé a megújulási kísérletek megvalósítását. A belső és támogató külső erőforrások együttese az az erőter, amely képes volt a gyorsuló ütemben leszakadó térséget megállítani, sőt visszafordítani. Ebben nagy szerepe volt a helyi menedzsmentnek. 1993-tól Türrén, egy kis szolgálati lakásban kezdett el működni „az” iroda, először csak két „igazi” és egy önkéntes – jómagam – munkatárssal. Szerencsére nemcsak én, de időnként helyi fiatalok, érdeklődő egyetemisták is önkénteskedtek, majd később a kötelező sorkatonaság kínálta lehetőséggel, a polgári szolgálatosok biztosította munkaerő-bővítési lehetőséggel is éltünk. Különböző pályázatokból időnként sikerült megfizetni néhány szakembert, az évtizeden át titkárkodó Martincsevic István és az első mezőgazdász, Nagy Ferenc mellett Kovács Dezsőt, a falusi turizmus elismert szakértőjét, Szőkéné Hajduk Andreát, aki az iskolaigazgató-helyettességet hagyta oda a turizmus fejlesztése kedvéért. Magam az a ritka csodabogár voltam a kilencvenes évek első felében, akit egy térségi társulás szociális szakemberként alkalmazott. Arra, hogy egy térségi

• Herpainé Márkus Ágnes

együttműködés irodát tartson fenn, akkor még nemigen volt példa másutt. Arra pedig, hogy szociális szakemberek legyenek a munkatársak, máig alig akad. Ha figyelembe vesszük, hogy a társadalmi és területi hátrányok egyre rémítőbb együttjárása és a leszakadás folyamatainak erősödése milyen mértékű, ez nem vet jó fényt a területpolitika és vidékfejlesztés szociális ügyekben, illetve a szociálpolitika területi hátrányok mérséklése terén kifejtett hatásáról. De erről még ejtünk szót a mai helyzet ismertetésekor.

A Zala-KAR története egyedi, de másutt is történhetek, és történtek is hasonló próbálkozások. Az igazán izgalmas és értékes azonban a Zala-KAR programjainak komplexitása. Ami sajátos: a fejlesztések közel tíz éven át a város elzárkózása mellett zajlottak. Ennek ellenére sikerült fontos fejlesztéseket, foglalkoztatási programokat és közszolgáltatásokat érintő innovációkat megvalósítani, amelyekre később a központi település is rácsatlakozott. Ami esélyegyenlőségi és szociális megközelítés szempontjából érdekes: a hagyományos vidékfejlesztéshez képest sok próbálkozás túl szociálisnak tűnt, szociálisnak tekinthető programként gyakran túl vidékfejlesztésszerűnek, sőt: a térség túlságosan vidékinek bizonyult. Hiszen bármennyire szükséges és megvalósítható volt is, szociális forrásközpontként nem kapott támogatást a Zala-KAR. A falvakat a távoli döntéshozók kicsi, gyenge, bizonytalan jövőjű világnak látták és látják ma is. A szabályozási környezet, a finanszírozási és egyéb támogatási rendszerek, miközben deklarált céljuk általában éppen a felzárkózás és esélyteremtés, jobb esetben konzerválják a hátrányokat. Sajnos az ilyen sokszínű, ezért a túlélésre esélyes próbálkozások még mindig nem elég gyakoriak a vidéki Magyarországon.

238

Mára ugyanis a leszakadó térségek rettentően meggyengültek. Félordalas – csak a közszolgáltatásokat, csak az infrastruktúrát, csak a döntéshozást vagy csak a gazdaságot fejlesztő – beavatkozások hozhatnak ugyan eredményeket, de nem biztosíthatják azt a sokirányú elköteleződést, ami itt kialakult. És bár sok szempontból a kezdeti lendület az eltelt

A Zala KARján •

másfél évtizedben kifulladt, a térség sokat tanult, s ez nem múlt el nyomtalanul. Felismertük, hogy üres és hamis vágy csak az építkezésektől és a gazdaság szereplőitől várni a térség újjászületését. Hogy a dolgok nem történnek maguktól, komoly erőfeszítések kellenek, amelyekhez a külső – pénzügyi és szakmai – segítség szükséges, de messze nem elegendő. Hogy csak akkor születnek hosszan tartó eredmények, ha egyenrangú együttműködésekre épülnek: a gyengébbnek tartott csoportok – gyerekek, romák, idősek – segítséget igényelnek, de erőt, tartást, életet visznek a települések, térségek életébe, és nem tekinthetők rászorulóknak, inkább sajátos erőforrásnak. És az egyenrangúság a települések között is fontos: a nagyobbak nem kényszeríthetik rá akarataikat a kicsikre, így lehetséges valódi munkamegosztás, a szerepek felosztása.

Ezek a tapasztalások segítettek a térségnek alkalmazkodni ahhoz a helyzethez, amikor az 1996-ban hatályba lépő területfejlesztési törvény új kereteket teremtett, illetve amikor a következő évezred elején a többcélú kistérségi társulások létrejöttek.

A Zala-KAR A HIVATALOS MEGOLDÁSOK GÚZSÁBAN

Valós és egyenrangú települési együttműködések, a gazdaság, az infrastruktúra mellett a helyi társadalmat és a közszolgáltatásokat is érintő fejlesztések zajlottak, mire a jogszabályok utolérték a valóságot. Az ország több vidékén már általánosan elterjedt a különféle jogi formák alkalmazásával zajló térségi együttműködés,⁷ mire a parlament elfogadta a területfejlesztési törvényt. A kistérségeket és a területi tervezés és forráselosztás szintjeit meghatározta a jogszabály, ám érdemi jogköröket, kompetenciákat nem telepített a térségek szintjére, mégis előrelépésnek lehetett tekinteni, hogy elismerte a térségi különbségeket, a fejlesztési források

239

⁷ GADÓCZINÉ FEKETE Éva – BODOLAI Éva: „Együtt! – De hogyan?” Kistérségi szerveződések megjelenése a területfejlesztésben. MTA RKK, Miskolc, 1995.

• Herpainé Márkus Ágnes

elosztásában megjelenítette a térségenkénti érdekeket, és tisztázta a térségi együttműködések formai kereteit.

Mindez a Zala-KAR-t kevésbé érintette. Fontos volt azonban, hogy az együttműködéstől mindaddig elzárkózó várossal és néhány hozzá csatlakozott kistelepüléssel szükségsszerű kommunikáció és egyeztetés indult. Ez elengedhetetlen volt, hiszen a területfejlesztés megyei fórumain statisztikai kistérségenként vált lehetségessé a képviselőt. Utólag visszatekintve erre az időszakra kiderül, hogy város és környéke kénytelen volt egymásról tudomást venni, felkészülve a néhány évvel későbbi intenzívebb együttműködésre. És a kérdés, amely ma olyan sok térségben hűsbavágó – a város bevonódik, együttműködik vagy bekebelez? –, itt az erősebb térségi partnerség okán kevésbé fenyegetően jelentkezett.

Az első nagyobb pályázati hullám és az annak köszönhető fejlesztések – a falusi turizmus feltételeinek megteremtése, képzések, önkéntesek mozgatása, az idősellátás dinamizálása, az oktatási és szociális szolgáltatások megerősítése és újrafogalmazása, foglalkoztatási, képzési és szociális földprogramok indítása, térségi gyermekjóléti és családsegítő szolgálat létrehozása – lecsengése után újabb lehetőségek kínálkoztak az ezredforduló tájékán: kistérségi szociális felzárkóztatási program indult. Ez újabb esélyt teremtett arra, hogy a falvak, már meglévő tapasztalataikra építve, továbbfejlesszék szociális szolgáltatásaikat úgy, hogy valóban a falvakban is szolgáltassanak, ne csak a városi infrastruktúrát erősítsék, mint történt több hasonló térség felzárkóztatónak nevezett programjában. Újabb együttgondolkodási kényszert teremtett, amikor a falvak a közszolgáltatások működtetésének és finanszírozásának gyengülését élték meg, és a fejlesztések lehetősége kompromisszumkészséget is szült. Ismét jókor jött a lehetőség: „kifáradtak” az innovációk, a szinte teljes körű intézményesültség fenntartotta az addigi eredményeket, de a folyamat befagyott. Már nem számított unikumnak, sőt szinte elvárás volt a térségi együttműködés minden témában. A leszakadó térségek – a hangzatos elvek, a közelgő európai uniós csatlakozás ellenére – nem kaptak

érdemi segítséget, külső segítséget a továbblépéshez. Az az erő, amely a Zala-KAR kezdeményezéseit útjára indította, már csak a térség saját erőfeszítéseiből táplálkozott, és gyengülni kezdett. Ez az időszak jól mutatta: a leszakadó térségek dinamizálásához belső és külső erők együttese szükséges, de hosszú az a folyamat, míg egy vidék annyira megerősödik, erőit képes újratermelni, hogy már nem szorul külső segítségre. És külső segítségként kevés a pénzügyi támogatás.

Pedig ebben az időszakban is történtek egyedülálló kezdeményezések, amelyek közül a Hazatérés-program a leginkább említésre méltó. A Zala-KAR az új elvárásoknak megfelelően létrehozta a többcélú kistérségi társulást, szociális, oktatási és területfejlesztési ügyekben is integrálta város és környéke erőforrásait, de nyilvánvaló volt, hogy ez kevés. A többcélú társulások együttműködését az „elvárt” formában szinte mindenütt a finanszírozási kényszer erőszakolta ki. Ráadásul ritkán alapozódtak olyan szerves folyamatra, mint ebben a térségben. És még itt sem sikerült a települések vezetőit és a településeken egymás mellett működő szolgáltatások szakembereit valódi, érdemi napi együttműködésre, hát még együttgondolkodásra bírni. E nélkül pedig nincsenek valódi integrációk. A Hazatérés az együttműködés, a „vérfrissítés” és az esélyteremtés gyönyörű példája. A fiatal, térségbeli diplomás munkanélkülieket hasznos tudásra – projektmenedzsment, forrásszerzés, térségfejlesztés – oktató képzéssorozat gyakorlóterepei a térségben éppen zajló programok lettek. A térség intézményei, szervezetei a foglalkoztatást is támogató programmal hasznosítani tudták a kiképzett fiatalok tudását, így új erőforrások jelentek meg, és nem mellesleg: munkát találtak maguknak a fiatalok is. Igazi továbblépés, az új lehetőségek értelmes kiaknázása ez a program.

Azért is fontos e továbblépés, mert az elmúlt évek térségi együttműködéseinek erőszakos biztosítása a finanszírozási lehetőségek mézesmadzaga által abszurd módon éppen a szervesen alakult együttműködések vetette vissza. A lassan és életszerűen kialakult egyensúlyok váratlanul megbillegtek, és a városok lehetőséget kaptak akaratauknak a térsé-

• Herpainé Márkus Ágnes

gükre kényszerítésére. A közös és összehangolt fejlődés és partneri együttműködés e keretek között szinte lehetetlenné vált. Ugyanakkor a térségi társulások elmúlt évtizedében a jellemzően humán területek, beleértve a közszolgáltatások fejlesztését is, kimaradtak a laza térségfejlesztési, zömmel infrastrukturális és gazdasági fejlesztésekre irányuló tevékenységekből. Így a társulásoknál nincsenek szakemberek, tapasztalatok, helyi erőforrások a leszakadó térségek és kirekesztődött tömegek elérésére, a velük kapcsolatos programok lebonyolítására. Ráadásul a fenntartható, szakszerű és a leszakadás elleni küzdelem fontos szereplőjeként értelmezett társulások működéséhez még egy fontos elem hiányzik; az együttműködés és a közösen biztosítandó szolgáltatások finanszírozása érzéketlen a térségek jelentős különbségeire és típusaira. Mindezek miatt nemcsak a kistelepülések vezetői érzik értelmetlennek és álságosnak ezeket a folyamatokat és támogatásokat, hanem a segítségre, támogatásokra, mások által teremtett és nyújtott lehetőségekre szoruló embereket sem érintik meg ezek a változások. A Zala-KAR ezt a gúzsbakötöttséget éli meg, és keresi a kitörést a társadalmi kirekesztődés és területi leszakadás újabb hullámában.

TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI IGAZSÁGTALANSÁGOK – AMIT AZ ELTELT MÁSFÉL ÉVTIZED TETT HOZZÁ

242 Hazánk leszakadó – ipari válsággócok, határ menti és talajt vesztett agrár – térségei az új rendszer másfél évtizedében örökölt hátrányaikat remélték maguk mögött hagyni. Ez szinte csak a dinamikusan fejlődő nagyvárosi térségekben sikerült. Hiába szakadt a nyakukba az önállóság, kiművelt, tapasztalt és innovatív helyi szakemberek, működőképes és az állam által valóban fenntartott közszolgáltatások és eredményes fejlesztés- és vidékpolitika nélkül ez csak keveseknek sikerült. Bár sok helyütt nyitották újra a falvak iskoláit, azok nem tudnak lépést tartani a gyorsan változó világ kihívásaival. Bár sok helyütt, mint az ezer lakosú Pakodon is, a

kilencvenes évek egyik legnagyobb fejlesztése a hatalmas tornaterem volt, nem tudják igazán kihasználni. Nincs rá pénz, hogy a gyerekek egész évben felnőtt felügyelete mellett használhassák, így fenntartása növeli az iskola egyéb-ként is óriási költségeit. A példa szimbolikusnak is tekinthető: megújíthatjuk leszakadó térségeink épületeit, útjait, ám ha nincs ötlet, hogyan és mire használjuk, és nincsenek, akik a helyieknek segítenének mindezt megtenni, nem sok változásban reménykedhetünk. Mindez csupán a helyi közösségek autonómiájának torzképe – nincsenek eszközök a falvakban, nincsenek források és kiegyenlítő mechanizmusok. A saját erős próbálkozások képesek megállítani a lecsúszást, de csak néhány szerencsés esetben, országosan visszafordítani azonban nem.

A Zala-KAR története egyedi, de nem teljesen egyedülálló. Az összefogásra kényszerült, leszakadó térségek körében több erőn felüli és ritkán eredményes küzdelem zajlott az elmúlt másfél évtizedben. Az európai uniós csatlakozás reménye a kilencvenes évek elején sokakat bizakodással töltött el, és hivatkozással szolgált a leendő fejlesztések elérhetősége szempontjából a hasonló próbálkozások legitimálására és támogatására. A csatlakozás azonban nem hozott érdemi változást. A szabályozási és hazai intézményrendszeri finanszírozás inkább az anomáliákat erősítette, a 2004 és 2006 közötti támogatások pedig – az eddigi, még teljesen fel nem dolgozott tapasztalatok szerint – nem csökkentették a hátrányos helyzetű térségek leszakadását. Sőt a szerencsésebb térségek az erőforrásaik mozgósításával megszerzett támogatások révén tovább növelték a különbségeket.

És az ország valóban kettészakadt. A szakadás helyét azonban az elmúlt másfél évtized során nem mindig ugyanott láttuk és láttattuk. A közvéleményben sokáig élt – kicsit még ma is él – a kép, miszerint hazánk jó és rossz helyzetű tájainak, leszakadó és fejlődő vidékeinek választóvonal a Duna. Ez túlzott leegyszerűsítés. Az országot átmetsző határvonal inkább egy északnyugat–délkelet tengely, amely „alatt” és „fölött” igazán nagy a baj. A legrosszabb helyzetűek hazánk

• Herpainé Márkus Ágnes

ukrán, román és szlovák, valamint horvát határ menti térségei. Ha ezeken az egyébként csodaszép és természeti értékeinket megőrző vidékeken járunk, észleljük falvaink apróságát, szegénységét, az ott élők világon kívül rekedtségét.

A legutóbbi néhány évben igazán divatba jött regionalizálásról, valamint a humán közszolgáltatások és a közigazgatás térségi feladatszervezésének fontosságáról beszélni. Nemcsak a szakmai közbeszéd, hanem a napi sajtó egyik kedvenc témája is e kérdéskör. Hullámzó intenzitással ugyan, de folyamatosan felbukkan a szolgáltatások hozzáférhetősége és fenntarthatósága, valamint a magyar önkormányzati rendszer szétaprózottsága szempontjából csakúgy, mint a társadalmi kirekesztődés halmozódása kapcsán lehetséges beavatkozási mezőként. A társadalmi és területi igazságosság összefüggései napjainkra egyre ismertebbek és sajnos egyre nyilvánvalóbbak és szembeötlőbbek lettek. A regionális és térségi szerepkörökről, feladatokról és együttműködésekről is mint nyilvánvalóságokról értekezünk. Az elmúlt másfél évtizednek – megítélésem szerint – fontos hozadéka mindez. A kilencvenes évek elején a hazai politikai elit a települési autonómia és az önkormányzatiság lázában égett, és a települések közötti együttműködések, a leszakadó vidékek problémái, főként az ott élők társadalmi kirekesztődése még nem kerültek ennyire az érdeklődés homlokterébe. Mára megkerülhetetlen lett ez a kérdés. Az esélyegyenlőség biztosításának egyik kiemelt dimenziója kell hogy legyen Magyarországon a területi hátrányok mérséklése, amely csak valóban átgondolt és összehangolt beavatkozások együttesével vezethet eredményre. A szociálpolitika a területfejlesztési megközelítésekkel párhuzamba állíthatóan a földrajzi, települési és társadalmi hátrányok egymásra kölcsönösen ható viszonyrendszerében lehet hatásos.

Mindemiatt kiemelt szerepet kapnak a *szociális szférában jelen lévő innováció fenntartásának és elterjesztésének lehetőségei, az aktív szociálpolitikai megközelítések, eszközök és a forrásteremtő szociálpolitikai szemlélet*. Ez utóbbi értelmezésünk szerint jelenti egyrészt a tényleges jövedelemtermelő képes-

A Zala KARján •

ség (önellátásra, önfenntartásra a szociális gazdaság terein) kiaknázását és érvényesülésének elősegítését, másrészt minden olyan működésmódot, innovációt, amely vagy a fenti értelemben forrásokat teremt, vagy a rendelkezésre álló pénzügyi, gazdasági, infrastrukturális és humán erőforrások gazdaságos, szakszerű racionális és problémaorientált felhasználásával növeli a szociális szolgáltatások hatékonyságát, hatókörét, *ezáltal sokszorozva meg a felhasznált források értékét*. Mindezek érdekében a helyi szintű szociálpolitika hatóköre újraértelmezésre szorul, megköveteli a települési szintű szociálpolitikák meghaladását, s a társadalmi igazságosság gondolata mellé beemeli a területi igazságosság fogalmát. Erre élő tapasztalat és bizonyíték is egyben a Zala-KAR története. És bár uniós csatlakozásunk e téren sajnos nem hozott látható eredményeket, a következő időszak még esélyt kínálhat.

- Herpainé Márkus Ágnes

IRODALOM

- BELUSZKY Pál: Kompország városai (Történeti régiók és városok). *Tér és Társadalom*. 1996/I., 23–41.
- BLOWERS, A.: Inequality and Community: the Missing Dimensions of Sustainable Development. In BUCKINGHAM, Susan – THEOBALD, Kate: *Local Environmental Sustainability*. Woodhead Publishing, Cambridge, 2003.
- ENYEDI György: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1996.
- ENYEDI György: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. KJK, Budapest, 1993.
- GADÓCZINÉ FEKETE Éva – BODOLAI Éva: „Együtt! – De hogyan?” *Kistérségi szerveződések megjelenése a területfejlesztésben*. MTA RKK, Miskolc, 1995.
- GUITPRECHTNÉ MOLNÁR Erzsébet–HERPAINÉ MÁRKUS Ágnes: *Térségfejlesztés – a családokkal, a családokért. A Falu*. 1994/3., 71–76.
- HERPAINÉ MÁRKUS Ágnes: Tégy, ha tudsz, társulásban. *Család, Gyermek, Ifjúság*. 1999/3., 39–43.
- HERPAINÉ MÁRKUS Ágnes: Interprofesszionális munka jelentősége és lehetőségei intézmény- és szakemberhiányos térségekben. In: SOMORJAI Ildikó (szerk.): *Amivel még nem számolunk... Interprofesszionális együttműködés és szociális munka*. SZIF–Kávé, Budapest–Győr, 2001., 214–225.
- HORVÁTH Gyula: Európai integráció, keleti bővítés és magyar regionális politika. *Tér és Társadalom*, 1997/3., 17–56.
- KISS János: A hazai területfejlesztési gyakorlat néhány kulcsproblémájáról. *Tér és Társadalom*, 1997/3., 73–78.
- 246 KOVÁCS Teréz: *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2003.
- KOVÁCS Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU csatlakozás előtt*. VI. Falukonferencia, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2003.
- MERNAGH, M. – COMMINS, P.: In from the Margins – Rural Inclusion and Rural Development in the Europe of the New

A Zala KARján •

Millennium: *Some Lessons from Poverty* 3. Research and Development Unit, Dublin, 1997.

NEMES NAGY József: *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba.* HRSZE, Budapest, 1998.

NEMES NAGY József: Regional Processes at the End of the Millennium: An Overwhelming Transformation with Individual Courses of Development.

In: KEUNE, M. – NEMES NAGY, J.: *Local development, institutions and conflicts in post-socialist Hungary.* ILO, Hungary, 2001.

NEMES Gusztáv: *Rural Development Policies for an Enlarged Europe: The Challenges for Hungary.* Centre for the Rural Economy, Research Report, RR99/5, University of Newcastle upon Tyne.

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: Merre halad a magyar vidék? A fejlesztési politika és a közigazgatás ellentmondásai a rendszerváltás után. In *Társadalmi Szemle*, 1997/12, 3–15.

RECHNITZER János: *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk.* MTA RKK, Győr, 1993.

SERAFIN József: Szociális földprogram, mint produktív szociálpolitikai eszköz. *Falu*, 1995/2., 63–68.

SHUCKSMITH, Mark – CHAPMAN, Pollyanna: Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*, 1998/2. 225–240.

Interjú Hársfalvi Károllyal

Az interjúalany Hársfalvi Károly, Óhíd hátrányos helyzetű zalai település polgármestere, a ZALA-KAR társulás elnöke

248

Hársfalvi Károly vagyok. Ötvenkét éves. Nem itt születtem, csak 1979-ben kerültem Óhídra. Alsópáhokon születtem, Hévíz és Keszthely közt. Tehát ott nőttem fel. Keszthelyen jártam általános iskolába, gimnáziumba, a Vajda Gimnáziumba. Majd egyetemet végeztem. 1979-ben mint végzett diplomás kerültem egy szövetkezetbe, és ott végigjártam a ranglétrát 1984-től 1987-ig, amikor is elhagytam a szakmát. A feldolgozó kereskedelembe kerültem, a zalaszentgróti Nitrát igazgatójaként dolgoztam, majd 1991-től 1998-ig egy betéti társaság és egy kft. ügyvezető igazgatójaként tevékenykedtem. 1998-tól 2002-ig egy győri cég kereskedelmi igazgatójaként és társadalmi elhivatásban már 1995-től 2002-ig polgármesterként tevékenykedtem. Két gyerekem van. Huszonöt éves informatikus a lányom. 1985-ben építettünk családi házat, és akkor telepedtünk le, azóta élünk itt. Én jól érzem itt magam. A családom ellenkezése dacára, helyesebben akarata ellenére már hosszú ideje itt élünk. Jó, a fiam már Zalaegerszegen lakik, én viszont maradok. Én a nyüzsgésben nőttem fel, a Balaton partján. Nekem az nem hiányzik. Ha akarok, beülök az autóba, és tíz perc múlva

Hársfalvi Károly•

már benn vagyok a nyüzsgés közepében. Hát ennyit a magánéletről.

Én szerettem volna, ha az uniós csatlakozásnak van hatása az életemre. Ha volt támogatója a csatlakozásnak, akkor én az voltam, mert én valóban nagyon, szinte minden vonatkozásában támogattam. Bíztam abban, hogy a csatlakozásnak ha nem is azonnal, de néhány éven belül Magyarországon is hasznát fogják látni. Hát ez számomra óriási csatlódás, ezt már nyugodtan kijelenthetem. Én úgy látom, nem pozitív, hanem inkább negatív módon érint bennünket, főleg a vidék Magyarországiát. Nem tudom, hogy a nagyvárosok előnyösebb helyzetben vannak-e, de én abban bíztam, és erre készülök is mindig, tehát amiben én bíztam, saját településem esetében is, hogy uniós forrásokból már az első időszakban hozzájutunk bizonyos szeletekhez, ami hát eddig nem volt. A saját önrészt kellett a pályázathoz biztosítani, de valahogy csak, csak, csak... De erre már nemegyszer rá kellett jönnünk az első két évben, hogy ezek a pályázatok nem a kistelepüléseknek szólnak. Akár a kohéziós, akár a strukturális alapokról beszélek, a kistelepülések csak akkor tudnak labdába rúgni, ha társulnak. Márpedig nem is úgy társulnak, hogy egy-két település, hanem szinte kisközségi szinten kell társulni, és így van valami esély. Itt az első fordulóban nem nagyon volt esélyünk, én azért bízom benne, hogy a következő nemzeti fejlesztési terv kapcsán azért lesz esély, de hangsúlyozom, hogy csakis kizárólag összefogással. Tehát külön-külön labdába sem lehet rúgni.

Minisztériumi pályázatok, települési egészségfejlesztési pályázatok, igen vannak, és ez is működik, de hát azért mit tudunk tenni? A települések a megyei fejlesztési, területfejlesztési pénzeket használják mint pályázati lehetőséget. Kisebbségi mértékben a régiópályázatok, de nem a lakossági, hanem a fejlesztéspályázatok, amelyek nyilván a fejlesztési tanácsokhoz benyújtásra kerülő pályázatok. Itt viszont a munkaerő- és a területfejlesztés az új költségvetési évtől a megyékkel együtt megy a süllyesztőbe. Ez felháborító dolog! Én a megyei területfejlesztési tanács tagja vagyok, és nyu-

• Interjú

godtan ki merem mondani, hogy ez merénylet a kistelepülések ellen. Elzárják azt a csapot, amiből ezek a települések az egy-két milliós beruházásaikat, kis út, kis járda, kis ez, kis az, meg tudták valósítani, és ez meg fog szűnni. A Regionális Fejlesztési Program valamilyen szinten marad, itt, a Nyugat-Dunántúlon nagyon kevés a forráslehetőség, mert azt mondják, hogy mi gazdagok vagyunk. Dehogy vagyunk gazdagok.

Nagyon fontos, hogy ebben a faluban most lesz három pihenőpark és játszótér. Infrastruktúra kell. Most ebbe beleérem a termelő, humán infrastruktúrát. Nekünk is van mindenünk ebben a faluban, ami egy háromezer lelkes településen elvárás. Van, pedig mi csak hatszázötvenen vagyunk. Itt van fogászattól kezdve gyógyszerházig, iskolától óvodáig szociális ellátó rendszer, házi gondozás, falugondnokság, szóval minden van. És ez óriási teher! No de ezt működtetni kell, mi ezt működtetjük is. De a fejlesztése ezeknek, hogy fel kell újítani az óvodát, fel kell újítani az iskolát...

Az unió nekem ennyiből csalódás. Az ország egészével kapcsolatosan is csalódás, mert nagyobb összegre számítottunk. Természetesen ebből csinálunk nagy politikai ügyeket, hogy mikor lesz euró... Ez fontos valakiknek, de igazán fontos mindenkinek akkor lesz, ha eljutunk odáig, hogy lesz euró. De ezt most csak úgy mellékesen mondtam. Tehát az unióról ezt tudom mondani.

250 Egy kistelepülésen a mindennapi élet. Ez egy nagyon nehéz kérdés. Ez azért nehezebb kérdés, mint az előbbi. Mi a jó és mi a rossz? A jó az, hogy mindenki mindenkinek ismerőse, nem azt mondom, hogy a barátja, tehát itt nincsenek idegen emberek. Ez családias közösség. Ez valahol jó, de van negatív oldala is. Jó az, ha egy ilyen faluközösség jól működik, akkor egy nagyon jó közösségi szintet lehet teremteni. Akár önszerveződve, akár vezérelten. Na most itt, erre a falura ez a jellemző, és azért, mert a nonprofit egyesületek, a nonprofit alapítványok kiharcolásával, alapításával itt az elmúlt nyolc évben, azért mondom nyolc évet, mert azóta vagyok polgármester, ezek mégis akkor jöttek létre.

Hársfalvi Károly•

Mondhatnám, baráti közösségek kisebb rendezvényeken... Tehát vannak rendezvények. Szerintem ez máshol is működik. Befolynak a kasszába ezek a pénzek. Tehát a közösségi szintérnek ezek mindenképpen a részei. Ezeket a településeket egyértelműen meghatározzák, és megkülönböztetik egy tíz-húszezres lélekszámú várostól. Tehát ott ez már sokkal nehezebben megy. Itt ez igenis működik.

A közösséget mozgatni kell! Szóval itt éves szinten van egy bizonyos rendezvény-naptárszerű folyamat, amit minden évben meg kell csinálni. Erre van igény. Ezt nagyképűség nélkül mondom, hogy ezt én tartom a kezemben. Ebben van a nyugdíjastól a fiatalabbakig. Többet igényelnének, de azt mondtuk, hogy azt akkor szervezzék meg ők. Tehát ilyen szempontból nincs itt gond. Arra kell vigyázni egy ilyen kistelepülésen, hogy a működés állandó biztosítása mellett mindig maradjon pénz fejlesztésre. Mert az emberek, érdekes módon, adott esetben egy olyan fejlesztést sokkal kevésbé értékelnek, ami több tízmillió forintos, mint egy egy-kétmillióos fejlesztést, ami úgy szimpatikusabb az embereknek. Szóval, falun ez egy kicsit másként működik szerintem, mint egy városban, mert ott a megalománia határoz meg mindent. Itt nem. Itt a hétköznapi, praktikus dolgok, amelyek kézzel foghatók, ami látszik, ami nem nagy, de hasznos. Szóval ilyenben kell gondolkodni. Én erre, megmondom őszintén, nem régen jöttem rá. Mondjuk egy éve. Hülyeség itt hitelt felvenni csak azért, hogy ezt meg azt, meg am azt, meg minél nagyobb beruházásokat... hanem több aprót. És ez sokkal több.

Tehát hogy miért rossz? Hát azért, mert sok minden megtalálható egy ilyen kistelepülésen, de sok minden meg nem. Ha el akarok menni vásárolni, mondjuk, akkor be kell ülni az autóba, és elmegyek vásárolni. Nos, nem mintha ez rossz lenne, mert ez egy kirándulásszintű dolog is. A szolgáltatások nem minden esetben találhatók meg.

Szóval itt nálunk, itt reggel fel lehet ülni a pesti buszra, este meg le lehet szállni róla. Társalogni el kell menni. Veszprémtől elkezdve. Olyan szerencsés szituációban vagyunk, hogy minket érint a Veszprém megyei Volán-járat, a Zala

251

• Iterjú

megyei Volán-járat. A Vas megyei Volán bejön. Távolsági. Veszprémi, szombathelyi, budapesti. Huszonnyolc buszjárat érinti a falut napjában, vagy itt fordul, vagy átmegy. Ez nagyon jó. Minden van, mondom, végül is itt Óhídon minden van, ami egy lényegesen nagyobb településen elvárható. Nem kis feladat mindezt működtetni. A körjegyzőséghez négy falu tartozik.

Az iskola, az is társulásszintű, hozzánk csatlakozik Kiskörbő, Nagykörbő. A társulás érint hat települést. Az más kérdés, hogy a társulásban részt vesznek, de a gyereklétszám ebből a két faluból nem teljes, tehát szétszóródtak a gyerekek. Én nagy tisztelője vagyok a szociális ellátórendszernek, ahogy azt az elmúlt években építették. Ami nem volt, az az idősek klubja. Pályázati pénzből, kistérségi szociális felzárkóztató programból teljesen felújult az iskolai épület. Szociális gondozónővel, falugondnokkal, falugondnoki gépjárművel. És a házi gondozás beindításával, az étkeztetéssel. Ez természetes, mondom, ez természetes.

Aki igényli, annak házhoz szállítják az ételt a falugondnoki gépjárművel. Ez kisközségi szinten, a törvényi kötelezettség szerint 2008. január 1-jétől kell a házi szociális gondozást kötelező feladatként átvállalni, bevállalni. Mi szerettük volna a huszonnégy település területén már 2007. január 1-jétől, azonban két településen merült fel technikai probléma, ezért nem tudtuk megvalósítani. De ez 2008-ra már mindenképpen lesz. Felkészültünk arra, hogy szakképzett gondozónők végezzék ezt a munkát. Részt vesz a Vöröskereszt is és itt a Kolping is. Év elején a támogató szolgálatra, a közösségi ellátásokra meghívásos pályázaton a Vöröskeresztet és a Kolpingot kértük fel ajánlattételre, és a Kolpinggal meg is kötöttük az ellátási szerződést. Amikor a társulási tanács döntött, akkor egy ajánlat volt, a Vöröskereszt. Akkor belefértek a normatívába. Aztán néhány hét múlva jelentkezett a Kolping. Szóval nekünk is jobb lett volna, ha két ajánlat van, de hát ez van.

A mi településünk hátrányos helyzetű. A forráshiány, az egyértelmű, működési forráshiány. Ez évben nem voltunk

Hársfalvi Károly•

önhibánkból forráshiányosak, de valójában azok vagyunk. És biztos, hogy jövőre is. Ez annyit jelent, hogy a bevételeink többet mutatnak, mint a kiadásaink. Ez csak annyit tesz, hogy a központi költségvetés néhány forintot, amely a bevétel és kiadás között keletkezik, kipótolja. Egy nagyon szigorú pályázati rendszeren keresztül ezt a pénzt tudjuk erre fordítani. Tehát ezért mondom, hogy a település ezt nem veheti észre. Annyiban észreveheti, hogy nincs pénz fejlesztésre. Tehát aki önhibás, az arra van ítélve, hogy nem tud fejleszteni. Ez az igazság. Az egy másik dolog, hogy csipeget innen-onnan, meg hát valamiben csak fejleszt, meg hát hitel, meg mit tudom én... De igazság szerint az önhibás település nem fejleszt. De ha belegondolunk, Zala megye településeinek 80 százaléka önhibáján kívül hátrányos helyzetű.

Ez egy óriási nagy szerencsés szituáció, ami itt van. Itt van munkahely. Tehát itt csak annak nincs munkája, aki nem akar dolgozni. A Zalai Bútorgyár évről évre fejleszti ezt a területet. Közel nyolcvan ember dolgozik ott. A kisközségek legnagyobb munkáltatója. Van még egy cég, az önkormányzat, épp a múlt héten avattunk egy új lakóutcat. Voltak vendégeink a megyei közgyűléstől, és nem akarták elhinni, hogy ebben a faluban 150 munkahely van. Ez jelenti a falu jövőjét. Most ez nem azt jelenti, hogy nagyon sok helyünk van, hanem azt, hogy kevesebb, mint az előző években.

Vannak betelepődők, azért kellett egy új lakóutcat most beruházni, mert elfogytak az önkormányzat lakótelkei. És érdeklődők vannak.

A Zala-KAR 1993-ban alakult, és az első időkben a településeken különböző pályázatokon keresztül jelent meg. Ez főleg területfejlesztési, szociális, kulturális pályázatot jelentett. Tehát 1996, 1997, 1998 nagyon jó év volt. És akkor 1998-tól úgy három-négy évig volt egy idő, amikor a társulások haldokoltak országos szinten is. Zala megyében nagyon sok társulás nem is működött, de a Zala-KAR hál'istennek igen: mindig annyi pályázatot sikerült megírni és nyerni, hogy annak az egy-két embernek a költségét elő tudja teremteni. És az igazi lényege a kistérségi társulásnak most 2004

253

• Interjú

óta van, amikor több társulás kialakítását határozta el a kormányzat és most komolyodott a helyzet. Amikor egy közfeladat ellátásáról van szó a területfejlesztés mellett, és ugye jön az egyik csomag a másik után. Az alapfokú oktatás, a szociális és egészségügy, a belső ellenőrzés, a szociális gyereklét.

Most kezdődik egy olyan helyzet, amikor igenis úgy látom, hogy a polgármester most már kellő komolysággal viselkedik a társulás iránt, és fölállt a kistérségi társulás munkaszervezete, átköltözött Zalaszentgrótra, a kistérség központi színhelyére. Mi azt szeretnénk, ha helyből, a kistérségből lenne pályázó. Ez nem könnyű dolog. Olyan, aki ismeri a kistérséget, akinek kapcsolatai vannak lefele és felfele. Szakmailag megfelelő legyen, vezetőnek kell lennie, nemcsak embernek. Tehát szakember legyen, aki oktatási, szociális, egészségügyi kérdésekkel foglalkozik, vezető legyen. Hát nem tudom, kiírtuk a pályázatot. Őszintén megmondom, olyan ember még nem jelentkezett, akire azt mondtuk volna, hogy igen, ő az. Nem tudom, mert a térségben nincs olyan személy, aki ezt tudná vezetni. Úgyhogy én nem tudom, mi lesz a megoldás. Jó, érdeklődnek, mit tudom én, száz kilométerről, de hát az idő, amíg megismeri a huszonnégy települést, kapcsolatokra tesz szert és a többi. Szóval valaki olyan kéne, aki itt él és mindezzel rendelkezik.

254 Az én életemben egy óriási kihívás a Zala-KAR. Főleg 2004–2005-ben, amikor a többcélú társulások megalakítása van napirenden. Ebben számomra az volt az óriási kihívás, hogy a többcélú társulások kialakítását mindenki szorgalmazta, a Belügyminisztériumtól elkezdve kormányzati szinten, de úgy isten igazából senki nem tudta konkrétan megfogalmazni, hogy mit is akarunk. 2005-ben körülbelül háromszor jártam a Belügyminisztériumban különböző tanácskozásokra, konzultációkra, a Duna-palotában, ahol mindig erről volt szó. De mindig úgy éreztem, és ilyen államtitkári szinten, a Lamperth Mónika szintjén, hogy mi ennél jóval többet tudunk. Olvastunk, keresgélünk, meg benne voltunk. És én nagyon sok embert megsértettem itt, Zalaegerszegen, mert

Hársfalvi Károly•

egy eléggé kimondom ember vagyok, és elmentem minden-hová. Az Oktatási Minisztérium osztályvezetőjéhez, aztán máshová. És én ezt az embert megsértettem, amikor meg-kérdeztem tőle, hogy az alapfokú oktatást hogy akarja, és er-re ő elmesélte, hogy a gyerek reggel hatkor felszáll az isko-labuszra. És akkor megy a pedagógus az iskolabuszszal és már ott az iskolabuszon énekelnek, meg mit tudom én... Hát, uram, hát hol? Hol fog az a gyerek reggel hatkor éne-kelni? Hát ilyen baromságot! Na de aztán szerencsére letisz-tultak a dolgok, valamikor úgy 2005 táján. De hát azért még mindig nagy a kuszaság, meg fehér folt, meg mindenféle folt van. De hát keresgélünk, mert az itt dolgozók csak úgy lógnak a levegőben a munka törvénykönyve alapján.

Nem mindenki ismeri a Zala-KAR-t, mivel nem minden-ki olvassa a híreket az újságokban, de aki érdeklődik, az azért ismeri. A Zala-KAR egy márkanév itt, Zala megyében, de szerintem országosan is. Az első társulások egyike volt, amelyik mindig talpon maradt. Hát nem azért mondom, mert Benedek Laci¹ éppenséggel az alapítója a Zala-KAR-nak, de tényleg az alapítója. Egy kicsit tájékozott a helyi po-litikában, nemcsak a nagypolitikában. Aki pedig nem akar-ja megismerni, ha viszem neki napjában hússzor az újsá-got, az meg akkor sem fogja. Volt ám itt nekünk újságunk, a *Zalakar Hírmondó*.

2006-ban itt van egy hitelcsoport, ez a százmilliós hitel-program. Most érkeztek be a pályázatok, hiánypótlás folyik. A formai bírálat folyik. A jegyző szempontjából ez egy na-gyon lényeges döntés. Úgy néz ki, hogy le van fedve a száz-millió forint a pályázatokkal, és egészen jó színvonalú pályá-zatok jöttek be. Zala megyében egyedül mi tudtuk lefedni a kiírt összeget. És a jövőnek végül is ez az egyik lényeges mo-mentuma, hogy a következő az már négyszázmilliós lesz. És ha a folyamatot szemléljük, nekünk volt egy kísérleti szaka-szunk 2002-ben, durván húszmillióval, azt úgy kellett szin-tén elnyerni. Ha már a három ötszázmillióban is ott le-

255

¹ Vidék- és kistérség-fejlesztési tanácsadócéget vezet.

• Interjú

szünk, akkor az már egy nagyon komoly kihívás lesz. Olyan fejlesztési forrásokat fog előteremteni, és hozzá generálni más pénzeket, hogy erre már azt lehet mondani, hogy ezt tudjuk egységben megvalósítani. Ez az egyik. A területfejlesztésnek ez a része a vidékfejlesztés. A másik – és szerintem azt kellene legelőre tenni – a közfeladat-ellátás, amelyet egy többcélú társulás nyújt, és az alapfeladata az lesz a következő években, hogy majd a mostani oktatás-, szociális és egészségügyből mit fog a kormány még idepakolni, ezt senki nem tudja, de rövidesen ki fog derülni. Tehát ez a dolognak a másik fele, és ez a kettő a leglényegesebb. A foglalkoztatás ott van középen, ez súlyos probléma a térségben. Itt az országban elsőként hoztunk létre az országban egy foglalkoztatási paktumot. Ezzel kapcsolatosan 2004-ben HEFOP²-pályázatot nyertünk. Huszonhat millió forintot, ha jól emlékszem. Itt a kistérség munkaerő-piaci felmérésével a lehetséges minden nyavalya ki lett dolgozva a programban, ami majd elősegíti a későbbiekben a munkahelyek létesítését. De hát én mindig azt mondtam, hogy az asztal mellett nem fog munkahelyet létesíteni. Olyan gazdasági körülményeket kell teremteni, hogy a tőke megszeresse, mert ott van munkahely, ahol a tőke jól érzi magát. Tehát ha ide tudunk hozni a kistérségbe olyan cégeket, amelyek úgy látják, hogy az infrastruktúra fejlettsége, az emberek képzettsége, a szakma és a többi megfelelő, akkor ide fog települni, és több munkahely lesz. Ez az automatizmus a munkahelyteremtésre, ez működik a világban. Mi itt felülről próbáljuk a képzést, erről vitázunk, hogy erre képzünk, arra képzünk, de nem tudjuk ám, hogy mihez képezzük az embereket. Csak azért képezzük, mert a HEFOP erre ad pénzt. Szóval a tőke érezze jól magát, és ide fog jönni.

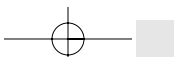
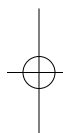
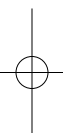
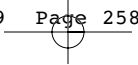
256

Én a kistérségi jövőnek a forrását három pillérben látom. Ami részben már egy folyamat továbbfejlődése. Bízom benne, hogy itt lesznek eredmények.

² Humán Erőforrás Fejlesztési Operatív Program: a 2004-től megnyílt uniós források felhasználásának egyik módja.

Máshol – otthon

Sik Endre

A magyar menekültügy születése és felnövekedése – az ártatlanság elvesztése

A történet egy ritka helyzetről, egy intézményrendszer születéséről és felnövekedéséről szól. Azért gondolom az ilyen helyzetet ritkának, mert a velünk élő intézmények általában adotttnak, „késznek” tetszenek, legfeljebb ha olykor változnak. Egy olyan helyzet, amikor a semmiből teremődik meg valami, ritkán fordul elő, márpedig tanúsítom, hogy a magyar menekültügy a semmiből lett. Tanúságtétel alapja egyfelől az, hogy 1988–1989-ben egy véletlen folytán – jókor voltam jó helyen, és ismertek azok, akik ekkor a menekültügy vezető szereplői voltak – én vezethettem az első „menekültügyi” kutatást, illetve hogy 1995 és 2005 között alapító elnöke voltam a Menedéknek, egy NGO-nak, amely (mint látni fogjuk, eleinte inkább érdek-képviselési és jogi tanácsadás, később szociális ellátás formájában) kezdetől fogva nagy szerepet játszott a menekültek életében.

A történetet kétszer mesélem el. Először az intézmény keletkezéstörténetét mutatom be: miért született ártatlannak (hogy ez az ártatlanság milyen társadalmi helyzetet jelentett, arról később még sok szó esik) a magyar menekültügy? Hogyan vesztette el az ártatlanságát? Merre tart ma, a kamaszkori zavarok múltán? Ezután ugyanezt a korszakot a Menedék (www.menedek.hu) történetének elmesélésén keresztül mutatom be. Látni fogjuk, hogy ez az NGO is a semmiből

259

• Sik Endre

lett, s ártatlan gyerekkor után ő sem tudta elkerülni a kamaszodás torzulásait, a pattanásokat, a gyors növekedés okozta aránytalanul hosszú végtagok miatti esetlenséget, a hatalmas önbizalom és a gyakori elbizonytalanodások keveredését. Mára a Menedék már felnőtt. Professzionális és a maga területén nagy hatalmú szervezet lett.

A TÖRTÉNET ELŐTÖRTÉNETE

A magyar menekültügy születését egy hosszabb (az első világháborúig visszanyúló) és egy rövidebb (a szocializmus időszakát felölelő) előtörténettel kell kezdeni.¹ A 20. század első fele a világháborúk, az ezekkel összefüggő határváltozások, illetve a régióban szinte folyamatosan és sokféleképpen összekeveredő etnikai-vallási-politikai ellenségeskedések hatásain keresztül ágyazott meg a rendszerváltás menekültügyének. Az első világháború elvesztése, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése osztálygyűlölködésbe és antiszemitizmusba torkollott, továbbá a határok megváltozása során a korábban soknemzetiségű Magyar Királyságból egy homogén magyar kisvilág született. A második világháború az addigra már erősen idegenellenessé lett magyar kultúrát megterhelte egy újabb háború elvesztésének emberi-szellemi-anyagi terhével, továbbá a holokauszt és a háborút követő kitelepítések (svábok ki, magyarok be) tovább homogenizálták a magyar kisvilágot.

Aztán jött a szocializmus. Ez az előző történelmet részben tabusítva (zsidókérdés nincs, a határokon kívül rekedt magyarok nem léteznek) mentálisan feldolgozhatatlanná tette, s eközben a határokat két irányba is bezárta. Befelé nem vezetett út. Két kivétellel – amikor bukott szocialista rezsimek

¹ SIK, Endre – TÓTH, Judit: Loss of Innocence – The Sociohistorical Aspects of the Hungarian Refugee Policy. *Migration*, 1991/11–12, 119–132.; SIK, Endre: Transylvanian Refugees in Hungary and the Emergence of Policy Networks to Cope with Crisis. *Journal of Refugee Studies*, Vol. 5, 1992/1, 16–28.; SIK, Endre – TÓTH, Judit: Governmental and Non Governmental Refugee Policy in Hungary. In: *The Genesis of a Domestic Regime: The Case of Hungary*. ADELMAN, H. – SIK, E. – TESSENYI, G. eds. York Lane Press, Toronto, 1994, 65–72.

A magyar menekültügy születése és felnövekedése... •

menekültjeinek kis csoportjai (az 1940-es évek végén görögök, az 1970-es évek elején chileiek) jöhettek szervezeten Magyarországra – sok engedély és türelem kellett ahhoz, hogy valaki letelepedhessen Magyarországon. Kivándorolni legalább ilyen nehéz volt. Nem véletlen, hogy az 1956-os forradalom után a politikai menekültek kis csoportja mellett fiatalok tömegei (összesen körülbelül kétszázezer ember) használták ki a rövid időre megnyíló határzár és a valamivel hosszabb ideig befogadóvá váló nyugati országok által felkínált lehetőséget, s szaladtak ki az országból. A külföldi utazás sem volt könnyű, valutát nem lehetett vásárolni és birtokolni, külön útlevét kellett Nyugatra és Keletre, az előbbit nem lehetett otthon tartani, az utóbbi sem volt érvényes mindenhová, a Szovjetunióba vagy Jugoszláviába eljutni nehezebb volt, mint Nyugatra. S noha az 1980-as évek elejétől sok minden lazulni kezdett – könnyebben lehetett útlevelet kapni, egy kevés nyugati valutát szabad volt otthon tartani –, a kivándorlás továbbra is bűncselekménynek minősült, és bevándorolni továbbra sem volt könnyű. Az NDK-sok átengedése az osztrák határon, ami a szabad emigráció első tömeges esélye volt számukra, egyben a német és a magyar rendszerváltás egyik első és azóta is szimbolikus aktusává vált...

AZ ÁRTATLANSÁG...

Ebbe a zárt és homogén világba csöppent bele 1988-ban váratlanul és kezdetben rejtetten néhány száz „menekült”. Az idézőjel használata két okból is a történet lényegéhez tartozik. Részben mert sem politikus, sem tudós, sem újságíró, de ők maguk sem tudták, hogy mi lenne a jogi és politikai helyzetüket legpontosabban leíró fogalom, részben mert jól vagy rosszul, de hetek alatt ezzel a fogalommal illette őket a korabeli közmegegyezés.

Honnan kerültek elő és miért ekkor jelentek meg „menekültek” Magyarországon? Szerencsés véletlenek összjátéka volt ez, amelyben a menekülésre késztető erők, a fogadó tár-

261

• Sik Endre

sadalom s a célországok viselkedése egy igen rövid időre alkalmas közeget nyújtott a „menekülésre”.

Romániában Ceaușescu, a román párt és állam mindenható ura falvakat akart eltörölni a föld színéről, embereket áttelepíteni az ország más részeire, ahol hasznosabbak lettek volna a szocializmus építésének frontján. Az erdélyi magyarok nem értékelték a rájuk irányuló kitüntető figyelmet. Magyarországon ekkor rendezték meg az első Forma-1-es futamot. Erre az alkalomra sok határon túl élő fiatal magyar férfi kért és kapott turistaútlevelet, s jött autóval, barátokkal Magyarországra. S amikor vége lett a futamnak, nem hazafelé, hanem Svédország és Ausztria felé indultak, ahol – még néhány hétig – azonnal (idézőjel nélküli) menekültstátust kaptak.

A lassabbak és a pechesebbek, illetve a hazafias érzelműek, vagy akiknek volt Magyarországon rokonuk, lett állásuk, lakásuk, azok maradtak, s lett belőlük „menekült”.

Magyarországon azért volt lehetséges a „menekültek” megmaradása, mert jól illeszkedtek a rendszerváltás előszeléként végbemenő változások sorába. Például az első civil tömegmegmozdulás a romániai falurombolás elleni tiltakozás volt, a határon túli magyarokról „menekültként” beszélni a korábbi tabu döntögetésének minősült. A szolidaritás a határon túli magyarsággal, s a gondoskodás az onnan hozánk menekülőkről a semmiből frissen szerveződő, politikailag felkészületlen, káderekkel nem rendelkező pártkezedmények számára könnyen kommunikálható, népszerűséget gyorsan hozó témát kínált.

262 Az idézőjel ebben a szöveggörnyezetben ezt a politikailag éppen csak eltúrt, egyben azonban nagyon népszerű helyzetet fejezi ki. Ám nem csak ez magyarázza. Ekkor ugyanis nem volt más fogalom, amely a határon túli magyarok bejövételét ennél jobban megragadhatta volna.² S ami legalább

² Az alternatív megoldások („turisták”, „hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó külföldiek”, „jogilag rendezetlenül itt-tartózkodók”, „hazánkban tartózkodó magyar nemzetiségű külföldi állampolgárok”, „Erdélyből hazánkba települtek”) esetlenek és hamisak voltak. Így aztán az MSZMP külügyi KB-titká-

ilyen fontos, használatát nem gátolta jogi korlát sem, hiszen Magyarország még nem ratifikálta a genfi menekültügyi egyezményt, tehát a fogalom „szabad” volt.

Mivel 1939 ősze óta (amikor a szétvert lengyel katonák érkeztek nagy számban Magyarországra, s volt részük meleg és jól szervezett fogadtatásban) nem áramlottak menekült tömegek Magyarország felé, nem volt sem jogi keret, sem szervezet, sem szaktudás, sem követendő példa, amelyre a „menekültekkel” szembesülő magyar hatóságok támaszkodhattak volna.³

A politikai lelkesültség és identitáskeresés, a bürokratikus intézményrendszer hiánya együttesen olyan kegyelmi állapotot hozott létre, amelyben az állampolgár és az MSZMP Politikai Bizottsága, az egyház és a liberális NGO, a határőrség és a diaszpóra a közjó érdekében saját ideológiai, kapacitásbeli és érdekkövető korlátaikat és féltreállításait olykor meghaladva, gyanakvásait félretéve próbált együttműködni.

Ez volt az „ártatlanság kora”, amikor a magyarok alig gyakorolhatták az idegenellenességet, sokan segítettek a „menekülteknek”, mert sajnálták sorsukat és/vagy hazafias kötelességtudattól vezérelve és/vagy a szocializmus elleni tettvágytól hajtva. A hivatalok emberarcukat mutatták, a határőrök (amikor nem a hazatoloncolással voltak elfoglalva) szociális munkásként tevékenykedtek, az Országgyűlés letelepedést elősegítő különalapot szavazott meg, a pártközpont (amikor nem a titkosrendőrséget mozgósította) személyes kapcsolatokon keresztül terelgette megfelelő formák felé a „népi kezdeményezéseket”. Az egyházak határokon átnyúló szervező- és segítőmunkát végeztek, a megyei önkormányzatok a Vörös-kereszt helyi szervezeteivel karöltve irányították a jótékony-

rának 1988. január 25-én elhangzott rádióbeszéde után a hivatalos médiumok is már a „Romániából érkező menekültek helyzetével” foglalkoztak. Lásd: FRANCIA Gyula: *A Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület és a magyarországi menekültügy bizonytalanságai*. ELTE PPK, szakdolgozat, 2004.

³ A görögök és chileiek korábban említett „bemenekülése” szigorúan pártügynek minősült, s ezért „kezelésük” is speciális pártfeladat, nem állami-szakmai feladat volt.

• Sik Endre

kodást, az önkéntes munkát és a központi pénzek elosztását, az újonnan alakult és régebbi „másként gondolkodó” szervezetek, népiek és urbánusok, liberális és nemzeti érzelmű pártkezdemények ajándécsomagokat osztogattak, hivatali ügyeket intéztek, lobbiztak, személyes kapcsolataikon keresztül ügyeket intéztek.

...ELVESZTÉSE

Mindez nem tartott egy évig sem. Az ártatlanság odalett, s eljött „a komorodás kora”. A nép lelkesültsége alábbhagyott, megjelent az idegenellenesség EU-konform formája, a jóléti sovinizmus. A hivatalokban megszületett a bürokratikus rend: létrejött a nemzetközi szerződésekkel harmonizáló menekültügyi jogszabályrendszer. Megszűntek a hatékonyan működő helyi kooperatív testületek, munkájukat átvette az ezer más üggyel foglalkozó szaktestületek elegye. A pártok, a parlament, a politikusok egymással, a rendszerváltás fontosabb kérdéseivel voltak elfoglalva. Az emberek, a szervezetek, az ország identitásának már nem volt meghatározó eleme a határon túli magyarok ügye.

Hogy az „ártatlanság kora” nem múlt el nyomtalanul, annak két bizonyítéka is volt. Egyrészt, amint azt a menekültügyi nemzetközi jogszabályait és működését jól ismerő amerikai jogász hamar felismerte, a magyar menekültügyi szabályozás valójában diaszpórapolitika, amennyiben funkciója nem a világ menekültjei magyarországi befogadásának, hanem a határon túli magyar „menekültek” vándorlásának szabályozása.⁴ Másrészt a genfi konvenciót a magyar állam – még népköztársaságként, 1989 őszén – azzal a területi korlátozással fogadta el, amely nem tette lehetővé menekültügyi eljárás kezdeményezését Európán kívüli menekültek számára. Tehát az „ártatlanság” egyszersmind etnikai alapú pozitív és negatív diszkriminációt is eredményezett.

⁴ FULLERTON, Maryellen: Hungary, Refugees, and the Law of Return. In: *From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary*. SIK, Endre – TÓTH, Judit eds., MTA PTI, Budapest, 1997, 131–147.

A magyar menekültügy születése és felnövekedése... •

A menekültügy azonban nemcsak nemzetpolitikai üggyé, hanem biztonsági kérdéssé is vált. Ez már eleve kódolva volt abban, hogy a menekültügy állami letéteményese a Belügy-minisztérium lett.⁵ De még jobban felerősödött, amikor 1991 táján a jugoszláviai háborúk miatt tömegesen – bár nem maradási céllal – megjelenő menedékesekre szabták át a menekültügyi rendszert, amelynek lényege a kémek és a AIDS-esek kiszűrése, a táborokba való elzárás lett, s az ösztönzés a mihamarabbi továbbmenésre. S ebben a kormány politikája sikerre volt ítélve, hiszen ugyanez volt a céljuk az embercsempészeknek és a menekülőknek is.

Ebben a helyzetben felerősödött az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága helyi megbízottjának szerepe. Ez megnyilvánult a jogi keretek nemzetközi elvárásoknak való megfelelésének kikényszerítésében, az állami feladatok ellátásának monitorozásában, a civil társadalom és az állam közötti viszonyban meglévő egyensúlytalanság csökkentésében.

EGY MENEKÜLTÜGYI NGO ÉLETPÁLYÁJA

Ezen a ponton lehet elkezdeni az NGO történetének elmesélését. A Menedék Egyesület születésénél ugyanis az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, az UNHCR (*United Nations High Commissioner for Refugees*) volt a bába. Az UNHCR akkori magyarországi képviselője, Philippe Labreveux egy vacsora alkalmával vetette fel egy olyan ernyőszervezet megalkotásának az ötletét, amely összefogja a Magyarországon menekültekkel foglalkozó kisebb szervezeteket. A vacsorán részt vevők között a menekültügyben jártas szakemberek, jogászok, emberjogi aktivisták ültek. A fehér asztal mellett már körvonalazódott az egyesület profilja. Székhelyként – mivel az egyesületnek még irodája sem volt – az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság budapesti irodájának címét tüntet-

265

⁵ 1989 és 1993 között, de mindvégig a BM keretei között, a Menekültügyi Hivatal, 1993 és 2000 között a Menekültügyi és Migrációs Hivatal, azóta a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal foglalkozik a Magyarországra tévedő külföldiek ügyeivel.

• Sik Endre

ték fel, s 1995 januárjában megalakult a Menedék. Az alapító tagok a következő célokat tűzték maguk elé:

- a nemzetközi migránsok, különösen a menedéket keresők, menekültek, ideiglenes védelem alatt állók, befogadottak, továbbá a külföldi munkavállalók és bevándorlók társadalmi képviselője;
- a Magyarországon maradni szándékozó migránsok, menekültek jogi, társadalmi, kulturális integrációjának segítése;
- a migránsok érdekeinek és jogainak képviselője a politikai, az igazgatási, a kormányzati és az önkormányzati szervezetek előtt, valamint a tömegtájékoztatásban;
- a migráció kutatása;
- a tömegtájékoztatás informálása elsősorban az *Olta-lomkeresők* című havi hírlevél megjelentetése útján;
- együttműködés kialakítása és fenntartása a hasonló célokért tevékenykedő emberi jogi és egyéb társadalmi szervezetekkel, nemzetközi szervezetekkel.

Az egyesület megalakulása után egy ideig – két-három másik NGO-val (Magyar Helsinki Bizottság, *Cordelia Foundation*, *Red Cross*) együtt – elsősorban az UNHCR helyi tevékenységének szervezeti keretét jelentette. Együttesen vettek részt azokban a lobbitevékenységekben, amelyek részben az EU-konform jogi keretek kiharcolását voltak hivatva elérni, részben a menekültek társadalmi integrációját segítő szociális, információs és mentálhigiénés programok szervezésével, koordinálásával demonstrálták, hogy lehet másként is foglalkozni a menekültekkel, mint ahogy azt a biztonság-orientált állami elképzelések mutatják. Az érdemi munkázómét kezdetben a lobbizás mellett a migránsok jogairól szóló információs brosrák összeállítása, sokszorosítása és országos terjesztése jelentette. Később a menekültek és a migránsok által igénybe vehető ingyenes jogsegélyszolgálat országos ügyvédhálózatának szervezését és működtetését vállalta magára a Menedék.

A Menedék teljes tevékenysége ekkor még egy, a Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézetén belül működő kutatócsoportra épült. Ennek keretében különböző migrációs tematikájú kutatásokra került sor, amelyeket részben kerekasztal-beszélgetések formájában, részben önálló kötetekben hoztak nyilvánosságra.

Mivel ebben az időszakban nem nagyon volt hasonló szervezet a régióban – s ismét nem elhanyagolható részben a UNHCR segítsége miatt –, a Menedék nemzetközi tevékenysége teljes sebességgel megindult. A Menedék készítette az *ECRE (European Council of Refugees and Exiles)* számára az országjelentéseket. 1996-ban egy szakértői csoport látogatott Kelet-Szlavóniába, hogy tájékozódjék az ottani politikai, demográfiai és háborús helyzetről.

A sikerek kikényszerítették a Menedék növekedését és professzionalizálódását, ami természetesen nem ment konfliktusok nélkül. A „békés egymás mellett élés” a hatóságokkal egyszerre jelentett kooperációs kényszert és az eltérő értékrendből és szervezeti felépítésből fakadó folyamatos küzdelmeket.

A Menedéken belül megjelent minden olyan konfliktus, amely elkerülhetetlen egy sikeres NGO esetében. Egyfelől a folyamatos és gyors növekedés ellenére⁶ a projektalapú finanszírozás folytonos pénzügyi bizonytalanságot eredményezett, vagyis a sikeres projekteket olyan emberekkel lehetett csak ellátni, akik nem voltak állásban, vagyis nem lehetett garantálni a jövőt a számukra. Másfelől a választott vezetés és a szakmai vezetés eltérő szempontjai miatt konfliktusok alakultak ki a finanszírozás és a prioritások terén, ami azt eredményezte, hogy a közgyűlés mára az alkalmazottak munkáját nehezítő akadály csupán. A sokszoros szervezeti átalakulás során kicserélődött a teljes munkatársi gárda, az igazgató lassanként mindenkit elküldött, aki előtte érkezett a Menedékbe, majd végül a sokat okvetetlenkedő elnököt is leváltotta. A többi NGO-val egyszerre voltak ver-

⁶ 1993-ban a Menedék éves bevétele ötmillió forint körül volt, 2003-ban valamivel több mint százmillió. FRANCIA, i. m. 27.

• Sik Endre

senytársak a nemzetközi porondon, és voltak kooperációra ítélve otthon az állammal szemben, ugyanakkor – lévén a projektalapú lét bizonytalanságának elkerülésére az egyetlen mód a normatív finanszírozás az állami menekültügy által – a Menedéknek arra is választ kellett keresnie, miképpen lehet egyszerre lobbizni az állammal szemben, s közben szociális tanácsadást végezni számára.

Mindezek a szinte elkerülhetetlen konfliktusok nem befolyásolták a Menedék tevékenységének szakmai színvonalát. Ma a Menedék gazdája egy migrációs és menekültügyi kutatásokat támogató alapítványnak (*Interdisciplinary Centre for Comparative Research in Social Sciences* www.iccr.co.at), képviseli Magyarországot a migráció legbefolyásosabb európai lobbiszervezeteiben (*Migration Policy Group* www.migpol-group.com, *Platform for International Cooperation of Undocumented Migrants* www.picum.org, *European Council of Refugees and Exiles* www.ecre.org), és gazdája több menekültügyi integrációs projektnak (Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program www.hefop.hu, *European Refugee Fund* [www. http://ec.europa.eu/justice_home/funding/refugee/funding_refugee_en.htm](http://ec.europa.eu/justice_home/funding/refugee/funding_refugee_en.htm)). 2006-ban több önkormányzat, az Állampolgári Biztos Hivatala, iskolák és NGO-k után a Menedék kapta az ENSZ Menedék-díját.

Az ártatlanság korának visszavonhatatlanul vége. Ám ebből nem következik, hogy a jövő elkerülhetetlenül romlást hozzon. Ha a lehető világok legjobbika nem jön is el hozzánk, meg kell próbálni megőrizni az ártatlanságból, amennyit meg lehet őrizni, s amit nem, azt szaktudással, toleranciával, bölcsességgel, önkorlátozással kell helyettesíteni.

IRODALOM

- CSEPELI, György – FÁBIÁN, Zoltán – SIK, Endre: Determinants of Denial and Acceptance of Refugees in Hungary. In: *Ethnic Minorities and Inter-Ethnic Relations in Context*. PHALET, Karen – ÖRKÉNY, Antal eds. Ashgate, Aldershot, 2001, 85–96.
- Diasporas and Politics*. Eds. NYÍRI, Pál – TÓTH, Judit – FULLERTON, Maryellen, 2001 www.migrationonline.cz/studies_f.shtml?x=824651
- FRANCIA Gyula: *A Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület és a magyarországi menekültügy bizonytalanságai*, ELTE PPK, szakdolgozat, 2004.
- From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary*. SIK, Endre – TÓTH, Judit eds. 1997. www.migrationonline.cz/studies_f.shtml?x=824721
- FULLERTON, Maryellen: Hungary, Refugees, and the Law of Return. In: *From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary*. SIK, Endre – TÓTH, Judit eds., MTA PTI, Budapest, 1997, 131–147.
- New Diasporas in Hungary, Russia and Ukraine*. KISS, Ilona – MCGOVERN, Catherine eds. Open Society/COLPI, Budapest, 2000.
- Patterns of Migration in Central Europe*. WALLACE, Claire – STOLA, Dariusz eds., Palgrave, London, 2001.
- Roma Migration*. KOVÁTS, András ed. 2003, www.migrationonline.cz/studies_f.shtml?x=824543
- SIK, Endre: Transylvanian Refugees in Hungary and the Emergence of Policy Networks to Cope with Crisis. *Journal of Refugee Studies*, Vol. 5, 1992/1., 16–28.
- SIK, Endre – TÓTH, Judit: Loss of Innocence – The Sociohistorical Aspects of the Hungarian Refugee Policy. *Migration*, 1991/11–12, 119–132. 269
- SIK, Endre – TÓTH, Judit: Governmental and Non Governmental Refugee Policy in Hungary. In: *The Genesis of a Domestic Regime: The Case of Hungary*. ADELMAN, H. – SIK, E. – TESSENYI, G. eds. York Lane Press, Toronto, 1994, 65–72.

- Sik Endre

SIK, Endre – TARJANYI, József – ZAVECZ, Tibor: Aus Rumänien nach Ungarn: Die Siebenbürgen-Flüchtlingen 1987–1989. *Journal für Sozialforschung*, Vol. 30, 1990/I, 81–116.

SIK, Endre – TÓTH, Judit: Joining an EU identity: Integration of Hungary and the Hungarians. In *Europeanisation, National Identities and Migration*. SPOHN, Willfried – TRIANDAFYLLIDOU, Anna eds. Routledge, London, 2003, 223–244.

Interjú Mészáros Attilával

Az interjúalany, Mészáros Attila maga is migráns volt, majd a tanulmányban szereplő Menedék Egyesület munkatársa lett. Az interjúban mind a két nézőpontból megvilágítja a menekültek helyzetét Magyarországon.

1972. május 5-én születtem, az akkori Jugoszláviában, Bácskában, egy Bajsa nevű faluban. Ez egy multikulturális hely volt a Vajdaságban. Szlovákok, magyarok, szerbek laktak ott kétezer-hatszázan, egy régóta összeszokott közösségben, mert még régi telepések voltak. Tehát nem újonnan telepített falu volt, a háború utáni betelepítések nem érintették. Anyukám, apukám tanárok a helyi iskolában, földrajz-történelem szakosok, és ott jártam általános iskolába. Középiskolába Topolyára, ami a szomszédos kisváros, és utána a Tanítóképző Főiskolára iratkoztam be Szabadkára, amit le is hallgattam, de nem végeztem el. A Tanítóképző Főiskola után lehetőségem adódott arra, hogy Magyarországra, először résztvevőként, tanulóként, azután előadóként a Németh László Népi Akadémiára járjak.¹ És akkor mozdultam ki először hosszabb időre Jugoszláviából. Ez Sopron volt, úgy nagyjából

271

¹ Ez egy népfőiskola, amelyre bárki jelentkezhet érdeklődésének megfelelő tudások elérése érdekében.

• Interjú

1991–1992 táján, épp a jugoszláv válság kirobbanásakor. Egy-egy hétvégére jöttem először tanulóként. Ez népfőiskola, amelyen három nagy tantárgycsoport jelent meg. Egyrészt a népi kultúra, zeneirodalom, hitvilág, másrészt a megújítható energiák, harmadrészt a szociális terület. Ezekből lehetett előadásokat hallgatni, határon túli magyarok és magyarországiak vettek részt a képzésben. Mivel egy egzotikus helyről érkeztem, ami a háborút jelentette, amikor külföldi, észak-európai népfőiskolák látogattak oda, felkértek, hogy tartsak előadást az aktuális helyzetről. Ez volt az első kimozdulásom Magyarországra. Azután elvégeztem a Wesley János Lelkész-képző Főiskolát, mindenféle munkát vállaltam egy-két évig Jugoszláviában, vagyis egy évig. Utána lehetőség nyílt arra, hogy egyéves, vagyis hát fél éves bentlakásos képzésen vegyek részt Sopronban. Tehát tanulni jöttem Magyarországra.

A népfőiskola. Akkor indult és azután sajnos vége is lett ennek a főiskolának, vagy legalábbis az ilyen típusú képzésnek. Ráadásul kijutottam a népfőiskolával dán népfőiskolákra, egy hónapot töltöttünk kint. És aztán, ismerve a jugoszláv helyzetet, úgy gondoltam, hogy inkább Magyarországon kellene maradnom, és itt továbbtanulnom. A szociális szférát egy kicsit megismertették velem a főiskolán, és úgy éreztem akkor, hogy ilyen típusú főiskolára kellene beiratkoznom. Nem terveztem hosszú távon, nem gondoltam arra, hogy itt Magyarországon majd ezen a területen fogok dolgozni. Egészen egyszerűen valahová gyorsan be akartam jutni, felvételt akartam nyerni, és iskolát kerestem magamnak, ahol ilyesmit tanítanak. A tájékoztatóban megtaláltam a Wesley János Lelkész-képző Főiskolát, ami akkor még számomra teljesen ismeretlen volt, hogy miről is szól ez a dolog. Aztán az első év vége felé kiderült, hogy ez lényegében a régi *Beszélő* köré csoportosuló értelmiség iskolája. Az Iványi Gábor működtette, és olyan tanárok tanítottak ott, mint a Havas Gábor, Szabó Miklós, Solt Ottilia, tehát régi szetások,²

² SZETA – Szegényeket Támogató Alap, a rendszerváltás előtt létrejött, a demokratikus ellenzék félégalis segélyszervezete.

vagy hát úgy is mondhatnám, hogy az SZDSZ alapító tagjai. Tehát a népi vonalról átkerültem egy kicsit másik világba. A főiskolára fölvettek, beiratkoztam, és ott tanultam utána évekig. Ez nagyjából 1994–1995 körül volt. Közben 1991-ben, vagyis már 1989–1990-ben el akartak vinni katonának Jugoszláviában, és hát tőlem nagyon távol állt a katonaság alapján, a háború meg pláne. És tényleg nem éreztem magaménak ezt az egész ügyet. És akkor elindult egy ilyen nagy játék a katonasággal, próbáltam elhitetni velük, hogy én nem vagyok alkalmas katonának. Hát a háborús években nem volt könnyű erről meggyőzni őket. Mindenesetre a játszma eltartott 1990-től 1997-ig. Minden évben orvosi vizsgálatokra kellett menni, és ott bebizonyítani, hogy alkalmatlan vagyok. 1997-ben aztán sikerült.

Közben igen, nagyjából itt éltem – és most lehet, hogy az évszámokat rosszul mondom – nagyjából 1996 táján az útlevelemet bevonták, épp azért, mert ilyen problémás alak voltam Jugoszláviában. Itt választhattam volna a menekültlétet, úgymond, dönthettem volna úgy, hogy akkor maradok itt, és ezzel együtt jár az, hogy nem mehetek haza, legalábbis amíg a konfliktusok ott tartanak. Hát nem ezt választottam, hanem inkább azt, hogy hazamegyek. Vállalom, hogy most egy fél évig nem lesz útlevelém, otthon kell maradnom, közben mindig benne volt a pakliban, hogy elvisznek katonának. És inkább választottam ezt, és a vele járó halasztást a főiskolán, úgyhogy a többi évet akkor kihagytam. És aztán fél évig nem volt útlevelém, otthon mindenfélét csináltam, újra bebizonyítottam nekik egy évre, hogy még mindig alkalmatlan vagyok, és kaptam útlevelet, és visszajöttem. Tehát ez 1990-től 1997-ig nagy játék volt, nem volt különösebben szórakoztató, de végül sikerrel járt, és így már azt merem mondani, hogy megérte. De minden évben pár hónapom ráment arra, hogy behívót kaptam, orvosi vizsgálatra kellett menni, specialistához kellett menni, katonakórházba kellett menni. Egy pszichés tünetegyüttessel készültem, amit ott mindig előadtam, és ezzel sikerült végül leszereltetni magam 1997-ben. Ez a katonasági sztorim. Az-

• Interjú

tán itt jártam főiskolára, tanítóképző után a szociális munkás szakra. Kollégiumban éltem a VIII. kerületben, nagyon kétlaki voltam, tehát hazajártam szinte minden hétvégén a Vajdaságba, nehezen találtam föl magam itt a városban az első években. Nem éreztem különösebben jól magam, de valami belső késztetés mégis itt tartott Magyarországon, Budapesten. És ez rövidesen megváltozott, úgyhogy egyre több időt töltöttem itt, de mindenestre inkább turista voltam, vagy nagyon tanuló, és nem annyira része a helyi világnak. Aztán közbejött ez az egyéves otthon tartózkodás, és aztán végül mindenféle zűrök voltak az iskolában, erről lehetett akkor hallani a sajtóból. És az Iványi, aki ennek az egész Oltalom Karitatív Egyesületnek³ a vezetője és ennek az iskolának a fenntartója, konfliktusba keveredett az akkori tanári karral, és akkor a komplett tanári kar felállt, felmondott, és szóltak az igazgatónak, Havas Gábornak, akkor az összes többi tanár vele együtt felmondott, és mi is velük együtt. Mert mi kötődünk a tanárainkhoz meg a tananyaghoz. És akkor átkerültünk a pécsi egyetemre, ez csak azért fontos, mert végül a régi tanáraink tanítottak végig a pécsi egyetem alatt, és a diplomámat a pécsi egyetem adta ki. Úgyhogy így diplomáztam valamikor 2000-ben szocmunkán. Közben dolgozgattam. Az Oltalom Karitatív Egyesületben, az iskolánk és a kollégium mellett volt egy hajléktalanszálló, ott vállaltam éjszakai ügyeket. Aztán a Menhely Alapítványnál helyezkedtem el szocmunkásként, és ott dolgoztam ösztöndíjasként pár évet egy hajléktalanszállón. Egy idő után éreztem, hogy ez a terület annyira nem vonz engem, és igazából már ki is égtem hajléktalanügyben. Közben, amikor még a főiskolán tanultam, tolmácként már részt vettem a Magyar Helsinki Bizottság munkájában,⁴ ahol kapcsolatba kerültem a menekültügygel. Volt menekülttábor-kutatás meg egyéb tolmácsolási feladatok, és miután beszélek szerbül, és a menekültek nagy része akkor Szerbiából érkezett, a tudásomat

274

³ Evangélikus egyházhoz kötődő szociális szolgáltatásokat nyújtó civil szervezet – hajléktalanokkal, menekültekkel foglalkoznak.

⁴ Emberjogi kérdésekkel foglalkozó szervezet.

tudtam használni, s így együttműködtem velük közvetlenül. Ez 1995-től lényegében tartott 2000-ig. 2000-ben kezdtem el dolgozni a Menedék Egyesületnél. Volt egy program, amelynek az volt a célja, hogy a régebb óta menekülttáborokban élő vajdasági magyarok, a menekültek integrációját segítsük, ez rövid program volt, pár hónapos. Azt hiszem, a Holland Követség finanszírozta, és akkor erre behívtak engem, egy ismerősöm, aki itt dolgozott a Menedék Egyesületnél, közösen csináltuk ezt a programot három hónapig. Aztán továbbvittük még pár hónapig ugyanilyen forrásból. És aztán az ENSZ menekültügyi főbiztosának, aki ezt a Menedéket akkor nagyrészt finanszírozta, tetszett ez a fajta terepre járó, segítő tevékenység. Én jártam a menekülttáborokat, és próbáltam a bentlakókkal foglalkozni. És akkor végül úgymondtátust kaptam a Menedékben, elkezdtem alkalmazottként dolgozni, elsősorban a jugoszláv területről érkezett menekültekkel. Így kicsit megváltozott a munkaköröm, mert szocmunkásként dolgoztam pár évig. Pár éve már inkább programvezető vagyok, a szociális jellegű szolgáltató programokat koordinálok, megpróbálok forrásokat találni és mindennapos ügyes-bajos dolgokat intézni. Az a fajta szolgáltatás, amit elkezdtem, hogy a táborokban jelen legyünk, az most már kiépült, stabil szolgáltatás, mind a három táborban ott vagyunk, hol nagyobb, hol kisebb kapacitással.

Visszanézve azt mondom, multikulturális közegből jöttem. Igen, hát ott ez volt a legtermészetesebb dolog, hogy a barátaim szerbek voltak, magyarul beszéltek, mert mi többen voltunk, persze mi is beszéltünk szerbül... tehát a munkám egy kicsit erről szól, és ez nekem nagyon furcsa volt, ez a fajta mentalitás, attitűd, amellyel én itt találkoztam, hogy egyáltalán valakinek eszébe jut megkülönböztetni bárkit a származása miatt. De nem törődtünk bele, bár az ott elmergesedett, de így az életünk szintjén természetes helyzet volt, hogy szlovákokkal és szerbekkel élünk együtt.

Viszont nyilván ez is meghatározza azt, amit most csinállok. Amiatt nem érzékelem különösebben a tudatosságot, hogy ezzel foglalkozom, hogy ezt kitaláltam volna régebben,

• Interjú

hanem hogy így sodródtam ebben, de két dolgot azért látok. Az egyik az ez, ami nekem természetes, másrészt meg a szociális munkám, talán nem is a segítő szint vagy valamilyenfajta segítő szándék, persze az is, hanem inkább az a sok visszaélés, amit a hatalom részéről megéltem, akár a saját életem szintjén is. Azt hiszem, hogy ez az, ami munkál bennem, amikor másoknak, kiszolgáltatott helyzetben lévő embereknek, csoportoknak próbálok meg segíteni. Most már nem az egyén szintjén, hanem programok szintjén.

A hatalom meg a háború taszított abba az irányba, hogy elkötelezett legyek a kiszolgáltatottak iránt. Egyrészt nyilván szükség van arra, hogy az emberben legyen segítő szándék. A fő veszélye adott esetben a szociális munkának vagy segítő tevékenységnek, hogy ne váljon ez mindenáron segítő szándékká, egyfajta segítő szindrómává. Merthogy ez a profi szocmunkának épp a legnagyobb ellensége. Tehát mindenképp ahhoz, hogy valaki jól tudjon segíteni menekülteken, hajléktalanon vagy bárki máson, profi segítő szakembernek kell lennie. Meg kell tanulnia azokat a szakmai alapszabályokat, amelyeket a főiskolán tanítanak. Tehát, hogy ne vonódjon be, ne égjen ki, megtalálja azt a mezsgyét, azt a határmezsgyét, amelyet épp a szakmai szabályok segítenek megtartani, hogy kellően empátikus legyen, segítő-kész, de megőrizze a saját identitását, a saját személyiségét, és ne olvadjon egybe a másik személy problémájával. Én nem is vagyok olyan jó ebben, és nem is csinálom most már. Tehát ezt évekig lehet jól csinálni, de egy idő után az ember azért kiég. Tehát jó mást is csinálni közben, én most már ezt a személyes szintjét a segítésnek nem csinálom.

276

A menekültek egy része jogfosztott, tehát a jogai korlátozottak. Ami egyrészt azoknak az embereknek sem jó, akiknek a jogai korlátozottak, de adott esetben nem jó szerintem az államnak sem. Itt most egy konkrét példát tudok mondani: itt vannak az ideiglenes védelem alatt állók, a befogadott státusúak, akik csak külön szabályok szerint és külön engedéllyel vállalhatnak munkát. Hát ez nekik nem jó, és ezzel a rendelkezéssel kiszorulnak a magyar munkaerőpiacról, és

ezzel együtt jár ugye egy csomó hátrány, ami erre ráakódik. De ugyanúgy nem jó a többségi társadalomnak, az államnak sem, merthogy ellátotti helyzetben tartja ezeket az embereket. Ellátásban tartja őket, akár évekig, és ennek egy csomó negatív hatása van az egyén szintjén, de egy csomó pénzbe kerül az állam szintjén. Tehát nagyjából ki lehetne számolni, hogy egy ember egy napja egy menekülttáborban mennyibe kerül. Sokkal olcsóbb lenne, ha itt most az állami érdeket nézzük és a haszonelvűséget. Ha hagynánk legalább, vagy ha optimisták lennénk, és kicsit támogatnánk a beilleszkedésben. De legalább a jogaikat nem korlátoznánk. Az egyik fele a hatalomnak, a másik fajta hatalom pedig, és lehet, hogy most nem pontosan fogalmazom ezt meg, az a többségi társadalom maga. Itt látok egy csomó területet, ahol tennünk kell a menekültek érdekében, mert a magyar társadalom elég elutasító. Nagyjából annyira, mint az összes többi kelet-közép-európai. Ezzel a fajta hátrányos megkülönböztetéssel, ezzel nehezen tudok... vagy ez ellen tennem kell, úgy érzem. Tehát ezt így érzem, hogy ezt nehéz lehet megélni és inkább...

Programjaink, a magunk eszközeihez mérten, de vannak. Itt két jelentős elemet lehet megkülönböztetni a segítő tevékenységben. Az egyik az az egyén szintjén jelenik meg. Van tizen-pár szocmunkás, aki megpróbálja a menekülteket vagy az ügyfeleiket, mert mindenféle státusú ember van itt, képesíteni arra, hogy önállóan tudják az ügyeiket intézni. Ez egyéni szint. Ha szükség van rá, majd részletesen elmondom, hogy mitől működik, vagy nem működik. Ez az egyén szintje, és a szocmunkások ez ügyben tesznek. De a menekültek beilleszkedése csak akkor lehet sikeres, ha a többségi társadalom is befogadóvá válik. Tehát csak akkor működik jól az integráció, ha kétirányú folyamat, tehát elfogadóvá is kell válni, befogadóvá kell válni. És itt a humanitárius célok mellett anyagi célokat is fel lehet sorolni. A másodlagos szint a társadalom megszólítása, és olyan nagy, átütő erejű kampányokat nem tudunk szervezni, rendezni, de azért rajta vagyunk. Most például múlt pénteken volt Békéscsabán

• Interjú

egy közösségi rendezvényi programunk, amellyel az a célunk, hogy kicsit közelebb hozzuk a menekülteket vagy a más kultúrából érkezetteket. Ebben az esetben a menekülteket a többségi társadalomhoz. Most a békéscsabai plázbában programsorozatot szerveztünk. Egy délutánt, amely egy focimeccsel kezdődött a menekültek és a helyi színészcsapat között. Filmvetítés, a témája menekültügyi. Nem is menekültügyi, hanem egy integrációs téma, második generációs parasztlány-bevándorló angliai életéről szól, egy színházi előadásról, egy holland szerzőnek egy bosnyák menekült gyerekről készült műve. Egy kamaraelőadás, kvízek, kézműves foglalkozások. Tehát hogy minél több érintkezési pontot találjunk. Koncertek, ahol menekültek, Magyarországon élő bevándorlók játszottak, vagy olyanok, akik egzotikus zenét játszanak vagy világzenét. Megpróbáljuk ezt a személyes szintet megteremteni annak érdekében, hogy a megismerés révén elfogadóbbá váljanak az emberek. De azért nincsenek itt csodák, itt közöttünk vannak ezek az emberek, és használjuk az emberek kultúráját. Gondoljunk itt a világzenére vagy olyan hétköznapi dolgokra, mint a kínai kaja vagy a girosz, vagy bármi más. Tehát hogy azok az emberek, akik a giroszsütő mögött állnak, olyanok, mint mi vagyunk. Volt egy hasonló rendezvényünk Pesten, a Ráday utcában, a Nemzetközi Menekültnap alkalmával. A másik ilyen kezdeményezésünk meg egy társadalomcélú reklámkampány volt. A *Pesti Est*ben meg free cardon⁵ jelentek meg kreatív anyagok. Ez a két szint, amit megpróbálunk megmozgatni. A személyes segítség szintje, hogy is mondjam, jobban mérhető. Mert idejön évente kétszáz ember, akinek valamilyen sikerességgel intézzük az ügyeit. Munkakeresés, lakáskeresés, oktatás, egészségügy, bármi. A másik szinten meg jön negyvenezer darab free card az országban, nyilván ennek a mérhetősége nehezebben megoldható. Ezek az eszközök nyilván nehezen tudnak olyan mély berögződést, attitűdöt megváltoztatni, mint a mainstream álláspont.

278

⁵ A szórakozóhelyeken található, ingyen elvihető reklám képeslap.

A tanáraink meg az ő SZETA-hagyományuk összeért azzal a világgéppel, amelyben felnőttem, nevelkedtem. Tehát itt nagyon sok hasonlóságot találtam, épp az elfogadásban, ami nekem természetes volt. Nem tudom, meghatározó volt mindenképp ez a főiskola, de az, hogy most itt vagyok, és ezt csinálom, gondolkodtam rajta sokat, hogy miért is van, attól félek, hogy nincs ebben nagyon sok tudatosság. Meghatározta ezeket a dolgokat a nyelvismeretem, a helsinkis múltam, a Kőszeg Feri,⁶ most ezek mind olyan aprók, és kiragadva annyira nem is meghatározók, de összeadódtak. Az, hogy el kellett hagynom a hazámat – igaz, hogy választottam, de lényegében azért erről szól. Az, hogy ha a háborúnak vége, nem jut eszembe idejönni. Az, hogy nem mentem el katonának, hogy szembementem az ottani hatalommal. Az, hogy egy ilyen közösségben nőttem föl, ezek így összeadódtak, és vezettek valahogy ide. És azért most már azt is sejtem, hogy ha szocmunkásként kéne még ezen a területen dolgoznom, akkor lehet, hogy már nem lennék itt. Tehát ahogy a hajléktalanellátást is tudtam pár évig csinálni, ezt is úgy érzem, pár évig tudtam volna csinálni, de váltottam, és most egy kicsit mást csinállok. Még ha annak érdekében teszem is, hogy a személyes szintű segítség működőképes legyen. És az, amit most csinállok, már nem közvetlen segítség. A mindennapi munkám már nem abban a tudatban zajlik, hogy én most segítő tevékenységet próbálok menedzselni, és ez milyen jó. És hogy ettől én esetleg jobban érzem magam. Egyébként sem működött, tehát nem volt alapvetően nagyon jó érzésem attól, hogy itt emberek segítenek. Ez a szint tehát nem hiszem, hogy olyan sokat dobott volna. Ez jól szemlélteti azt, hogy mi alapján értékelem én ezt a munkát, hogy volt egy akcióm – és ez maradt meg igazán a szocmunkás koromból –, sok emberen segítettem, vagy hozzájárultam, hogy elérjenek valamit, amikor egyénekként dolgoztam. És nyilván akkor voltak jó visszajelzések, hogy de jó, végre összejöttek a dolgok, el tudta érni azt, amit

⁶ 2006 végéig a Magyar Helsinki Bizottság elnöke, az SZDSZ tagja.

• Interjú

akart, a segítségével. De ami megmaradt bennem, az az volt, amikor egy csoportnak sikerült a közösségi érdekét érvényesíteni, képviselni. De itt sem annyira – és ez talán rosszul hangzik – azokról az emberekről szólt, akik közvetlenül a haszonélvezői voltak. Hanem arról, hogy sikerült a hatalommal szembemenni, és képviselni egy marginális csoport érdekeit. Tehát itt is előjön újra a hatalommal való szembehelyezkedés, egy csoport érdekeinek a képviselete. Ez arról szólt konkrétan – csak, hogy érthetőbb legyen –, hogy 160 vajdasági magyar élt Magyarországon táborokban, akik helyzete tíz évig rendezetlen volt. Jogaik korlátozottak, nagyon hátrányos helyzetűek, a tízéves tábor rányomta a bélyegét az életükre. És meg akarták szüntetni a védelmüket, és haza akarták küldeni őket, miközben itt születtek és nőttek föl táborokban a gyerekeik. Úgy gondoltam, hogy ez így nem korrekt a hatalom, az akkori menekültügyi irányítás részéről, és tenni kell ellene valamit. Akkor szerveztem meg Kószeg Ferivel, a Helsinki Bizottság vezetőjével, hogy lépünk fel közösen, és képviseljük ne egyéni, hanem közösségi szinten ezt az ügyet. És akkor egy kis sajtófelfordulást sikerült csinálni. Főleg azért, mert magyarokról volt szó. Egyébként erre a témára a sajtó nem harap úgy rá, mintha a nemzetünk fiairól lenne szó. A lényeg az, hogy kértük, hogy a belügyminiszter asszony méltányosságból adjon letelepedési engedélyt ezeknek az embereknek. Először nem sikerült, de aztán, mivel a sajtó ráharapott, végül sikerült elintézni. És így a 160 embernek a tartós magyarországi tartózkodását biztosítani tudtuk.

280

Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozását úgy látom, hogy én kirekesztett voltam ebből az egész európai vircsaftból. Nekem jugoszláv útlevélem volt. A nyolcvanas évek végéig jugoszláv útlevéllel utazni lehetett a világ minden tájára vízum nélkül, és volt pénz is. Én mire odakerültem, hogy ezzel éljek, addigra épp jött a szegénység, jött Jugoszlávia és ezzel együtt az ott lakók teljes izolálása. Gazdasági zárlat és elszegényedés, minden. Úgyhogy én nem utazhattam. Nekem az úgymond első uniós élményem az az volt,

Mészáros Attila •

amikor 1994-ben a népfőiskolával Dániába mentem egy hónapra. És hát elvileg ennek az élménynek is köszönhető, hogy nem mentem vissza. Mert beleláttam egy kicsit ebbe az egészbe. És aztán a csatlakozás, tehát igazából nekem az Európai Unióhoz, ehhez az egész kultúrkörhöz való – nagyon sok kultúrkörhöz, az európai szabadsághoz, szabad mozgáshoz – csatlakozás az a magyar útlevel megszerzése volt. Nem az, hogy mondjuk Magyarország egyik napról a másikra az Európai Unió tagjává vált. Örültem persze, mert rossz ebből kimaradni, de nem éltem meg különösebb nagy eufóriával. De az útlevel megszerzése jó élmény volt, és mindjárt azon vagy a rákövetkező napon beültem az autóba, és átmentem Szlovákiába, mert oda lehet a legközelebb menni. És furcsa volt megélni, mert voltak nekem élményeim, a csehek leraktak egyszer a vonatról, mert a vízumom lejárt, és akkor az útlevelemmel járó hátrányos megkülönböztetést megéltem, mert amikor meglátták a buszon, hogy van egy jugoszláv útlevel, úgy néztek rám és úgy kezeltek, mintha pestises lettem volna. És amióta második útlevelem van, nem sokat változtam. Ez volt nekem a belépő ebbe a közösségbe. Úgy érzem. Az egyesület szintjén több programot nyújthatunk a menekültek számára. Nagyjából erről szól, mert megnyíltak olyan források, amelyek azelőtt nem. Ilyen az Európai Szociális Alap, amelyből most működtetünk három nagy projektet. Előtte voltak ezek a PHARE-programok, amelyek a csatlakozásra készítettek fel. De ez nagy előrelépés. Benne vagyunk különböző projektekben, illetve partnerségekben, amelyek erősíthetik a tagságot. Erősíthetné bennem is, ha jól beszélnek angolul, részt vennék aktívan ezekben a munkákban. Viszont ez nincs így, ezekből a kapcsolatépítési dolgokból kimaradtam. Úgyhogy ez változott, azt hiszem.

281

Az elmenekültek szintjén az változott, hogy nem lett ettől vonzóbb Magyarország. Nem nőttek meg a jövedelmek, nem lett könnyebb beilleszkedni. Nem változtatta meg a menekültek európai vagy magyarországi letelepedését. Mert ők továbbra is oda mennének, ahol többet lehet keresni,

• Interjú

ahol beszélnek azt a nyelvet, amit ők beszélnek. Ahol élnek olyan közösségek, amelyek természetes segítő környezetben segíthetnék őket, és hát ez itt nem változott ezzel. Ami most rossz nekik, hogy van ez a dublini egyezmény, amely arról szól, hogy ujjlenyomatot vesznek tőlük abban az országban, ahol először belépnek az Európai Unió területére. Így teljesen a hatóság látókörébe kerülnek, tehát lehet nekik adni menekültstátust. És a kérelmezőknek a legnagyobb része nem úgy jön ide, hogy Magyarországon akar menekült lenni. Itt találja magát, itt hagyják, idáig volt elég a pénze. Az embercsempészek itt felejtik vagy itt hagyják, azt mondják nekik, hogy ez már az az ország, amelyikbe te már befizettél, vagy ezer módon kerülhetnek ide menekültek. Azzal a céllal, hogy itt maradjanak. És a tömegek fogják magukat, és az eljárás során továbbállnak. Tehát itt elindul a menedékjogi eljárás, ők meg elmennek Európába oda, ahová eredetileg készültek. És most ez az új szabályozás, ez a Dublin II., ezt próbálja meggátolni. Az a szabály lényege, hogy visszateszik abba az országba, ahol az eljárás indult. Ilyen változást hozott ez a csatlakozás. Meg hát olyat, hogy egy csomó program van, ami eddig nem volt.

Képek jegyzéke

Szegénységben élők

Hajléktalan pár Budapesten, 2005

Készítette: Bazsa Tibor Zsolt

Esélyek a rajtnál

„Játszótér”, 2006

Készítette: Ferenczy Zsolt

[http://www.fotosokvilaga.hu/details
php?image_id=9620](http://www.fotosokvilaga.hu/details.php?image_id=9620)

Romasors?

Roma telep Nagyecsedén, 2003

Forrás: European Roma Right Center

Készítette: Izsák Rita

Különböző nők

*„Diversities” konferencia a Közép-európai Egyetemen
2006 augusztusában*

Készítette: Malin Kundi

Egészen – másképpen

Csupaszív lányok, 2006 nyarán

Készítette: Berek Anita

A haza végén

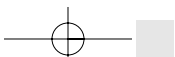
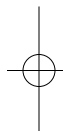
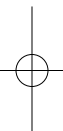
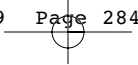
Pihenő.

Készítette: Koncz Dezső

Máshol – otthon

*Menekült család a debreceni menekülteket befogadó
állomáson, 2006*

Készítette: Szandelszky Béla / UNHCR

A kötet szerzői

Daróczi Gábor (1974)

A román határ melletti Berettyóújfalun született. Általános iskolai tanulmányait a környékbeli falvakban, majd 1985-től Budapesten végezte. Itt szerzett érettségit, majd Pécsen művelődésszervezési szakon diplomát. Ezzel párhuzamosan dolgozott a Soros Alapítvány közoktatás-fejlesztési osztályán, majd az Országos Egészségfejlesztési Kutatóintézetben a romák egészségi állapotának felmérését célzó országos reprezentatív kutatásban. Jelenleg a Miniszterelnöki Hivatal PHARE-irodáján romák oktatásával és a róluk szóló országos médiakampánnyal foglalkozó programmal foglalkozik. 2004 végétől az Oktatási Minisztérium hátrányos helyzetű és roma gyermekek integrációjáért felelős miniszteri biztosa, 2006 közepétől politikai tanácsadóként végzi ugyanezt a feladatot.

Herpainé Márkus Ágnes (1967)

Szociális munkás, szociálpolitikus, közösségfejlesztő. Matematika-kémia tanár szakon kezdett tanulmányait 1988-ban megszakítva, először nevelőotthonban, majd a Kőbányai Családsegítőben kezdett dolgozni. 1993 és 2001 között a zalai aprófalvak civil és területfejlesztési szervezeteiben szociális szolgáltatásokat indított. 1999-től szabadúszóként ágazati és területi szintű stratégiai tervezéssel és a területi és társadalmi hátrányok halmozódásának kutatásával foglalkozik. Ez készülő PhD-dolgozata témája. 2003 óta a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézetben az uniós forrásokra irányuló területi és ágazati tervezés összehangolását irányítja. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen óraadóként oktat.

Kardos Dávid, dr. (1978)

2002-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerezte diplomáját. 2002 és 2005 között az Országos Rádió és Televízió Testület szakértője volt. 2005-től az Európai Parlamentben Kósáné Kovács Magda képviselő asszony munkatársa.

- A kötet szerzői

Kósa Eszter, PhD (1972)

Szociális munkás, szociálpolitikus. 1997 óta foglalkozik a szociális területen uniós támogatással megvalósuló fejlesztésekkel, hét évig az üzleti szektorban, majd az államigazgatásban. 2005 óta szabadúszó tanácsadó, szakértő. Legfontosabb szakmai területei: szociálpolitika, társadalmi befogadás, képzés, tervezés, uniós támogatási politikák.

Kósáné Kovács Magda, dr. (1940)

1964-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–francia szakán szerezte diplomáját. 1964 és 1972 között a Leövey Klára Gimnáziumban tanított, emellett az MTA Irodalomtudományi Intézetében tudományos munkatársként dolgozott. 1977-től a Pedagógusok Szakszervezetében dolgozott, amelynek 1980-tól a titkára lett. 1985 és 1990 között a Szakszervezetek Országos Tanácsának titkáráként tevékenykedett. 1990-től országgyűlési képviselő, 1994. július 15-től a Horn-kormány munkaügyi minisztere. 1995 októberében lemondott miniszteri posztjáról, december 1-jével felmentették. 1995-től 1998-ig – rövid megszakítással – az Országgyűlés Alkotmány- és Igazságügyi Bizottságának a tagja. 1998 és 2002 között az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottságának elnöke. Jelenleg európai parlamenti képviselő, az Európai Parlament Szocialista képviselőcsoportjának alelnöke, az Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság tagja, a Foglalkoztatási és Szociális Bizottság póttagja.

Könczei György, PhD, dr. habil., (1958)

Közgazdász, szociológus, egyetemi tanár, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Karán. A Szövetkezeti Kutató Intézetben kutató, majd a Soros Alapítvány programigazgatója, később a fogyatékos személyek jogairól szóló törvény felelőse a Népjóléti Minisztériumban. 1999 óta a Magyar Köztársaság védője az Európai Szociális Charta ügyében Strasbourgban. Huszonkét éve a fogyatékoságügyi tanulmányok területén kutat, publikál. A Fogyatékoságügyi és Foglalkoztatáspolitikai Szabadegyetem (2006–) és a www.disabilityknowledge.org (2005–) alapító szerkesztője.

A kötet szerzői •

Mózer Péter (1965)

Szociálpolitikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék egyetemi tanársegédje, valamint a kormány Államháztartási Reform Bizottság szociálpolitikai szakértője. Kutatási területei: az államháztartás jóléti újraelosztásának társadalom- és gazdaságpolitikai kérdései; az adózás és a szociálpolitika lehetséges kapcsolódása; pénzbeli ellátások és jóléti szolgáltatások; szegénység, szegénypolitikai eszközök. Számos ilyen jellegű kutatásban vett részt, valamint több publikációja is megjelent ezekben a témákban.

Németh László (1958)

Szociális munkás, szociálpolitikus. Művészetterapeutaiként gyógyít; oktatóként szociális munkásokat képez egyetemen, szupervizorként szociális munkásokat, művészetterapeutaikat, csoportvezetőket támogat; tanácsadóként szociális területen döntéshozók számára szakmai koncepciókat, forrásbiztosító szervezeteknek monitorozási, értékelési rendszert dolgoz ki, modellprogramokat állít össze, illetve szakértőként vesz részt bennük. Európai uniós pályázatok módszertanát oktatja egyetemen, illetve a pályázatok kidolgozásában tanácsadóként, lebonyolításában szupervizorként vesz részt.

Pető Andrea, PhD, dr. habil. (1964)

Történész, szociológus. A Közép-európai Egyetem Társadalmi Nemek Tanszékének és a Miskolci Egyetem Politikatudományi Tanszékének docense, ahol a Társadalmi Nemek és Egyenlő Esélyek Központját vezeti. Eddig négy monográfiája jelent meg, tizennyolc kötetet (hat magyar, két orosz, tíz angol) szerkesztett a társadalmi nemek, a politizáló nők témakörében. Közel ötven tanulmányt írt, ezek angolul, németül, szerbül, horvátul, bolgárul, franciául, oroszul, magyarul, lengyelül, grúzul jelentek meg a társadalmi nemek tudományában.

287

Sik Endre, PhD, dr. Sc. (1948)

Az ELTE kisebbségsszociológiai tanszékének professzora, vezető kutatóként dolgozik a Tárkinál, és az EUMC nemzeti központjának vezetője. Ő irányítja a Pécsi Egyetem doktori programját. Tíz éven át elnöke volt a Menedék – Migránsokat Segítő Egyesületnek, és elnöke volt a Magyar Szociológiai Társaságnak is.

A kiadásért felelős Rév András,
a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Borus Judit, Sebes Katalin
Fedélterv, tipográfia: Kálmán Tünde
Tördelés: Jeges Erzszi
Nyomás, kötés: Reálszisztéma, Dabasi Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Berki István vezérigazgató
Megjelent 18 (A/5) ív terjedelemben